

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚӘНИГЕЛЕРДИ ҚАЙТА ТАЯРЛАЎ ҲӘМ ОЛАРДЫҢ
ҚӘНИГЕЛИГИН АРТТЫРЫЎ ОРАЙЫ**

“Тастыйықайман”

Аймақлық орай директори

_____ **К.Убайдуллаев**

“ _____ ” _____ **2015 жыл**

**СОЦИОЛОГИЯ ПӘНИНИҢ РАЎАЖЛАНЫЎ СТРАТЕГИЯСЫ ҲӘМ
ИЛМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ РАЎАЖЛАНЫЎЫ**

ОҚЫЎ-МЕТОДИКАЛЫҚ КОМПЛЕКСИ

ТАЯРЛАҒАН:

КАМАЛОВА Х.С.

НӨКИС

МАЗМУНЫ

ИСШИ ОҚЫҰ БАҒДАРЛАМАСЫ.....	3
КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКАЛЫҚ РЕЖЕ.....	14
ЛЕКЦИЯ ТЕКСТЛЕРИ	15
1-тема. Социология, оның предмети хәм жәмийеттеги роли	20
2-тема: Жәмийеттиң социаллық структурасы хәм стратификациялық процесслер.....	71
3-тема: Илим хәм билимлендириў социологиясы	117
4-тема: Социологиялық изертлеўлерди жәмийеттиң раўажланыў процессиндеги барлық тараўлардығы өткизиўиниң зәрүрлиги	155
ТЕСТЛЕР	168

ИСШИ ОҚЫҰ БАҒДАРЛАМАСЫ

КИРИСИҰ

Кадрлар таярлаудың миллий бағдарламасының тийкарғы принциплериниң бири болып еркин пикирлеуши, билимдан, ең жоқары әдеп-икрамлылық, моральлық қәсийетлерге, жоқары мәнауий, ақылый хәм илимий потенциалға ийе болған кәмил инсанды қәлиплестириу хәм тәрбиялау болып табылады.

Олар тийкарынан тыңлаушылардың илимий потенциалын, дәретиушилик басламалар хәм руұхый мүтәжликлерин, эстетикалық принциплерди раұажландырууға бағдарланған болып табылып, олардың актив позициясын, белгили установкаларын, патриотизм сезимлерин хәм келешекте ийелейтуғын кәнигелине болған сүйспеншиликти тәрбиялауға бағдарлайды.

Кадрларды таярлаудың миллий бағдарламасының әхмийетли роли болып, тийкарғы мақсети – тыңлаушылардың келешекте ийелейтуғын кәсибин меңгерип алыу ушын, тыңлаушылардың билимине, ақылый кәбилетлерине қарай, жеке көнликпелерин есапқа алған халда, максималлық дәрежеде қолайлықлар, шарт-шараятлар жаратып бериу.

Оқытуудың тийкарғы роли хәзирги заман интерактив методларына арналған болып есапланып, олар тийкарынан тыңлаушылардың билим ийелеуи менен бирге олардың искерлигине, яғный тыңлаушылардың методологиялық таярлығына қаратылған.

Тыңлаушылардың тийкарғы компетенцияларын қәлиплестириу хәм раұажландыруудың усылы болып «Социология пәниниң раұажланыу стратегиясы хәм илмий-теориялық раұажланыуы» деген оқыу дисциплинасы есапланады деп айтыуымыз мүмкин.

«Социология пәниниң раұажланыу стратегиясы хәм илмий-теориялық раұажланыуы» пәни улыума профессионаллық дисциплиналар қатарына киритилген болып, жоқарыда атап өтилгениндей барлық кәнигеликлерге тәлим алып атырған тыңлаушыларға арналған болып табылады.

Усынылып атырған пән тийкарынан гуманитар пәнлер оқытуушыларының кәнигелигин жетилистириуде жақсы теориялық база болып есапланады, жоқары оқыу орынларында, факультетте хәм кафедрада оқыу-методикалық жумысларды мақсетке мууапық халда шөлкемлестириуге бағдарланған болып, тийкарынан тыңлаушыларды ақылый мийнет мәдениатына үйретиу, үзликсиз тәлимге болған мүтәжликти қанаатландыруу болып есапланады.

«Социология пәниниң раұажланыу стратегиясы хәм илмий-теориялық раұажланыуы» пәнин оқытуудың мақсети хәм ұазыйпалары

«Социология пәниниң раұажланыу стратегиясы хәм илмий-теориялық раұажланыуы» пәнин оқытуудың мақсети бул тыңлаушыларға социологиядан лекцияларды оқыу, семинар сабақларын өтиу, олардың өз бетинше социологиялық практика хәм илимий дәретиушилик пенен

шуғылланыулары ушын терең билим бериу хәм олардан пайдаланыу мәдениятын раўажландырыудан ибарат болады.

Жоқары оқыу орнындағы оқыу процессиниң тийкарғы формалары ҳаққында түсиник бериу. Тыңлаушылардың социология пәнин оқытыуда теориялық принциплер хәм методикалық көнликпелери менен таныстырыу болып есапланады.

«Социология пәниниң раўажланыу стратегиясы хәм илмий-теориялық раўажланыуы» пәнин оқытыудың ўазыйпалары:

- жоқары оқыу орынларында социология оқытыудың тийкарғы методикалық өзгешеликлерин үйрениу;
- социологиядан лекцияны оқыу методикасын жетилистириу;
- социологиядан әмелий сабақларды өтиу методикасын жетилистириу;
- социология курсы бойынша тыңлаушыларға басқа да оқыу процессиниң методикалық формалары ҳаққында түсиникти бериу (консультациялар, өз бетинше жумыслар, әдебий дереклер менен жумыс алып барыуы, семинар сабақлырында баянат жасау билиу, социология пәни бойынша экзамен ямаса зачет ҳаққында улыўма түсиниклер бериу);
- тыңлаушылар тәрәпинен исленген методикалық разработкалар тийкарында лекцияны оқыудың хәм семинар сабақларды өтиуде методикалық көнликпелерин раўажландырыу;
- интерактив методларының оқытыу процессинде пайдалы екенлигин түсиндириу;
- жаңа педагогикалық технологиялардың хәр түрли формаларын салыстырмалы түрде анализлеу;
- педагогикалық технологияларды кәнигелик практикада қоллауды әмелге асырыу хәм тыңлаушылардың өз бетинше искерлиги ушын әмелий усыныслар ислеп шығыудан ибарат.

Пән бойынша тыңлаушының қәнийгелигине қойылатуғын талаплар:

- социологияны оқытыуда ең соңғы жаңалықлар менен танысыу;
- лекция ямаса семинар сабақларда соңғы жаңалықларды қосып байытыуы;
- оқыу-методикалық сабақлықлар тийкарында лекция хәм семинар сабақларды өтиу көнликпесине ийе болыу.

Оқыу режесиндеги басқа пәнлер менен байланысы

Социология пәни социаллық турмыс машқалалары хәм социаллық раўажланыу процесстиң хәр түрли формаларда комплекс ишинде үйрениуши пән болып есапланады. Бул пән биринши нәўбетте тарийх, ҳуқықтаныу, мәденияттаныу, сиясаттаныу, философия, педагогика, психология, динтаныу, этнография, экономикалық теория, математика, статистика пәнлери менен тығыз байланысады.

Булл пән алдынғы педагогикалық технологияларды қолланыу көнликпелерин ийелеу хәм инсан психологиясы, әсиресе жаслар психологиясының өзине тәнликлери менен таныс болыуды талап етеди.

Сондай-ақ, бул пән басқа да социал-гуманитар пәнлер менен байланысly болып, бул пәнлердеги соңғы жаңалықлар менен байланысly мағлыұматларға ийе болыұын талап етеди.

Пәнди оқытыұда пайдаланылатуғын заманагой информациялық хэм педагогикалық технологиялар

Оқыұ процесси менен байланысly болған билим беріұ сапасын белгилеұши халатлар төмендегилер:

- жоқары илмий-педагогикалық дәрежеде сабақ өтиұ,
- проблемалы лекциялар оқыұ,
- сабақларды сораұ-жуұап көринисинде қызықлы етип шөлкемлестириұ,
- алдыңғы педагогикалық технологиялар хэм мультимедиалық қураллардан пайдаланыұ,
- тыңлаұшыларды қызықтыратуғын, ойландыратуғын проблемаларды тыңлаұшыларға усыныұ,
- талапшанлық,
- тыңлаұшылар менен индивидуал ислесиұ,
- еркин пикир-алысыұға, илимий излениұге тартыұ.

«Социология пәниниң раұажланыұ стратегиясы хэм илмий-теориялық раұажланыұы» курсын режелестириұде төмендеги тийкарғы концептуал қатнастардан пайдаланылады:

Шахсқа бағдарланған қатнас.

Бул қатнас билим беріұ процесси қатнасыұшыларының барлығының раұажланыұын талап етеди. Бул болса билим беріұди режелестириұде билим алыұшы шахсты емес, биринши нәұбетте, келешектеги канигелик искерлиги менен байланысly болған оқыұ мақсетлеринен келип шыққан халда қатнас жасаұды талап етеди.

Системалы қатнас.

Билим беріұ технологиясы системаның төмендеги белгилерин өзинде жәмлеген болыұы тийис:

- процесстин избе-излиги,
- оның барлық элементлериниң өз-ара байланысlyлығы,
- бир пүтинлиги.

Искерликке бағдарланған қатнас.

Шахстың өз қанигелигинде қолланыұы мүмкин болған қасийетлерди қалиплестириұге, билим алыұшынының искерлигин активлестириұ хэм интенсивлестириұге. Оқыұ процессинде тыңлаұшылардың барлық қәбилети хэм имканиятлары хэм дәретиұшилигин ашыұға бағдарланған билим беріұди аңлатады.

Диалоглы қатнас.

Бул қатнас оқыұ мүнәсебетлерин жаратыұ зәрүрлигин билдиреди. Оның нәтийжесинде шахстың өз-өзин активлестириұ хэм өзин көрсете алыұ сыяқлы дәретиұшилик қәбилети күшейтиледи.

Бирге-ислесиұге тийкарланған билим беріұди шөлкемлестириұ.

Демократиялық, теңлик, билим беріұши хэм билим алыұшы искерлиги мазмунын қәлиплестириұде хэм ерисилген нәтийжелерди бахалаұда

биргеликте ислесиўди шөлкемлестириўге итибарды каратыў зэрүрлигин билдиреди.

Проблемалы билим бериў.

Билим бериў процессинде пән бойынша проблемалық характердеги темаларды бериў арқалы билим алыўшының активлигин күшейтиў усылларынан бири. Бунда билимнің карама-карсылықлы характери ҳам оны шешиў усыллары, еркин пикирлеўди қәлиплестириў хәм раўажландырыўға дыққат каратылады.

Хабарды усыныўдың заманагөй қураллары хәм усылларынан пайдаланыў – жаңа компьютер хәм хабар технологияларын оқытыў процессине қолланыў.

Оқытыўдың усыллары хәм техникасы. Лекция (кирисиў, тематикалық, визуализация), Т-схема, синквейн, семинар-конференция, ойынлық метод, проектлер методы, дискуссия, китап пенен ислесиў, шынығыўлар шешиў, плакатлы презентация.

Оқытыўды шөлкемлестириў формалары – фронтал, индивидуал, коллектив.

Оқытыў қураллары: оқытыўдың дәстүрий формалары (сабақлық, лекция тексти), тарқатпа материаллар, шынығыўлар.

Кери байланыс усыллары хәм қураллары: бақлаў, блиц-сораўлар, аралық, шегаралық хәм жуўмақлаўшы қадағалаў нәтийжелерин анализ тийкарында оқытыў диагностикасы.

Басқарыў усыллары хәм қураллары: оқыў сабағының басқышларын белгилеп бериўши технологиялық карта көринисинде оқыў сабақларын режелестириў, қойылған мақсетке ерисиўде оқытыўшы хәм тыңлаўшының биргеликтеги хәрекетин, аудиториядан тысқары өз-бетинше ислерди қадағалаў.

Мониторинг хәм баҳалаў: оқыў сабағында хәм пүткил курс даўамында оқытыў нәтийжелерин режели түрде аралық қадағалаў хәм шегаралық қадағалаў түринде тексерилип барылады. Курс ақырында аўызеки қадағалаў формасында жуўмақлаўшы қадағалаў өткериледи.

«Социология пәнинин раўажланыў стратегиясы хэм илимий-теориялық раўажланыўы» пәнинен темалар хэм саатлар бойынша бөлистирилиўи:

т/н	Тема	Лекция	Әмелий сабақлар	Өз бетинше
1	Социология, оның предмети хэм жәмийеттеги роли. Өзбекстан Республикасында социология пәнлер раўажланыўының тийкарғы бағдарлары.	2	2	2
2	Жәмийеттиң социаллық структурасы хэм стратификациялық процесслер.	2	2	
3	Илим хэм билимлендириў социологиясы.	2	2	2
4	Социологиялық изертлеўлерди жәмийеттиң раўажланыў процессиндеги барлық тараўлардығы өткизиўиниң зәрүрлиги.	2	2	
	Жәми:	8	8	4

**Тийкарғы бөлим: Пәнниң методикалық тәрәптен избе-излиги
Лекция сабақлары**

Социология, оның предмети хэм жәмийеттеги роли.

Өзбекстан Республикасында социология пәнлер раўажланыўының тийкарғы бағдарлары. Социология тараўында раўажланған шет мәмлекетлер хэм республикамызда әмелге асырылып атырған реформалар. Социология илиминиң проблемалары хэм оларды шешиў жоллары. Социология пәниниң илимий-теориялық хэм методологиялық тийкарлары.

Қолланылатуғын тәлим технологиялары: кирисиў лекциясы, лекция визуализация, мийге хүжим.

Әдебиятлар: А1; А2; Қ1.

Жәмийеттиң социаллық структурасы хэм стратификациялық процесслер

Социаллық стратификацияға тән болған теориялар. Инсан мәплери хэм жәмийетлик хызмет көрсетиў системасы. Топар хэм оның социаллық динамикасын анықлаў усылы.

Қолланылатуғын тәлим технологиялары: обзорлық лекция, лекция визуализация, сораў-жуўап усылы.

Әдебиятлар: А1; А2; Қ1.

Илим хэм билимлендириў социологиясы

Жәмийет турақлылығын тәминлениўинде тәлим-тәрбия.

Социология пәнлериниң бағдарлары бойынша илимий-изертлеў жумысларын шөлкестериўиндеги қағыйдалар. Илимий хызметтиң норматив-хуқықый хүжетлери. Факультетлерде илимий-изертлеў жумысларын алып барыў. Кафедраларда илимий-изертлеў жумысларды алып барыў. Студентлерди илимий изертлеў жумысларына қызықтырыў хэм

катнастырыў усыллары.

Фундаменталлық грантлар, әмелий грантлар, инновацион грантлар хәм оларды ислеп шығыў хәм әмелге асырыў усыллары хәм қағыйдалары.

Қолланылатуғын тәлим технологиялары: обзорлық лекция, лекция визуализация, шынығыўлар усылы.

Әдебиятлар: А1; А2; Қ1.

Социологиялық изертлеўлерди жәмийеттиң раўажланыў процессиндеги барлық тараўлардығы өткизиўиниң зәрүрлиги.

Билимлендириў тараўында өткизилетуғын изертлеўлерде социология илиминиң методларынан пайдаланыў технологиясы.

“SRDD – турақлылықты үйрениў” методикасын пайдаланыў хәм нәтижелерге социологиялық сыпатлама бериў. Социаллық турақлылықты тәминлениўин белгилеў технологиясы (тренинг).

Қолланылатуғын тәлим технологиялары: обзорлық лекция, лекция визуализация, шынығыўлар усылы.

Әдебиятлар: А1; А2; Қ1.

Әмелий сабақлардың усыныс етилетуғын атамалары

Социология, оның предмети хәм жәмийеттеги роли

«Социология» атамасы, предмети хәм объекти. Социология жәмийет хаққындағы пән сыпатында. Социология жәмийеттиң қурамалы жәмийетлик организми сыпатында. Социологиялық изертлеўлердиң барлық тараўларда өткериў кереклиги хәм зәрүрлиги.

Өзбекстан Республикасында социология пәнлер раўажланыўының тийкарғы бағдарлары. Социология тараўында раўажланған шет мәмлекетлер хәм республикамызда әмелге асырылып атырған реформалар. Социология илиминиң проблемалары хәм оларды шешиў жоллары. Социология пәниниң илимий-теориялық хәм методологиялық тийкарлары.

Социологиялық ой-пикирдиң әҳмийетли тәрәплери. Социология туўрсында О.Конт, П.Сорокин, Э.Дюркгейм, М.Вебер, Т.Парсонслардың тәриплеўлери. Социологияның дәрежеси, роли хәм орнының теориялық хәм әмелий тийкарлап берилиўи. Антик дүнья социологиясы хәм Шығыс ойшылларының социал-философиялық тәлийматлары (Платон, Аристотель, Фарабий, Ибн-Халдун) заманагөй социологияның ең тийкарғы көрсетпелери сыпатында.

Батыс социологиясы.

Социология пәниниң тараўлы системалары хәм жәмийетлик пәнлер системасындағы орны, оның пәнлер арасындағы изертлеўлерди бирлестириўши дәреженің улыўма тәрийпи.

Илимде структура түсиниги хәм оның әҳмийети. Социологияның структурасы хәм оның тийкарғы бөлимлери. Социология структурасы элементлериниң раўажланыў динамикасы. Фундаментал социология. Жәмийет турмысының фундаментал машқалаларын социологиялық анализлеў. Теориялық хәм әмелий социология. Эмпирикалық социологияның

пайда болуы хэм оның социология теориясына қосқан үлесі. Социологияда арнаулы хэм тармақлы бағдарлар. Макросоциология хэм микросоциология.

Қолланылатуғын тәлим технологиялары: Кластер методы, сорау-жууап методы, «Мийге хужим» методы.

Әдебиятлар: А1; А2; Қ1.

Жәмийеттің социаллық структурасы хэм стратификациялық процесслер

Жәмийет хэм социаллық түсиниги. Шығыс ойшылларының жәмийет хақындағы көз-қараслары. Батыс социологиясы тийкар салыушыларының мийнетлерінде социаллықтың тәрийплениуі. М.Вебер концепциясы. Т.Парсонс теориясында жәмийет түсиниги. Оның 4-функционаллық парадигмасы.

Заманагой жәмийеттің хәр түрлі тәрийплери. Дәстүрий жәмийет. Индуриал жәмийет. Олардың белгилери. “Ашық жәмийет”, “Жабық жәмийет”, “Туыныу жәмийети”, “Постиндуриал жәмийет” хэм басқалар.

Социаллық группа түсиниги оның тийкарғы белгилери. Социологияда социаллық группаларға қойылатуғын өлшемлердің хәр түрлілиги. Социаллық группалардың түрлери: үлкен хэм киши, рәсмий хэм рәсмий емес, бирлемши хэм екилемши, ингруппа хэм аутгруппа, референт группалар хэм т.б. Батыс социологиясында киши группалар теориясы.

Социологияда социаллық институтлар түсиниги. Социаллық институтлар белгилери. Олардың тийкарғы ұазыйпалары. Социаллық институт түрлери: семья, сиясат, дин, экономика, тәлим, хуқық х.т.б., олардың көриниси хэм ұазыйпалары. Дин социомәдений институт сыпатында, диннің функциялары. Заманагөй жәмийетте диннің орны. Дин менен мәмлекет арасындағы байланыс. Билимлендириу социаллық институт сыпатында, оның рауажланыуы хэм формалары. Улыуа, орта арнаулы хэм жоқары билимлендириу системасы.

Социаллық стратификацияға тән болған теориялар. Инсан мәплери хэм жәмийетлик хызмет көрсетиу системасы. Топарлардың социаллық динамикасын анықлау усылы.

Қолланылатуғын тәлим технологиялары: әмелий тапсырмалардың усылы, техникасы, кластер, категориялық таблица, тест.

Әдебиятлар: А1; А2; Қ1.

Илим хэм билимлендириу социологиясы

Жәмийет турақлылығын тәминлениуінде тәлим-тәрбия.

Социология пәнлеринің бағдарлары бойынша илимий-изертлеу жұмысларын шөлкемлестириуіндеги қағыйдалар. Илимий хызметтің норматив-хуқықый хужжетлери. Факультетлерде илимий-изертлеу жұмысларын алып барыу. Кафедраларда илимий-изертлеу жұмысларды алып барыу. Студентлерди илимий изертлеу жұмысларына қызықтырыу хэм қатнастырыу усыллары.

Фундаменталлық грантлар, әмелий грантлар, инновацион грантлар хэм оларды ислеп шығыу хэм әмелге асырыу усыллары хэм қағыйдалары.

Қолланылатуғын тәлим технологиялары: дискуссия, мәселелер шешиу методы.

Әдебиятлар: А1; А2; Қ1.

Социологиялық изертлеулерди жәмийеттиң раўажланыў процессиндеги барлық тараўлардығы өткизиўиниң зәрүрлиги.

Билимлендириў тараўында өткизилетуғын изертлеулерде социология илиминиң методларынан пайдаланыў технологиясы.

“SRDD – турақлылықты үйрениў” методикасын пайдаланыў хәм нәтижелерге социологиялық сыпатлама бериў. Социаллық турақлылықты тәминлениўин белгилеў технологиясы (тренинг).

Қолланылатуғын тәлим технологиялары: семинар, синквейн, киши топарлар менен ислесиў, кластер методы.

Әдебиятлар: А1; А2; Қ1.

Өз бетинше ислеўге берилген сабақлар түри хәм мазмуны

№	Өз бетинше ислеўге сабақлар темалары	Берилген тапсымалар	Орын. муддети	Колеми (саат)
1	Социология, оның предмети хәм жәмийеттеги роли. Өзбекстан Республикасында социология пәнлер раўажланыўының тийкарғы бағдарлары.	Хәр бир тыңлаўшы социологиядан бул лекция сабағын өтиў бойынша технологиялық карта хәм тарқатпа материалларды ислеп шығады хәм презентациялайды		2
2	Илим хәм билимлендириў социологиясы.	Хәр бир тыңлаўшы социологиядан бул лекция сабағын өтиў бойынша технологиялық карта хәм тарқатпа материалларды ислеп шығады хәм презентациялайды		2
		Жәми		4

Бағдарламаның информацийон методикалық тәминлениўи

Бул пәнди оқытыў процессинде тәлимнин заманагөй методлары, педагогикалық хәм хабар коммуникация технологияларынан пайдаланыў нәзерде туылған.

Жоқарыда көрсетилген лекция, әмелий сабақларды өткенде компьютер, видеопроектор хәм экраннан, сызылмалардан пайдаланылады.

Усыныс етилген әдабиятлар дизими Тийкарғы әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2003.
2. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19 жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996-2011.
3. Каримов И.А. Юксак манавият – енгилмас куч. Т., 2008.
4. Каримов И.А. Жахон молиявий-иктисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йуллари. Т., 2009.

5. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохатларни янада чуқурлаштириш ва фуқоролик жамиятни ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қушма мажлисидаги маърузаси. 12-ноябрь 2010.
6. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамиятни барпо этиш – устувор мақсадимиздир. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қушма мажлисидаги маърузаси. 2010-йил 27-январь.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т., 2011.

Оқыўлық ҳам оқыў қолланбалар:

1. Социология: маърузалар матни. Т., 2002.
2. Умумий социология. Т., 1999.

Қосымша адабиятлар:

1. Кравченко А.И. Социология. М., 1999.

Кафедра тәрепинен усыныс етилетуғын адабиятлар менен тәмийнленгенлик:

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фарован ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т., 2000.
2. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., 2000.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломқда. Т., 1999.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бусағасида. Т., 1997.
5. Каримов И.А. Справедливость в приоритете закона. 30 августа 2001 г. «Народное слово».
6. Каримов И.А. Т. 13. Узбекский народ никогда и ни от кого не будет зависеть. -Т.: Узбекистон, 2005. -264 с.
7. Каримов И.А. Прогресс страны и повышение уровня жизни нашего народа – конечная цель всех демократических обновлений и экономических реформ. -Т.: Узбекистон, 2007.
8. Каримов И.А. Т.15. Либерализация общества, углубление реформ, повышение духовности и уровня жизни народа - критерий и цель всей нашей деятельности. -Т.: ИПТД Узбекистон, 2007. -208 с.
9. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т., 2008.
10. Каримов И.А. Т. 16. По пути модернизации страны и устойчивого развития экономики. -Т.: Узбекистан, 2008. -280 с.
11. Доклад о развитии человека. Узбекистан 2006 г. с. 283-286.
12. Национальный доклад о человеческом развитии. Образование в Узбекистане: баланс спроса и предложения. -Т., 2007/2008.
13. Адлер А. Понять природу человека. -СПб., 1997.
14. Аликориев Н.С. Общая социология. 1999.
15. Амартья Сен, Развитие как расширение человеческого выбора, 1989.
16. Андреев Ю.П., Коржевская Н.М., Костина Н.Б. Социальные институты:

- содержание, функции, структура. -Свердловск, 1980.
17. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: теория, история, библиография. -М., 1996.
 18. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. -М., 1992.
 19. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований. - М., 1995.
 20. Бекматов М. Социологияга кириш. Андижон, 1995.
 21. Бекмуродов М. Социология асослари. Т.: «Фан», 1994.
 22. Белановский С.А. Глубокое интервью. -М., 2001.
 23. Белановский С.А. Метод фокус-групп. -М., 2001.
 24. Бойков В.Э., Иванов В.Н., Тощенко Ж.Т. Общественное сознание и перестройка. -М., 1990.
 25. Большой толковый социологический словарь: В 2 т. -М., 1999.
 26. Борисова Л.Г., Солодова Г.С. Социология личности. -Новосибирск, 1997.
 27. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения. -М., 1998.
 28. Бутенко И.А. Анкетный опрос как общение социолога с респондентом. - М., 1989.
 29. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? // Социс. 1997. № 1.
 30. Вебер М. Избранные произведения. -М., 1991.
 31. Вроно Е. Несчастливые дети – трудные родители. -М., 1997.
 32. Гвиашвили Д.М. Организация и управление. -М., 1998.
 33. Голод С.И. Семья и брак: Историко-социологический анализ. -Спб., 1998.
 34. Громов И.А. и др. Социология: XIX-XX вв. Учебное пособие. -СПб., 1997.
 35. Давыдов Ю.Н. Эволюция теоретической социологии XX века // Социологические исследования. 1995. № 8. С. 53-59.
 36. Девятко И.Ф, Модели объяснения и логика социологического исследования. -М., 1996.
 37. Добренев В.И., Кравченко А.И. Социология: В 3-х т. Т. 1. Методология и история. -М., 2000. -С. 281-372.
 38. Добренев В.И., Кравченко А.И. Социология. В 3-х т. Т. 3. Социальные институты и процессы. -М., 2000.
 39. Дюркгейм Э. Норма и отклонения // Рубеж. № 2. 1992.
 40. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества // Общественные науки и современность. 1997. № 2.
 41. Зборовский Г.Е., Орлов Г.П. Социология. -М., 1995.
 42. Зиновьев А.А. Запад. -М., 2000.
 43. Информационный бюллетень о наркоситуации: Центрально-азиатский регион, ОБСЕ, 2005. -С. 36.
 44. Ионин Л.Г. Основания социокультурного анализа: Учебное пособие. -М., 1996.
 45. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. - М., 2001.
 46. Капитонов Э.А. Социология XX века. -Ростов-на-Дону, 1996.

47. Катц Д. Социальная психология организаций. -Киев, 1993.
48. Кравченко А.И. Социология: Учеб. пособие для студентов вузов. - Екатеринбург, 1998.
49. Кравченко А.И. Социология. Общий курс. -М., 2000.
50. Кравченко А.И., Социология: Общий курс: Учебное пособие для вузов. - М.: ПЕРСЭ; Логос, 2002. -640 с.
51. Кравченко С.А. и др. Социология: парадигмы и темы: Учебник для вузов. -М., 1998. -Темы 2-10.
52. Кравченко А.И. Социология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. -Екатеринбург, 1998.
53. Культурная деятельность: опыт социологического исследования. -М., 1988.
54. Кухарчук Д.В. Социология: Краткий курс лекций. -М., 2002. -С. 20-46.
55. Лютинский Я. Вопрос как инструмент социологического исследования. // Социс. 1990. № 1.
56. Мертон Р.К. Референтная группа и социальная структура. -М., 1991.
57. Методы сбора информации в социологических исследованиях. -М., 1990.
58. Мильнер Б.З. Теория организаций. -М., 1998.
59. Моисеев Н. Мегаполисы // Свободная мысль. № 3. 1997.
60. Общая социология. Учебное пособие / Под общ. ред. А.Г.Эфендиева. -М., 2000.
61. Паренс Г. Агрессия наших детей. -М., 1997.
62. Попова И.П. Новые маргинальные группы в российском обществе // Социологические исследования. 1999. № 7.
63. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. -М., 1995.
64. Радугин А.А., Радугин К. А. Социология. Курс лекций. -М., 1996.
65. Решетников А.В. Социология медицины (введение в научную дисциплину): Руководство. -М.: Медицина, 2002.
66. Саетгалиева Ф.Ф. Социальная стратификация. Учебное пособие. - Ульяновск, 2000.
67. Смелзер Н. Социология. -М., 1989.
68. Современная западная социология: Словарь. -М., 1990.
69. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. -М., 1992.
70. Социальные отклонения. -М., 1989.
71. Социология организаций: Словарь-справочник. -М., 1996.
72. Социология для технических вузов. -Ростов н/Д., 2001.
73. Социология: Курс лекций для студентов всех направлений и специальностей / Под ред. В.А.Михайлова. -Ульяновск: УлГТУ, 2004. -207 с.
74. Социология молодежи. -М., 1996.
75. Социология: Учебник для вузов / Под ред. В.Н.Лавриненко. -М., 1998.
76. Социология: Учебное пособие / Под ред. В.И.Игнатьева, М.В.Ромма. -М., Новосибирск, 2001. -С. 111-124.
77. Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия. -М., 1994.
78. Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений. -М., 1998.
79. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового

порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. -М., 1999. -С. 531-556.

80. Харчев А.Г. Социология воспитания (о некоторых актуальных проблемах воспитания личности). -М., 1990.

81. Чураков А.Н. Компьютерный контент-анализ. -М., 1996.

82. Шибутани Т. Социальная психология. -М., 2000.

83. Штомпка П. Социология социальных изменений. -М., 1996.

84. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. -М., 1999.

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКАЛЫҚ РЕЖЕ

«Социология пәниниң раўажланыў стратегиясы ҳәм илмий-теориялық раўажланыўы» пәни бойынша лекция сабақларынын календарь-тематикалық режеси

т/н	Лекция темалары	саат
1	Социология, оның предмети ҳәм жәмийеттеги роли. Өзбекстан Республикасында социология пәнлер раўажланыўының тийкарғы бағдарлары.	2
2	Жәмийеттиң социаллық структурасы ҳәм стратификациялық процесслер.	2
3	Илим ҳәм билимлендириў социологиясы.	2
4	Социологиялық изертлеўлерди жәмийеттиң раўажланыў процессиндеги барлық тараўлардығы өткизиўиниң зәрүрлиги.	2
	Жәми:	8

«Социология пәниниң раўажланыў стратегиясы ҳәм илмий-теориялық раўажланыўы» пәни бойынша әмелий сабақларынын календарь-тематикалық режеси

т/н	Әмелий сабақлар атамалары	саат
1	Социология, оның предмети ҳәм жәмийеттеги роли. Өзбекстан Республикасында социология пәнлер раўажланыўының тийкарғы бағдарлары.	2
2	Жәмийеттиң социаллық структурасы ҳәм стратификациялық процесслер.	2
3	Илим ҳәм билимлендириў социологиясы.	2
4	Социологиялық изертлеўлерди жәмийеттиң раўажланыў процессиндеги барлық тараўлардығы өткизиўиниң зәрүрлиги.	2
	Жәми:	8

ЛЕКЦИЯ ТЕКСТЛЕРИ

КИРИСИЎ

Социология пәни бүгинги күнде аҳмийетли хәм тез раўажланыў басқышында турыпты. Усы пәнниң түрли машқалалары философлар, тарийхшылар, педагоглар, экономистлер хәм кең жәмийетшилик тәрәпинен хәр тәрәплеме үйрениле басланды. Бундай қызығыў ғәрезсизликти беккемлеўдиң хәзирги басқышында түрли социал-сиясий мәселелерди жаңаша баҳалаўда социология пәни имканиятларына болған жәмийетлик талаплардың кескин артыўы менен белгиленеди.

Республикамыздың ғәрезсизликке ерисиўи, миллий раўажланыў жолынан изшил баратырғанлығымыз, раўажланыў тенденциясында өзбекстанның өзине тән бес үстин қағыйдаға тийкарланып хәрекет етип атырғанлығы, атап айтқанда:

- экономиканың сиясаттан үстинлиги хәм бунда экономика идеядан үстин болыўы;
- хәзирги жағдайда мәмлекет жәмийеттиң бас реформаторы ролин атқарыўы;
- нызам барлық жерде хәмме нәрседен үстин турыўы;
- мәмлекетимизде жасайтуғын түрли миллетлер хәм социаллық топарлар мәплерин есапқа алып, инсанийлық пенен суўғарылған күшли социаллық сиясат жүригизиў лазымлығы;
- базар экономикасына табанлық пенен басқышпа-басқыш, турақлы раўажланыў принципине изшил жүргизиў арқалы өтиў¹ бүгинги күнде жәмийетимиз түрли тараўларды хәр тәрәплеме үйрениў, жәмийетлик пикир раўажын хәм оны мақсетли басқарыў мәселелерин күн тәртибине аҳмийетли мәселе етип қояды.

Социал-экономикалық жағдайларды терең қарастырыў, келеси раўажланыўдың алдыңғы бағдарларын илимий тийкарда ислеп шығыў бүгинги күнниң аҳмийетли мәселелери дәрежесине шығарылмақта. Себеби «Өзбекстанның халқы тез өспекте, келешекти ойлаў керек, бир жыл бурын

¹ Каримов И.А. Янги уй курмай туриб, эскисини бузманг. Т., Ўзбекистон, 1993. 64-б.

емес, ал 10-20 жыл алдын ойлаўымыз керек».²

Мақсеттиң бундай анық хәм қатал қойылыўы социологиялық изертлеў усылларын жәмийетлик турмыстың түрли тараўларында кең қолланыў хәм жәмийет социаллық процесслерди, нызамшылықты социологиялық жақтан изертлеў лазымлығын тастыйқлайды.

Ўақыт бир жерде турмағанындай, социология пәни де раўажланыўдан тоқтап қалғаны жоқ, әлбетте. Социология пәнин улыўмаинсанийлық кадриятлар көз-қарасынан үйрениў эмпирик-әмелий мақсетке ерисиў, яғный тоталитар системасын бийкарлаў хәм халықшыл, әдил және кең жәмийетшилиқ пикир-ой, умтылыў-мақсетлери тийкарында жәмийетлик жумыс жүргизиў имканиятын береді. Ғәрезсизликке ерискенимизден кейин мәмлекетлик система, ишки хәм сыртқы сиясат, социал-экономикалық хәрекет дәстүрий мәмлекет жүритиў хақыйдаларына муўапықластырылмақта. Мәмлекетимиз Президенти хәм мәмлекетлик аппарат қурамына мәсләхатшылар хәм референтлер лаўазымларының дүзилиўи, ақсақаллар кеңеси ролиниң кескен артыўы, орынларда өзин-өзи басқарыў органлары жумысларының жолға қойылыўы мәхалле, аўыл кеңеслери дүзилгени пикиримиздиң дәлили болып табылады. Жәмийетимиздиң күнделикли турмысында бир ўыттың өзінде көплеп партиялар, уйымлар, миллий, мәдений орайлардың жумыс алып барыўы, плюрализмниң реал жәмийетлик күшке айланыўы, референдумлар өткизилиўи, қалаберсе, мәмлекет басшысы-президенттиң альтернатив тийкарда улыўма халық тәрәпинен сайланыўы ғәрезсизликке ерискен Өзбекстанда социологияның әмелий-эмпирик базасы қаншама кеңейип, раўаж таўып атырғанлығына толық тийкар бола алады.

Социология пәни жәмийетте жүз берип атырған ири жәмийетлик-сиясий ўақыяларды сәўлелендириў менен шекленбейди, бәлки оның негизи хәм мазмунын хәр тәрәплеме ашып береді. Усы жақтан социология жәмийетлик пәнлер арасында өзиниң анық хәм конкретлиги, мойнындағы мәселелерге беретүғын илимий жуўаплары хәр тәрәплеме тийкарланған,

² Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т.: Ўзбекистон, 1993. 55-б.

қайта-қайта тексерилгенлиги менен де баҳалы. Бул пән тек ҳазирги жәмийетлик жағдайлар аўхалына толық жуўап бериў менен ғана шекленбестен, жәмийетлик жағдайлардың басқышпа-басқыш өзгериў дәрежесине таллаў жасайды. Өне усы жақтан социология пәни теориясы, тәжирийбеси хәм изертлеў усылларын хәр тәрәплеме үйренип шығыў зәрүрлиги туўылады.

Усының менен бирге мәмлекетимиз Президенти И.А.Каримов тийкарлап Берген ғәрезсизлик идеясын халқымыздың санасына синдириўде халықтың «социаллық қәсийетлерин, миллий, улыўмаинсаныйлық, философиялық, диний, ҳуқықый, сиясий көз-қарасларын пукта есапқа алған ҳалда жумыс алып барыў хәм илимий тийкарланған усыныслар ислеп шығыўды» терең сезинген ҳалда қатнас жасалды.³

Социология пәнин үйрениўге кирискен хәр бир адам бул пәннің өзине тән сөзлери, атамалары, раўажланыў бағдарлары, бүгинги аўхалы хәм келешеги ҳаққында түсиниклерге ийе болыўы керек. Усы пәнди үйренетуғын адам бул пән не ушын керек деген сораўға да жуўап бере алыўы керек, себеби хәр бир пәннің жасаў мүмкиншилиги, оның адамға қандай дәрежеде зәрүр болыўы, жәмийетлик пайдалылығы менен өлшенеди. Социология пәнин турақлы үйренген адам жәмийетлик процесслер хәм жәмийетлик жәмәлар негизин, оларда жүз берип атырған сыртқы хәм ишки өзгерислерди, сондай-ақ, жәмийетлик раўажланыў нызамларын тереңирек түсинеди, илимий тәжирийбеге теориялық-методикалық жақтан қуралланған ҳалда киресе алады, кең жәмийетлик пикирин қәлиплестириў хәм оны ғәрезсизлигин беккемлеў хәм раўажланыў жолына толық түсиў тәжирийбеси сырларынан хабардар болады. Социологиялық изертлеўлерди жүргизиў хәм тәжирийбе мазмунын үйрениў әҳмийетли илимий жумысқа таярлықта болады.

Ҳазирги илимий-техникалық информациялардың тез пәт пенен раўажланыўы хәм билимлердиң көлеминиң артыўы дәўиринде студент жасларымыз аудиториялық сабақлардан тыс өз бетинше жумыс алып барыў

³ Миллий истиклол гојаси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т., Ўзбекистон, 2000. 63-б.

кереклиги биринши дәрежелі талапқа айланып атыр. Өз бетінше студенттің билим алыуы оның келешегін белгілейді, кәміл инсан болып жетилисіуіне жол ашады, студентте өзине болған исенимді пайда етеді. Усы процессте ол тек билим алып қоймастан еркин рууэхыйлыққа, дүньяға көз қарасқа ийе, еркин ойлай алатуғын, келешекте алда турған ұазыйпаларды еркин, өз уқыбына хәм күшине таянып шеше алатуғын, дөретиушлик уқыпларға ийе кәниге, баслысы инсан болып қәлиплеседи.

Жәмийетлик пәнлерден, соның ишинде социологиядан өз бетінше жумыс алып барыудың формалары түрлише болып, олардың қатарына төмендегилерди киргизиу мүмкин:

1. Слайдлар, рефератлар хәм эсселер таярлау үстинде ис алып барыу;
2. Студентлердің илимий-теориялық конференцияларына, диспут хәм полемикаларға қатнасыу;
3. Социологиялық изертлеулер жүргизиуге қатнасыу;
4. Социология бойынша студентлердің илимий дөгерегине (жәмийетине) қатнасыу;
5. Белгили бир тема яки проблема бойынша интернет арқалы материал топлау хәм оны улыумаластырыу;
6. Сиясий билимлерди пухаралар арасында насиятлауға қатнасыу;
7. Пәннің оқыу дәстүрине киргизилген, бирақ лекция хәм семинар сабақларында өтилмейтуғын айырым темалар үстинде ис алып барыу хәм сол темаға тийисли проблемаларды комплексли өзлестириу.

Бул өз бетінше жумыс алып барыудың формаларының барлығыда әхмийетли, бирақ олардың ишинде үшіншиси оғада зәрүрли, онысыз пәннің мәнис-мазмунын дурыслы қабыл етиуде мүмкин емес. Соның ушын да, студентлер социологияның тийисли теориялық дереклерин, илимий хәм оқыу әдебиятларын белгили бир мақсет бойынша оқыуға өзлеринде көнлигиулер хәм уқыплар пайда етиуге умтылыулары керек. Социология пәни бойынша студентлер тәрәпинен жүргизилетуғын өз бетінше жумыслар бойынша дүзилген хәр оқытушының ис бағдарламасы (сценарийлери) жәмийетлик пәнлер кафедрасының илимий-методикалық семинарының мәжилисінде

қаралды хәм тастыйықланды.

1-тема. Социология, оның предметі хәм жәмийеттеги роли

РЕЖЕ:

1. Социологияға кирисиў.
2. Социология пән сыпатында.
3. Социал-гуманитарлық илимлер системасындағы социологияның орны.

Таяныш сөзлер: *жәмийет, социология, предмет, объект, илим, Огюст Конт, позитивистлик социология, социаллық институтлар, топарлар, социаллық философия, методология, эмпирикалық мағлыўматлар, социологиялық усыллар, теориялық, әмелий социология, жәмийеттиң руўхый турмысы, социаллық қатнасықлар.*

СОЦИОЛОГИЯҒА КИРИСИЎ

Социология (латынша SOCIETAS - Жәмийет, LOGOS грекше - түсиник, тәлиймат мәнисин аңлатады). Жәмийеттиң қурамына киретуғын өз алдына институтлар, системалар, топарлар хәм олардың өз-ара байланыслары туўралы илим. Демек, социология улыўма мәнисинде жәмийет хаққында илим деп айтыўға болады.

Усы терминди XIX әсирде илимге Франция философы Огюст Конт тәрәпинен киргизилип, илим сыпатында қәлиплести, XIX-әсир 30-жылларында басып шығарылған “Позитив философия курсы” мийнети жаңа социаллық илиминиң пайда болыўынан дәрек берген еди. О.Конт философияны илим хәм методология сыпатында бийкарлайды. Ол “позитив философияның “бас мақсети жеке илимлер улыўма жуўмақларын улыўмаластырыў ўазыйпасынан ибарат болған. Бул принцип социологияғада тән» - деген. Оның социологиясы эмпирикалық мағлыўматларды топлаў хәм бақлаўдан ибарат еди. Илимий теориясыз және методологиясыз жәмийет турмысы хаққында эмпирикалық мағлыўматларды илимий көз қарастан улыўмаластырып болмайды. Олар көп болса субъектив жуўмақлардан өтпей, солайына қалабереди.

Егерде биз социолог дегенниң өзи ким дегенге пикир

жууырытқанымызда, ол анкетаны қолда тутып жүрген адам, өзін қоршаған адамларға тұрақ жери, жұмыс орны, өйтпесе көбинесе көшеде-де әпиұайы бір, олардың пикир-ойын билмекши болып анау я мынау сорауларға тутады. Усындай қатнас бір тәрептен социологқа хақықат аўқал менен байналысты үзбейтуғын адам ретинде келбетин көрсетсе, екиншиден, социологияны сораулар бойынша кәпелимдеги пикирлерди жыйнауға қаратылған илим сыпатында абырайын төгеди хәм қандайда бір билиудин қосымша куралы дәрежесине төменлетиуи мүмкин.

Социология хақында айтқанда улыўма жәмийет туўралы болып қалмастан, оның социал-адамлық келбетиндеги илим болып, яғный жәмийеттеги социологияның мәниси усудан ибарат. Ал адам өзиниң социаллық келбетте - сана сезиминен, дуньяны таныу уқыбынан, оны жеке және жамийетлик позициясынан баха бериуден, белгили бахалықлардан, этирапты қоршаған хақықатлықты келип шығыуы және усы тийкарда минез-кулқты қурыуы, макроорталық ретинде (барлық жәмийетлик қатнастарды), сондай-ақ, микрорталықтың (тиккелей этирапты қоршаған) тәсирин есапқа алып пикирлейди.

Соның менен социология тек ғана теория болып қалмастан, ол методологияда, себеби теориялық билимниң сондай дәрежесин социология тилине түсиреди. Мәселен, сана-сезим мына компонентлерден болған билим: бахалау, кейпият, себеплери, көрсетпелери, бағдарлары х.т.б. жыйындысы арқалы сүйретлениуи мүмкин. Дж.Смелзер “Социология” мийнетинде социологияны жамийет туўралы илим екенлигин көрсетеди, лейкин бул тәриплеу бираз, улыўма тәризде болып буның, социологияның илим сыпатында анық шегаралық мазмунын, мәнисин белгилеп бералмады. Себеби, социаллық философия, экономикалық теориясы, сиясаттаныу, тарийх, маданияттаныу усаған көплеген социаллық және гуманитар илимлер және жамийет турмысын үйренеди.

Социологияның өзине тән өзгешеликлерин анықлау ушын оның объектін хәм предметін билиу керек. Жәмийет турмысындағы бар социаллық өз-ара байланыстар, социал-функционаллық қатнастар, олардың

жүзеге келиуі хәм ақыбетлери социологиялық изертлеу объекти сыпатында хызмет етеди. Социология өзиниң изертлеу усуллары, методикасы хәм методологиясы көмегинде бул жағдайларды илимий негизде үйренеди. Өз алдына алынған инсанлардан баслап шаңарақ, социаллық топарлар, қатламлар, класслар, шөлкемлер, бирлеспелер хәм басқа системалар арасындағы социал-функционаллық қатнастар, олардың жүзеге келиуі, ислеуі хәм социаллық ақыбетлери социологиялық изертлеу объекти сыпатында үйрениледі.

Басқа социал-гуманитарлық илимлерден парықлы социология социаллық турмыс жағдайларын үш басқышта анық-эмпирикалық, жеке улыўмалық тәризде үйренеди. Усыған муапық социология эмпирикалық социологиялық изертлеу, арнаўлы социологиялық изертлеу хәм улыўма социологиялық изертлеу жағдайларын өз ишине алады. Хәр түрли социологиялық талийматларда социологияның предмети хаққында атақлы илимпазлар пикирлер билдирди. Мысалы, социология илими негизин салыўшы О.Конт социологияны жәмийет хаққында позитив илим десе, Э.Дюркгейм - социология предметин социаллық мағлыўматлардан ибарат деп билген. Немец социологи Г.Зиммель тәрийплеуінше, социология - жеке социаллық илимлердиң билиу теориясы. Және бир немец социологи Макс Веберниң пикиринше социология социаллық минез-қулқ хаққында илимдур. Социаллық минез-қулқты М.Вебер инсанлар арасындағы қатнасықлардан ибарат деп билген. Инсанлық минез-қулқ болса өз гезегинде социаллық хәрекет мәнисине ийе. Атақлы рус-америкалық социологи П.А.Сорокинның социология илими предмети туўралы пикири улыўма мәниге ийе болып, ол жәмийет яки социаллық хәдиселерден ибарат³ деп есаплаған.

Жәмийеттиң раўажланып барыуы менен социологияның мазмуны жәнеде байып раўажланады. Жаңа мазмундағы ислеп шығарыушы күшлер және ислеп шығарыу қатнастары раўажланып барыуы, социологияның

³ П. А. Сорокин. Человек. Цивилизация. Общество. М. 1992.

үйрениў объекти өзгерип барыўы менен оның өзи де раўажланып барады, изертлеў усылларыда жәнеде беккемлениди.

Хәзирги дәўирде жаңа социал-экономикалық раўажланыў жәмийетимиз турмысында бир қатар сапалық өзгерислери орын алмақта. Ески ислеп шығарыў қатнасықлары жаңаланып атыр, буның ушын хәзирги дәўир социология илими совет дәўири ўақтындағы өзгешеликлерден кескин парк етеди.

Экономикалық қатынасықлар қурамын үйрениўде социологияның әхмийети айқын. Президентимиз И.А.Каримов баян еткен бес принциптен бириншиси экономиканың сиясат үстинен үстем болыўы оны хәр қандай идеологиядан азат етиў лазым. Экономика өз қәделерине тикарланып раўажланыўы керек деген қәдеге муўапық экономиканы негизги социаллық система сыпатында социология илимин үйрениў жәмийеттиң басқа тәреплерин үйрениўге негиз болады.

Социология миллий идеологияны қәлиплестириўде оны жаратыў жағдайында айрықша орын ийелейди. Гөнерип қалған дунья қарасы, ескише материаллық және руўхый мүнәсибетлер, әлбетте өз орнын аңсат бере қоймайды. Буның ушын мәлим ўақыт керек. Усы ўақыт ишинде социология руўхыйлықта жүз берип атырған өзгерислерди анықлаўға және илимий негизге ийе болған иләжлар ислеп шығыўға хызмет етеди.

Өзбекстаның ғәрезсиз мәмлекет болып сиясий, экономикалық, социаллық, мәдений раўажланыўында, усы тараўлар еркинлестирилиўинде, азат және абат Ўатан келешеге уллы мәмлекет дүзиўинде, демократиялық, хуқықый жәмийетти қәлиплестириўинде, өсип киятырған жаңа жетик әўләдты. Ўатан, халық, миллет исине садық, шын перзентлери етип физикалық шыныққан және ақылы кәмил инсанларды тәрбиялаў - әхмийетли ўазыйпаларын әмелге асырыўда социология илими өзиниң ылайықлы орнын ийелейди.

СОЦИОЛОГИЯ ПӘН СЫПАТЫНДА.

Социологияның илим сыпатында пайда болыуы хәм раўажланыу тарийхы. Социология адамзат жәмийетиниң пайда болыуы, дүзилиси хәм раўажланыуының ең улыўма ызымлылықлары ҳаққындағы илим сыпатында салыстырғанда жас илим болып есапланады. Ол XIX әсирде пайда болды. Бул дәўирде, бир тәрәптен, жәмийетлик раўажланыудың ең улыўма ызымлылықларын ашып бере алатуғын илимди қәлиплестириўге жәмийетте зәрүрлик пайда болды, екиншиден, айырым социаллық хәдийселерди, жәмийетлик турмыстың айырым тараўларын хәм жәмийет раўажланыуының айырым дәўирлерин үйрениўши арнаўлы илимлердиң раўажланыу дәрежеси ендигиден былай жуўмақ шығарыу мүмкиншилиги пайда болды, буның менен болса жәмийет ҳаққында ең улыўма пән есапланған социология шуғылланады.

Бирақ социологияның XIX әсирде ғана пайда болыу факти оның пайда болыуына шекем жәмийетти хәм айырым жәмийетлик хәдийселерди азлы-көпли түсиндирип бериўге урыныўлар болмады дегенди аңлатпайды. Керисинше, бундай урыныўлар хәр түрли илимий пәнлер шеңберинде, хәр қыйлы философиялық, сиясий хәм тарийхый шығармаларда орын алды.

Жәмийет туўралы ой-пикирлер хәтте әйемги Египет цивилизациясында да ушырасады - әйемги Египетте, Вавилонда, Хиндистанда хәм Қытайда. Лейкин әдеўир дәрежедеги жәмийет теориялары Әйемги Грецияда ғана пайда болды.

Жәмийет хәм жәмийетлик институтларды талқылаўды ең дәслеп софистлер қолға алды. Олар әйемги грек философиясында өзлериниң жәмийет хәм инсан ҳаққында ой-пикирлерин жәмледи. Ең атаклы софистлер қатарына Протагор, Гиппий, Ликофрон, Антифонт, Трасимах хәм Калликл киреди. Қысқаша айтқанда, хәзирги заман социологиясы көз-қарасынан софистлер тәлийматында адамзат жәмийетиниң пайда болыуының шәртнама теориясы жүдә әхмийетли. Бул теорияға муўапық, адамлар дәслеп «тәбийғый ҳалат» деп аталыўшы жағдайда жасаған, онда хәм бир адамға басқа адамларға қарым-қатнас жасаўға толық еркинлик берилген еди.

Платон (бизің э.ш. 427-347-жж.) өзінің ұстазы **Сократ** сыяқлы софистлердің белгилі сыншысы болды хәм Әйемги Грецияда биринши реет жәмийетлик мәселелер бойынша пүтин бир шығарма дөретти – Мәмлекет. Платон баян еткен идеал жәмийет үш қатламнан турады: хүкимдарлар (философлар), әскер-қорықшылар хәм ислеп шығарыўшылар – дийханлар хәм өнерментлер қатламы. Платон мийнетлеринің социология ушын әхмийети соннан ибарат, ол айырым хәқыйқатлықларды биринши болып анықлады, яғный жәмийет турмысына тийисли әхмийетли илимий жуўмақлар шығарды.

Аристотель (б.э.ш. 384-322) Платонның шәкирти болыўына карамастан, улыўма көз-қараслары, әсиресе жәмийет хәм айырым жәмийетлик хәдийселер туўралы түсиниклери менен өзінің ұстазынан ажыралып турады. Аристотельдің реализми бәринен де бурын оның, идеал мәмлекет ямаса жәмийет болыўы мүмкин емес, лекин тек ғана белгилі бир шараятларда ең жақсы деп есапланатуғын шәртли түрдеги үлгилі мәмлекет ямаса жәмийет болыўы мүмкин, деген пикиринде сәўлеленеди. Бундай ең жақсы мәмлекет (жәмийет) сыпатында ол еки класстан - басқарыўшылар классы хәм қуллар классы - туратуғын мәмлекетти түсинди.

Социология ушын Эпикур тәлийматының даўамшысы, атеист хәм материалист Лукреций Кар б.э.ш. I әсирде өзінің «Затлар тәбияты хәққында» деген белгилі поэмасында баян еткен жәмийет туўралы пикирлери үлкен хмийетке ийе. Ол жәмийеттиң раўажланыўын көрсеткен биринши алым емес, бирақ ол материалистлик хәм атеистлик позицияларда турып жәмийеттий пайда болыўы хәм раўажланыўына алып келетуғын хәрекетлендириўши күшлерди табыўға хәрекет етти, бул болса социология ушын әхмийетли нәрсе.

Орта әсирлердеги белгилі ойшыл **Августин** (354-430-жж.) жәмийетти пүтин бир тутаслық сыпатында түсиндириўге хәрекет етти. Өз пикирлерин ол 410-жылы Римди готлардың басып алыўын түсиндириў мақсетинде жазылған «Тәңири шәхәри» атлы трактатында баян етти. Атап айтқанда, Рим кәраматлы қала болғаны ушын оны басып алыў мүмкин емес деп

есапланатуғын еди, сонлықтан да готлардың Римди басып алыуы сол ўақыттағы дүньяны тынышсызландырған ўақыя болды, лекин Августин бул ўақыяны Тәңириниң жазасы деп түсіндирди.

Фома Аквинский (1225 ямаса 1226-1274-жж.) схоластикалық философияның ең белгили ўәкили болып, Аристотельдиң адам өз тәбияты бойынша сиясий мақлуқ деген анықламасын тән алады хәм «Хүкимдарлардың басқарыуы туўралы» трактатында жәмийетти тәбияты бойынша жәмийетлик мақлуқлар есапланған адамлар қурайды деп атап көрсетеди. Улыўма алғанда, оның көз-қарасы бойынша, мақсет хәм мәплердиң бирлиги бар, соның ушын да жәмийетке оны улыўма мәплерге сай басқаратуғын жоқарғы хәкимият зәрүр. Жәмийеттеги теңсизликти ол әйемги (алғашқы) гүналар нәтийжеси деп түсіндиреди, қуллық та, крепостнойлық та усы гүнаның ақыбети сыпатында қул хәм крепостнойғада, олардың хожейинлерине де пайда келтиреді, деп атап көрсетеди.

Илимий социологиянын тийкарын салыушы XIX эсирдин орталарында социологиялық көз-қарасларын системаласқан дәрежеде берген, француз илимпазы Огюст Конт деп есапланады. Деген менен социология тарийхында Контка шекем де социологиялық характердеги көз-қараслар системасына ийе болған илимпазлар, ойшыллар көп болған. Улыўма адамзатлық илимди раўажландырыуда шығыс еллеринин философ - ойшыллары да озлеринин үлкен үлеслерин қосқан. Олар тек тәбият таныу илимлеринин тарауларына, олардағы теорияларға үлес қосып гана қоймай, сонын менен бир қатарда социал-гуманитар илимлери, солардын ишинде айырықша түрде жәмийеттин социал-философиялық концепциясын берген, жәмийеттин раўажланыуы хақкында, тенденциялары хақкында озлеринин пикирлерин айтқан көплеген ойшыллар бар. Олардан Аль-Фарабий, Ибн-Сино, Беруний, Ибн-Хальдун хәм т.б. атап қорсетсе болады.

Шығыс ойшылларынын ишинде айырықша дәрежеде араб-ислам дүньясында озинин жәмийет хақкындағы пикирлерин, социаллық философиялық көз-қарасларын системаластырылған дәрежедеги айтқан ойшыллардан Аль-Фарабий менен Ибн-Хальдунды атап қорсетсе болады.

Абу-Наср Мухаммед Аль-Фарабий 873 жылы Сырдарья алабындагы Фараб деген калада (сонынан ол кала Отрар деп аталган), хэзирги озбек, каракалпак, казак, туркменлердин туп сагасы болган турк кэўими курамындагы шанаракта тууылып 850-жылы Дамаск каласында кайтыс болган. Фарабий Орайлык Азия халыкларынан шыгып жер жузлик цивилизациянын рауажланыуында улкен бир дэўирде дореткен уллы данышпан алымлардын, терен философиялык ой ийелеринин дэслепки устазларынын бири болган. Ол дэслепки билимлерин Отрар, Самарканд, Бухара калаларындагы алымлардан уйренип сонынан Араб халифатынын пайтахты, сол дэуирдеги жер жузлик илимнин, философиялык ойдын орайы есапланган Багдад каласында илмий хызметлерин дауам еттирип, элемге данкы жайылган илимпаз хэм философ дэрежесине котерилген.

Фарабий Аристотельден кейинги «Екинши устаз» деген атакка ийе болды. Фарабий энциклопедистлик алым ретинде оз заманындагы илим, билим хэм мэденияттын барлык тараулары бойынша терен изертлеулер жургизген хэм 160-ка шамалас трактатлар жазган. Бул трактатларда Фарабий математика, астрономия, медицина, тил, эдебият, музыка теориясы хэм баска тараулар бойынша жаналыклар ашкан. Социаллык сиясий проблема бойынша идеялары Фарабийдин «Дэулетли кала тургынларынын коз-караслары хаккында трактат» деген колемли мийнетинде кенирек баянланган. Китаптын «Бирлесиуге хэм оз-ара комеклесиуге адамлардын мутэжлиги хаккында» деп аталган 26-бабында Фарабий адамзат жэмийетинин кэлиплесиуиндеги хэм рауажланыуындагы адамлардын бир-бири менен карым-катнастын, оз-ара бирлесиуинин хэм көмеклесиуинин шешиуши эхмийетин анализ жасайды, хэм тек бир адам оз-ара жасап, озине зэрур болган талапларын канаатландыра алмайды. Сонлыктан да баскалар менен биригип жэмээт болып жасауы хэмме адамга зэрур болган тэбийий мутэжликтен пайда болды деп дэлилейди Фарабий.

Фарабий адамлардын жэмээтлик бирлеспелерин толык хэм толык емес жэмийет деп екиге болип карайды. Ол толык жэмийеттин озинин уш тури болады:

- **уллы жэмийет** - бул жер жузиндеги адамлардын хэммесин камтыйтугын бирлесик;
- **орташа жэмийет** - бул кандай да бир халыкты курайтугын мэмлекетлик бирлесик;
- **киши жэмийет** - бул белгили бир халыктын кандай да бир болегин курайтугын тургынларынын бирлесиги болады.

Толык емес жэмийеттин де уш тури болады:

- бул калага киретугын ауыл менен каланын белгили кварталында жасаушы пухаралардын жэмийети;
- кварталга киретугын белгили коше тургынларынын жэмийети хэм
- кошеге киретугын шаңарақ агзаларынын бирлесиги.

Аль-Фарабийдин бул пикирлеринде адамнын жэмийетлик инсан ретинде кэлиплесиуинин тийкары, онын коп турли социаллык бирлесиклердин агзасы сыпатында социаллык катнасыкларда жасауынын нэтийжеси болады деп тусиндиретугын социология илиминин дэслепки негизлери айкын коринеди. Солай етип жер жузлик жэмийет - Фарабийдин пикири бойынша - коп турли халыклар менен калалардан куралады. Ал, ауыллар калалардык курамына кирип, барлык пухараларды азык-аукат пенен тэмийинлеп отуратугын болеги болады. Ауылларын оз курамына бириктиретугын калалар дэулетли хэм дэулетсиз болып екиге болинеди, дейди Фарабий.

Жэмийеттеги хэр бир адам бахытлы болыуга умтылады. Бахытка умтылыушылык барлык адамларга тэбийий тэн болган кэсийет. Ал, бахыт - бул жаксылык, адамнын озине, семьясына, ози бириккен жэмийет агзаларына нэтийжели жаксылык келтиретугын искерликлердин жыйындысы болады. «Адамлардын бирлеспеси ис жузинде хакыйкат бахытка жетиу жолындагы жумысларында оз-ара жэрдемлесиуди максет етип алган кала дэулетли кала болып табылады, ал бахытка жетисиу максетинде адамлары бир-бирине жэрдемлесетугын жэмийет дэулетли жэмийет болып табылады. Бахытка жетисиу ушын барлык калалары бир-бирине жэрдемлесетугын халык дэулетли болып табылады», - дейди Фарабий.

Халыктын, мэмлекеттин, каланын дэулетли болууында - Фарабийдин корсетиуинше - онын баскарыушыларынын-хэкимлеринин туткан орны айырыкша болады. Ол дэулетли каланын баскарыу системасын сап денели адамнын организминде салыстырып карайды. Адамнын барлык органлары озлеринин аткаратугин белгили хызметлерине ийе, сонын менен бирге олар бир-бирине байланыслы тутас болады. Бирок олардын хэммесинин искерлигн тэртиплестирип, хэрекетке келтириуши орган бул журек болады. Дененин бир жеринде насазлык пайда болса ол дэрриу журекке сезиледи хэм журек ол насазлыктын себебинин сапластырылуын тэмийин етеди. Дэл усы тэкилетте, калада журектин уазыйпасын аткарыушы онын баскарыушысы - хэким болады. Хэким каладагы озине багынышлы болган томенги басшылардын озине жукленген уазыйпаларын максетке мууапык аткарыуын тэмийинлеп, ал кандай да бир жерде насазлык пайда болса, оны дэрриу сезип себебин сапластырып отырыуы шэрт.

Дэулетли каланын биринши басшысы - хэкими болуу кэлеген адамнын колынан келе бермейди. Онын ушын хэким болган адам баскарыудын жетик искусствосын ийелеуи тийис. «Онын искусствосы - деп жазады Фарабий, - дэулетли калада иске асырылатугын барлык хэрекетлерди алдыга койган максетти иске асырыуга багындырыу искусствосы болады», хэким озинин барлык баскарыу шеберлигин кала адамларынын бахытка жетисиуине багдарлауы тийис. Бул багдарда ол теориялык - рухий укыплылыгы менен практикалык укыплылыгын бириктире алатугын болууы шэрт, сонда гана онын искерлиги хэм акылы аркалы оган Алланын нуры жауады. Дэулетли елдин басшысы - Фарабийдин айтыуынша, озинин тэбияты тэн болган он еки кэсийетке ийе болууы тийис. Бундай кэсийетлерге киретугынлар:

- 1) озине жукленген уазыйпаларды кыйланбай иске асыра алгандай куш кууатка ийе сап денели болууы,
- 2) баска адамнын айткан акыллы гэплерин жудэ жаксы танлап онын мэнисине тусинетугын болууы,
- 3) озинин еситкенлеринин, коргенлеринин майда шуйдесине шекем умытпай есинде саклайтугын болууы,

- 4) откир хэм корегенлик акыл-хуушлы болыуы,
- 5) озинин ойлаган ойларын оннан хэм коркем етип тусиндиретугын тил байлыгына ийе болыуы,
- 6) окыуга хэм билимге куштар болыуы,
- 7) тамак пенен ишимликтен озин тыйа шеклей билиуи,
- 8) хакыйкатлыкты жаклайтугын адамларды коргау,
- 9) отирик хэм отирикшилерден аулак болыу,
- 10) кен пейилли, озинин ар-намысын коргай алатугын болыуы тийис.

Басшы болган адам дирхем динар (алтын, гумис, акшалар) уксаган байлыкка кызыгыушылыктан аулак. Хужданы таза хак болыуы, озинин карамындагы адамларга да шеттен келгенлерге де эдил болыуы хэм оларды эдилликке уйретиуи тийис. Барлык уакытта эдил болыуы, бирак ожет болмауы эдиллик алдында тирекшилик корсетпеуи керек. Сонын менен бирге ози кандайда бир ислердин жузеге асырылыуын зэрур деп есапласа, озинин шешимин иске асырыу ушын хэш нэрседен корыкпастан, тайсалакламастан батыл турде кайсарлык корсетиуи шэрт.

Сондай-ак дэулетли каланын хэкими озинен жокары мэмлекет басшысынын калаларга арналган нызамларын, кагыйдаларын, дэстурлерин жаксы билиуи, ядында саклауы хэм озинин барлык искерлигинде оларды басшылыкка алып отыратугын болыуы, оз каласында кэлиплескен жагдайды тусиниуи, жакын уакыттагы хэм келешектеги болатугын уакыяларды алдын ала болжай билиуи, жокарыдан жибериленген хэм ози шыгарган нызамлардын орынланыуын тэмийинлеу ушын каланын тургынларын багдарлай алатугын адамларга сойлеуди билиуи тийис.

Дэулетли калалардын хэкимлирине тэн кэсийет - бул олардын бирин бири уактында кууатлап алдыларына нийет етип белгилеген максетлердин орынланыуында бир жан, бир тэн болып ислеуи болады. Дэулетли калалардын хэкимлиринин алдыларына койган максетлери бир болады, бул кала тургынларынын турмыс аухалларыны жаксылау, - дейди Фарабий.

Ал, дэулетсиз кала, Фарабийдин айтыуы бойынша, тургынлары хеш уакытта бахыт дегеннин не екенлигин билмейтугын, оган умтылыу

басларына кирип те шыкпаган кала болады. Бундай каланын хэкими калага басшылык етиуде тек озинин кара басынын мэплерин канаатландырыуды максет етеди. Ондай хэким озинин аспаннан тиреги бар адамдай етип корсетеди хэм бул исинде ол отирикти, алдаушылыкты хэм тэкаббирликти хэм менменшиликти озине кэсийет етип алады. Аль-Фарабийдин берекет дарыган дэулетли ел, халык, дэулетли кала, олардын хэкимлеринин жаксы кэсийетлери хаккындагы трактатлары буннан он бир эсир бурын, ертедеги феодализм заманында жазылган. Ол дэуирде Фарабийдин сууретлеген дэулетли каласы, онын хэкимлери хаккындагы ойлары онын келешекке каратылган эрманлары туриндеги утопиялык характерге ийе еди. Хэзирги замандагы онын айтканларынын хэммесин созбе-соз кабылламастан олардын мэнисине дыккат аударыу зэрур.

Огюст Конттан 400 жыл алдын социаллык коз-караслары кандай да бир дэрежеде системаластырылган хэм шыгыс еллериндеги Араб-ислам ойшылларынын ири уэкили, араб-социологиясынын тийкарын салыушы философ, илимпаз хэм мэмлекетлик гайраткер **Ибн-Хальдун** болып есапланады. **Абдурахман Абу Зейд Валидин Бен Хальдун** 967-жылы Тунисте тууылган. Ол аксуйеклер семьясынан шыгып теология, философия, математика илимлерин уйренген Арка Африка мэмлекетлеринде 1171 жыл дауамында жокары дэрежедеги сиясий лауазымларды ийелеген 998 жылы Андалусияга (Испанияга) барып ол жерде еки жыл дауамында болган хэм ислам мэдениятынын пэсейиу себеплерин уйренген. Озинин атаклы «Улги болгандай мысаллыр» китабын Тунистин корганларынын биринде камакта отырганында жазган. Бул китабында онын жэмийеттин рауажланыуына болган коз-караслары баянланган. Ол китабында тарийхый цикллер идеясы, адамлардын турмысынын географиялык фактор менен байланыслылыгы идеясы х.т.б. бар. Китаптын кирисиу болиминде тарийхты илимий анализлеуи, цивилизациялардын пайда болыуы х.т.б. бар.

1382-жылы Ибн-Хальдун Египетке барып жокары судья лауазымын ийелейди. Ибн-Хальдун жокары сиясий постларды ийелеп турганда Андалусия хэм Магрибтин короллары, Сибирдеги татар патшалары менен

байланыста турган хэм бул нэрсе онын социал - тарыйхый философиясынын кэлиплесиунине жудэ жаксы тэсир жасаган. Ибн Хальдун 1406-жылы 14-мартта Египетте кайтыс болган. Араблар Ибн Хальдунды озлеринин социологиясынын тийкарын салыушы деп есаплайды. Ол биринши мэртебе цивилизациялардын пайда болыуынын объектив тусинигин берген. Ол жудэ бай тарыйхый материалларга суйене отырып мэмлекетлердин пайда болыуы хэм ыдырауынын нызамлары хаккында айткан. Жэмийет хаккында арнаулы илимнин зэрурлиги хаккында айткан. Ибн Хальдуннын мийнетлери араб дуньясында жудэ белгили болган хэм улкен эхмийетке ийе болган. Ол жердеги барлык университетлердеги социология тарийхы курсы Ибн Хальдуннын идеяларына тийкарланады, онын доретиушилигине коплеген мийнетлер хэм диссертациялар арналган. Онын социологиялык коз-карасларын К.Маркс хэм Э.Дюркгеймнин, О.Конттын х.т.б. социологлардын идеялары менен анализ жасаган мийнетлер жудэ коп. Араблар Ибн Хальдуннын тэлийматын XIX эсирдеги илимий социологияга шекемги социологиянын «элипбеси» деп есаплайды. Белгили тарыйхшы Арнольд Тойнби ибн Хальдуннын социаллык илимлердеги ролин томендегише бахалайды: «Ол озинен бурынгылардын хеш биринин пикирлерин кайталамады, оз заманында хеш ким оннан оте алмады. Ол хэттеки озинин кейниндегилердин арасында да кызыгыушылыкты, котеринкиликти тарыйх философиясын кэлиплестирген хэм алдын ала айтканы менен келтирип шыгармады. Бул кандай да бир дэрежедеги уллы мийнет болып есапланады».

Белгили изертлеуши Р.Николсон томендегилерди айтады. «Оган шекем хеш ким кубылыслардын жасырын себеплерин, адам цивилизациясы да озине тэн болган нызамларга хэм тенденцияларга ийе екенлигин айтпады» дейди.

Жэмийеттеги адамлардын минези хэм мэмлекетлердин турмысы цивилизациялардын нызамларына багынады деп айтады.

Ибн Хальдун озинин мийнетлеринде «азамзат цивилизациясы» хаккында тэлийматты береди. Усы азамзат оннан 400 жыл кейин О.Конт тэрепинен берилген жэмийет хаккында тэлиймат «социологияга» караганда аныгырак тусиник деген пикирди коплеген араб социологлары айтады

(Абдель Мути): «Адамзат цивилизациясы хаккында илимнин зэрурлигин тийкарлай отырып Ибн Хальдун адамлардын талаплары хэм олардын канаатландырылыуы, адамлардын биргеликтеги искерлиги аркалы эмелге асырылатугынлыгы хаккында айтады. Ибн Хальдун цивилизация хаккындагы тэлийматынын тийкарында жэмийеттеги озгерислер жатады. Онын пикири бойынша адамзаттын бирлесиклери - этникалык группалар, миллетлер. Сонын менен бирге олардын урп-эдетлери хэм дэстурлери бэрхама озгериске ушырап отырады, дейди. Сонын ушын да Ибн Хальдуннын концепциясын изертлеушилер оны «цивилизациянын алмасыуы» теориясы деп атайды».

Ибн Хальдун бедуинлердин кошпели турмысын хэм усы кошпели турмыстын ондиристин дэслепки архаистлик типлери менен байланысын хэм бедуинлердин догерегиндеги отырыкшы халыктын турмысынын социаллык формалары менен байланысын анализлеген хэм уйренген. Онын пикири бойынша тарийх - бул кошпели турмыстан отырыкшылыкка болган хэрекет хэм усы хэрекет шэртли турде социаллык прогресс пенен байланыслы. Ал отырыкшылык кургыншылыкка алып келеди хэм сонын менен бирге экономикалык кризислерге де алып келеди. Соның ушында кудиретли кала - мэмлекетлер эззилейди (хэлсирейди). Экономикалык кризислердин тийкарларында хэм консылас кэуимлердин шабыуылына ушырайды. Ибн Хальдуннын пикири бойынша бедуинның турмысы хожалыклык-ондирислик тийкарга енгизилген, хэм усы тийкар энергиянын хэм куштин дереги болады. Каланын турмысы болса, озинин тийкарында кушли экономикалык базага ийе болмаган тутыныушылык еркинлигине негизленген. Усы нэрсе каланын кризисин береди хэм усы кризис каланын ыдырауына алып келеди». Ибн Хальдуннын пикири бойынша мэмлекет хэм цивилизация озинин рауажланыуы бойынша уш баскышты басып отеди.

Биринши баскыш - кошпели турмыс болып, бул баскыш шолистандагы бедуинлер, таудагы берберлер хэм далалыктагы татарларда болады, кошпелилерде тууысканлык байланыс кушли болады. Сонын менен бирге турмыстын катан шараятлары оларды оз-ара жэрдемге ийтермелейди, сонын ушында Ибн Хальдун кошпелилердин рухый кушлилигин, озинин

мэпи ушын катан гурес алып баратугынын хэм озинин руўласларына хэм кэуимлеслерине дэрхал жэрдемге таярлыгын атап корсетеди.

Екинши баскыш - бул отырыкшылык баскышы болып, бул баскышта мэмлекет кэлиплеседи, отырыкшылык баскышын басып откен жэмлескен кэуим жакын жердеги эззи мэмлекетке шабыуыл жусайды хэм басып алады. Усы топылыс жасауын олар сиясий ямаса диний мотив пенен тийкарлайды. Солай етип эсте-акырын калалык цивилизациянын пайда болууы хэм кушейип рауажланыуы кем дегенде уш фактордан гэрезли болады:

- Ондиристи рауажландырыу ушын жер болууы керек.
- Сиясий системага тураклылык беретугын кушли хэм эдил хукимет болууы керек.
- Материаллык ондиристи рауажландырыу мумкиншилигин беретугын халыктын кандай да бир колемдеги мугдары болууы керек.

Озинин мэдений дэрежеси бойынша цивилизацияланган мэмлекет тарыйхый естеликлердин хэм курылыслардын саны хэм мугдары менен баянланады (пирамидалар, аспалы баглар х.т.б.).

Ушинши баскыш - бул мэмлекеттин хэлсиреуи. Цивилизацияланган каланын айрыкша тийкаргы белгиси - бул байлык хэм салтанат, артыкмаш жумсаушылык, талан-таражлык. Ибн Хальдуннын пикири бойынша цивилизацияны гулендириу себеплери - мэмлекетти ыдыратыушы хэм хэлсиретиуши себеплер сыпатында да болады, себеби кэуимлик - тууысканлык катнас озинин кушин жогалта баслайды, хэм кушли хэким пайда болып ол хэкимиятты жеке ози ийелеп алады. Ол озинин жакын тууысканларын хэм агайинлерин жок кылады хэм бирак озинин жалпылдакларына болысады, жэрдем береди. Ибн Хальдун талан-таражлык хэм салтанаттын, артыкмаш жумсаушылыктын мэмлекеттин хэлсиреуине калай тэсир ететугынлыгын жаксы атап корсеткен. Хукимдар хэм онын догерегиндеги адамлардын ойсыз турмысы коп гэрэжетлерди талап етеди, хэм бул гэрэжет дийханлар хэм саудагерлерди езиу аркалы жыйналады. Ибн Хальдуннын пикири бойынша психологиялык хэм мораллык коз-карастан караганда салтанат - бул турмыстын тек лэззетине умтылыу аркалы

баянланады, кейин ала алауызлык, кызганыш хэм бузыкшылык пайда болады. Булар оз гезегинде социаллык конфликтлерге алып келеди, мэмлекет хэлсирейди хэм ыдырайды.

Ибн Хальдуннын пикири бойынша калалык цивилизациянын гуллениуи илимнин рауажланыуы менен тиккелей байланыслы. Илимнин рауажланыуы мэмлекеттин кудирети хэм куш пенен гэрэзли болады.

Сонын менен бирге Ибн Хальдун озинин мийнетлеринде дыккатты кэнийгеликлерди классификациялау проблемасына аударган. Ол жумысларды зэрурли хэм артыкмаш деп болген. Зэрурлилерине - дийханшылык, сауда онерментшиликти киргизип, биринши орынга дийханшылыкты койган, себеби дийханшылык мийнет хэм ондирис пенен тиккелей байланыста болган.

Ибн Хальдун хэзирги социологиянын коплеген проблемаларын оз заманына сай дэрежеде, анализлеген. Ол көплеген шығармалардың, соның ишинде хэтте мусылман халықлары тарийхы бойынша да мийнеттиң авторы болып есапланады. Усы тарийхқа кирисиў ретинде жазылған өз алдына китапта Ибн Хальдун өзиниң жэмийет туўралы көз-қарасларын хэм тарийх илиминиң ўазыйпаларын баян етеди. Ол жэмийетлик турмысты социаллык хэдийсе сыпатында қарайды, оны түсиндире отырып, жэмийетти бэринен де бурын географиялық орталық хэм климат (ықлым) белгилейди, деп исендиреди. Оның пикиринше, айырым халықлар хэм жэмийетлер бир-биринен ажыралып турады, бул айырмашылықлар болса биологиялық хэм географиялық характердеги себеплерге, сондай-ақ турмыс тэризи хэм өндирис усылына байланыслы. Ибн Хальдун жэмийетлик турмыста өндирис усылының әхмийетин көрсеткени ушын да көплеген илимпазлар оны тарийхта материализмниң баслаўшылары қаратына кирзеди. Ибн Хальдун сондай-ақ социаллык өзгерислер себеплерин үйрениў менен де шуғылланып, жэмийетте жүз беретуғын хэдийселер инсан ерк-ықрарынан тысқарыда болатуғын объектив факторлар менен белгиленеди, деп есаплады. Оның пикиринше, жэмийеттиң баслы нызамы эволюция нызамы болып есапланады. Усы нызамға муўапық хэмме жэмийетлик хэдийселер үзликсиз

өзгеріп отырады хәм хәрекетленеди, соның ушын да жәмийеттеги барлық нәрселер басланады, раўажланады хәм тамамланады.

Усы дәўирде Платонның «Мәмлекет»и тәсири астында идеал мәмлекет туўралы утопиялық шығармалар пайда бола баслайды: «Утопия» (Томас Мор, 1516); «Қуяш шәхәри» (Томмазо Кампанелла, 1623); сондай-ақ хәр қыйлы сийасий трактатлар: «Хүкимдар» (Николо Макиавелли, 1532); «Республика туўралы алты китап» (Жан Боден, 1576). Бул мийнетлердиң пайда болыўы адам хәм жәмийет арасындағы қатнасықларды үйрениўге, тәбийғый хуқық хәм жәмийетлик шәртнама идеяларына деген қызығыўшылықтың артыўының нәтийжеси болып есапланады.

Атақлы философ Георг Вильгельм Фридрих **Гегель** (1770-1831) социаллық теориялардың раўажланыўына күшли тәсир көрсетти. Гегель жәмийетти раўажланыў барысында қарап шығыўшы динамикалық түсиникти раўажландырды. Бунда раўажланыў тийкарында қарама-қарсылықлар бирлиги хәм гүреси жатады. Хәзирги заман социологиясы Гегельден миннетдар, себеби ол социаллық конфликтте тек ыдыратыўшы күшти ғана емес, ал дәретиўши күшти де көре билди.

Социологияның тийкарын салыўшылардың бири сыпатында тарийхшы, философ хәм сийасат теоретиги **Адам Фергюсон** (1723-1816) үлкен орын тутады. Ол өзиниң «Пуқаралық жәмийет тарийхы очерки» деген мийнетинде жәмийеттиң тарийхий раўажланыўын басқышларға бөлиўге хәрекет етти. Этнографияда алынған нәтийжелерге сүйене отырып, ол адамзат жәмийети тарийхын үш дәўирге бөледі: жабайылық, варварлық хәм цивилизация.

Социологияның илим сыпатында қәлиплесиўи. Социаллық мәселелерди изертлеўге өндиристиң раўажланыўы түртки болды. Тәбийғый ресурслардан пайдаланып, усылайынша өнирис тараўын раўажландыра отырып, адамлар бул ресурслардың шеклеўли екенлигин сизди, нәтийжеде өндиристи көбейтиўдиң бирден-бир усылы жұмысшы күшинен, басқаша айтқанда материаллық байлықларды өндириўде бәнт болған адамлардан ақылға муўапық пайдаланыў болып қалды. Егер де XIX әсир басында ислеп шығарыўшылар ресурсларға хәм механизмлерге қосымша күш болып, тек

механизмлерди ойлап табыу хэм жетилистириу зэрүр болған болса, эсир орталарына келип курамалы техниканы тек билимли, өз исине қызыққан адамлар ғана басқара алатуғынлығы анық болып қалды. Буннан тысқары, адамлар тиришилигиниң барлық тарауларының қыйынласыуы олар арасындағы өз-ара хәрекетлерди әмелге асырыу, усы өз-ара байланысларды басқарыу хэм жәмийетте социаллық тәртипти қәлиплестириу машқалаларын келтирип шығарды. Усы машқалалар түсинилип, ортаға қойылғаннан кейин адамлар ассоциацияларын, усы ассоциациялардағы олардың минез-қулқын, сондай-ақ адамлар арасындағы өз-ара қарым-қатнасларды хэм бундай өз-ара қатнасықлардың нәтийжелерин үйренетуғын илимниң пайда болыуы хэм раўажланыуына тийкар жаратылды.

Илимий билим тарауын билдириуши «социология» сөзи биринши рет француз ойшылы **Огюст Конт** тәрeпинен оның «Позитив философия курсы» жумысында (1842) илимий айланысқа енгизилди. Сол ўақыттағы көпшилик философлар сыяқлы, Огюст Конт тәбият илимлери тарауындағы ири жетискенликлер тәсири астында болды. Сонлықтан жәмийет хэм социаллық минез-қулқ проблемаларын изертлей отырып, ол, бириншиден, «Тәртип хэм прогресс» уранын ортаға таслады. Бунда тәртип физикадағы сыяқлы жәмийетти курайтуғын элементлердиң (индивидлер хэм топарлар) симметриялылығы хэм тең салмақлылығы сыпатында түсинилди, прогресс болса жәмийет туўралы билимлерди бәринен де бурын, оның пикиринше, басқа илимлерден артта қалыушылық көзге тасланған аамлар арасындағы қарым-қатнасларды оптималластырыуға ерисиуға қаратылған конкрет машқалаларды шешиу ушын қолланыу деп түсинилди.

Екиншиден, О.Конттың пикиринше, социология жәмийетти өз дүзилисине ийе қандай да бир организм сыпатында үйрениуи тийис, бул организмниң хәр бир элементи жәмийеттиң абаданшылығы ушын пайдалылығы көз-қарасынан изертлениуи лазым. Бул организм қатаң нызамларға муўапық хәрекет етеди, мәселен, физикадағы дүнья жүзилик тартылыу нызамы сықлы. Усыған байланыслы О.Конт социологияны социаллық статикаға хэм социаллық динамикаға ажыратады хэм механика

нызамларын жәмийетти хәм оның тийкарғы элементлерин үйрениўде колланыў мүмкин деп есаплады.

Буннан тысқары, жәмийет хәм оның хәрекет етиў және раўажланыў нызамлары туўралы билимлерге ийе болыў туўралы айта келип, О.Конт бәринен де бурын айырым социаллық фактлерди үйрениў, оларды салыстырыў хәм тексерий зәрүрлигин көзде туты хәм социологиядағы улыўма теорияның ролин пүткиллей бийкарлады. Эмпирикалық мағлыўматларды теориялық жақтан қандай да бир нәрсеге улыўмаластырыў орнына француз илимпазы тек ғана бирлемши жуўмақластырыўды көзде туты хәм жәмийет көринисин тийкарынан айырым бир-бири менен байланысқан фактлер мозаикасы түринде дүзди. Илимий билимлерди алыўдың бундай түрин социологиядағы эмпиризм деп квалификациялаў қабыл етилген.

Француз философы Огюст Конт 1798 жылы 19 январда Монпелье қаласында туўылды. Усы қаладаға интернатты тамамлағаннан кейин 1814 жылы ол Париждеги Политехникалық мектепке оқыўға киреди. Бул ўақытта Конт математика хәм басқа да анық пәнлерге қатты ықлас қояды. Сондай-ақ, ол философиялық, экономикалық, социаллық мәселелер бойынша көплеген мийнетлерди оқып шығады.

1830 жылдан 1842 жылға шекем Конт жүдә үлкен жойбарды әмелге асырады: «Позитив философия курсы»ның алты томлығын шығарады. 40-жыллардың екінши ярымында ол терең интеллектуал жұмыслардан тысқары үгит-нәсият хәм әмелий шөлкемлестириўшилиқ жұмыслары менен шуғылланады, позитивизмди сиясий, диний хәм мораллық тәлиймат сыпатында нәсиятлайды. 1847 жылы ол Инсаният Динин жәриялайды, 1848-жылы Позитивистлик жәмийетин дүзеди. Өмириниң соңғы жылларында ол өзин Инсаният Дининиң тийкарын салыўшы священник деп жәриялайды хәм жаңа диний тәлиймат хәм сыйыныўды ислеп шығыў менен шуғылланды. Конт 1857-жылы 5-сентябрьде өз шәкиртлери арасында қайтыс болды.

Огюст Конттың тарийхый хәм илимий роли бәринен де бурын соннан ибарат, ол жәмийетти хәм оның ишиндеги өз-ара байланысларды үйрениў

мәселелерін өз алдына илим шеңберіне жайластырды хәм оны социология деп атады. Тилекке қарсы, О.Конт өзи жаратқан жаңа илимнің предметін анық белгилеп бере алмады және де жәмийетлик раўажланыў ызыамлылықларын хәр тәрәплеме үйрениўге жәрдем ететуғын илимий методты таба алмады. Физика, химия хәм медицинада көзге тасланатуғын хәдийселерди толығы менен социаллық хәдийселерге теңлестириў мәселеси болса ол тири ўақытта-ақ сынға алынды. Хәтте жәмийетти дәслепки үйрениўдиң өзи де социаллық турмыстың тәбийғый пәнлердеги ызыамлылықлардан әдеўир дәрежеде өзгеше екенлигин көрсетти.

Социологияның раўажланыўындағы классикалық дәўир.

Социология тийкарғы илимий концепциялар ислеп шығылып хәм қәлиплесип, социаллық хәдийселерди үйрениўдиң теориялық тийкарларын жаратыў мүмкиншилиги пайда болғаннан кейин ғана хәқыйқый раўажлана баслады хәм тән алынды. Социологияны хәқыйқый «ашқан» үш атақлы ойшыл бар. Олар XIX әсирдиң орталарынан баслап XX әсирдиң басына шекем жасаған хәм дәретиўшилик пенен шуғылланған немец илимпазлары Карл Маркс хәм Макс Вебер, сондай-ақ, француз Эмиль Дюркгейм болып есапланады.

Карл Маркс дәретиўшилиги. Социологияның раўажланыўына Карл Маркс (1818-1883) үлкен үлес қосты. Оның тийкарғы хызметлериниң бири орынлы түрде оның өз дәўириндеги капиталистлик жәмийетти илимий жақтан анализлеўи болып есапланады. Бундай анализдиң қурал ретинде Маркс жәмийеттиң ғалаба дүзилисин қолланды: барлық индивидлер белгили бир социаллық классларға тийисли болады, олардың ажыратылыўы өндирис қуралларына ийелик етиў хәм усы ийелик етиўден алынатуғын табыс муғдары түриндеги белги менен жүзеге асады. Классларға ажыратыў теңсизликке тийкарланған, бул болса бир класстың (өндирис қураллары ийелери классының) басқаларға қарағанда пайдалырақ жағдайда жасап, басқа (жумысшы) класс мийнетиниң нәтийжелерин өзлестирип алатуғынлығын билдиреди.

К.Маркс жәмийет дүзилисин динамика (өзгерип барыў) халатында

қарады, класслар - бул социаллық дүзилменің тарихый жақтан өзгеріп отыратуғын компонентлери деп есаплады. Жәмийетлик дүзилистің ири курам бөлеклеринің сапа жағынан өзгеріуі жәмийетлик-экономикалық формациялардың өзгеріуі нәтийжесинде әмелге асады. Классларға бөлінген жәмийеттеги хәмме өзгеріслер диалектика нызамларына, кәмбағаллар, езилиуіши хәм езиуіши класслар арасындағы мұдамы дауам ететуғын гүреске тийкарланған.

Маркс бир класстың екінши класстан үстинлиги жағдайында бәрқулла күшейип баратуғын теңсизлик нәтийжесинде жүз беретуғын социаллық конфликттиң пайда болыу хәм рауажланыу механизмин тийкарлап берди. Мийнеткеш класстың ислеп шығарылып атырған өнімди бөлистириу тәртибин өзгертиу үшін гүреси эксплуататорлар хәм кәмбағаллар арасында уақытша келесим тийкарында турақлы болмаған тең салмақлылыққа алып келеди. Буннан былай қарама-қарсылықлар топланып барады, бул болса бурынғыдан өзгеше шараятлардағы жаңа соқлығысыуларға алып келеди. Соның менен бирге езилген класслар уәкиллери наразылығының саны көбейуі хәм олардың өз жағдайының, соның менен бирге өз күшинің теңсиз екенлигин түсинип жетиуі жүз береді. Буның хәммеси ақыр-ақыбетте глобал класслық конфликтти хәм ислеп шығарылған өнім әдил бөлистирилетуғын хәм хеш қандай эксплуатация болмаған классыз жәмийеттиң пайда болыуына алып келеди.

Солай етип, К.Маркс жәмийетти тарихый рауажланыудың жемиси, динамикалық рауажланыудағы дүзилме сыпатында түсіндиреди. Ол социаллық теңсизликтің пайда болыуын тийкарлап берди хәм социаллық конфликтлерди жәмийетлик рауажланыу хәм прогресс үшін зәрүр хәдийсе сыпатында анализледи.

Макс Вебер социологиясы. Немец экономисти, тарихшысы хәм социологы Марк Вебер (1864-1920) дөретиушилигине бәринен де бурын изертлеу предметин терең билиу, жәмийетлик рауажланыу нызамлылықтарын түсиниуге жәрдем беретуғын негизги, базалық элементлерди излеу тән. Маркс хәм Ницше тәсирине берилиуіне қарамастан

Вебер жеке өзинің социологиялық теориясын ислеп шықты хәм усы теория хәзирги ўақытта да барлық социологиялық теорияларға хәм дүньяның барлық еллериндеги социологлардың жұмысларына шешиўши тәсир көрсетпекте.

Макс Вебер теориясының тийкарғы бәнтлериниң бири жәмийеттеги индивид минез-қулқының элементар бөлекшелерин – адамлар арасындағы өз-ара қатнасықлардың курамалы системасының себеби хәм нәтийжеси есапланған социаллық хәрекетти ажыратып шығарыўы болып есапланады. Бунда жәмийет, Вебер тәлийматына муўапық, хәрекет етиўши индивидлердиң жыйындысынан ибарат. Олардың хәр бири хәрекет ете отырып, өзлериниң жеке мақсетлерине ерисиўге умтылады. Айырым индивидлердиң хәрекетлери бир жерге топланады (кооперацияланады) хәм усы тийкарда ассоциациялар (топарлар ямаса жәмийетлер) пайда болады. Өзлериниң эгоистлик умтылысларына қарамастан, адамлар бирге хәрекет етеди, себеби олардың ис-хәрекетлери саналы, рационал болып, олар индивидуал мақсетлерге бирге хәрекет етип ерисиў аңсатырақ екенлигин түсинеди. Бул түсиниктиң пайда болыўының себеби соннан ибарат, жәмийетлик әмелият барысында хәр қашан да керекли болмаған минез-қулқ үлгилери шығарып тасланады хәм есапқа болжаў, есаплаў мүмкин болған хәм ең аз қәўип пенен пайда келтиретуғын минез-қулқлар қалдырылады. Солай етип, индивидуал мақсетлерге алып келетуғын саналы минез-қулқ адамның социаллық мақлуқ сыпатында басқалар менен бирге хәрекет етип, уқсы жол менен қоршаған орталық пенен қарым-қатнаста әдеўир дәрежеде прогресске ериседи.

Вебер дәретиўшилигиниң ең әҳмийетли тәрәпи ретинде оның социаллық ассоциациялардағы базалық қатнасықларды изертлеўин көрсетиў мүмкин. Бул бәринен де бурын хәкимият қатнасы. Себеби индивидлердиң шөлкемлескен минез-қулқы, институтлардың дүзилиўи хәм хәрекет етиўи нәтийжели социаллық қадағалаўсыз хәм басқарыўсыз мүмкин емес. Бундай хәрекетлерди әмелге асырыўдың зәрүр шәрти барлық социаллық дүзилмелерди қамтыўтуғын хәкимият қатнасы болып есапланады. Вебер

хәкимият қатнасын, сондай-ақ усы қатнасықлар жүдә анық көринетуғын шөлкемлердің тәбиятын хәм дүзилисин пухта анализледи. Шөлкемде хәкимият қатнасықларын әмелге асырыў хәм куўатлаўдың идеал механизми деп ол бюрократияны – шөлкемнің жүдә рационал, барлық хызметкерлердің жумысларын қадағалаўшы хәм муўапықластырыўшы жасалма басқарыў аппаратын түсинди.

Макс Вебердің теориялық жумысларында социологияның илим сыпатында предмети жетерли дәрежеде белгиленип ғана қоймастан, оның теориялық жақтан да, әмелий жақтан да раўажланыўына тийкар салынды. Вебер идеялары хәзирге шекем көплеген социологларды буннан былай теориялық режелерди ислеп шығыўға илхамландырады, оның көп санлы исин даўам еттириўшилери бар, ал оның китаплары болса илимий изертлеўлердің классикалық үлгиси болып есапланады.

Эмиль Дюркгейм идеялары. Эмиль Дюркгейм (1858-1917) – француз социологиялық мектебинің тикарын салыўшы болып есапланады. Ол бәринен де бурын социология өз алдына пән болыўына, оның предметин жәмийет хәққындағы басқа пәнлер предметлеринен ажыратыўға, сондай-ақ жәмийетлик турмыстағы барлық феноменлерди тек ғана социологиялық позициялардан түсиндириўге умтылды.

М.Веберден өзгеше, Э.Дюркгейм жәмийетти индивидуаллықтан жоқары туратуғын барлық, оның хәрекет етиўи хәм нызамлылықлары айырым индивидлердің хәрекетлерине байланыслы болмайды, деп есаплады. Топарларға бирлескен адамлар дәрхал «жәмәетлик сана» деп аталыўшы қағыйдалар хәм нормаларға бойсына баслайды. Хәр бир социаллық бирлик бир пүтинлик есапланған жәмийеттиң курам бөлеги болып табылады. Лекин социаллық пүтинликтің айырым бөлимлеринің бузылыўы мүмкин, сонда бул бөлимлер социаллық шөлкемнің бузылған, төмен дәрежеде ис-хәрекет етиўши формасына айланады. Дюркгейм бундай түрлерди, сондай-ақ улыўма қабыл етилген қағыйда хәм нормалардан шетке шығыўшы минез-кулқ түрлерин үйрениўге көп итибар берди. Ол илимий айланысқа енгизген «аномия» усындай минез-кулқты, социаллық нормалардың бузылыўы

себеплерин түсиндирип бериўге хызмет етеди, бундай минез-кулқ түрлерин пухта классификациялаўға жәрдем береді.

Жәмийет ҳаққындағы Э.Дюркгейм тәлийматы көплеген хәзирги заман социологиялық теорияларының бәринен де бурын структуралық-функционал анализ негизин курайды. Оның көп санлы избасарлары Дюркгейм социологиялық мектебин дүзди және хәзирги социологлар Дюркгеймди социология тараўындағы классик деп әдил баха береді.

Жуўмақластыра отырып, соны айтыў мүмкин, Огюст Конт тәрәпинен сәтли қолланылған «социология» (жәмийет ҳаққында илим) илиминиң аты кейин-ала К.Маркс, М.Вебер хәм Э.Дюркгеймлердиң мийнетлери арқалы илимий, теориялық мазмун менен байытылды. Усы илимпазлардың күш салыўы нәтийжесинде социология өз предмети, өз теориясы хәм усы теорияның хәр қыйлы аспектерин әмелий жақтан дәлиллеў ушын мүмкиншиликлерге ийе илимге айланды. Социология пайда болмастан бурын гуманизм көз-қарасларына ийе болған қайта туўылыў дәўиринде қәлипесе баслаған жәмийет туўралы түсиниклер бар еди. Социологияның пайда болыўына тиккелей шараятлар жаратқан нәрсе, бизиң пикиримизше, XVI әсирден баслап XIX әсирде социологияның өз алдына илим статусын алғанға шекемги жәмийетлик, әсиресе философиялық хәм сиясий ой-пикирлердиң теориялық бағдарлары шеңберинде пайда болған жәмийет ҳаққындағы түсиниклер болып есапланады. Социология өзиниң пайда болған ўақтынан, яғнай XIX әсирдиң биринши ярымынан баслап хәзирге шекем (дерлик 200 жыл) тез пәт пенен раўажланды хәм соның менен бирге шын көз бенен қайта түсиндирилип хәм қайта баҳаланып барды. Турақлы түрде оның предмети хәм жәмийетлик әмелият ушын әҳмийети додаланып барылды. XX әсирдиң 60-жылларында социологияны илим сыпатында хеш ким буннан былай бийкарлай алмаса да, ол хәзирги жәмийетти түсиндирип бере ала ма, оның жәмийет хәм социаллық хәдийселер ҳаққында берген түсиниклери жәмийетте белгили бир (керекли) өзгерислерди әмелге асырыў мақсетинде өткерилетуғын жәмийетлик реформалар ушын қалайынша теориялық база болыўы мүмкин, деген мәселелер бойынша көп санлы тартыслы пикирлер

айтылды хәм айтылмақта.

XIX эсирде улыўма жәмийетти және де айырым социаллық хәдийселерди **биологиялық жақтан** түсиндирип бериў әдеўир раўажланды. Бул усы дәўирде биология тараўындағы қолға киргизилген үлкен жетискенликлерге байланыслы болды. Бул теорияның шеңберинде көп санлы жөнелислер бар. Бирақ олардың ең әхмийетлилері екеў: органикалық бағдар, атақлы ўәкиллеринен **Герберт Спенсер** (1820-1903), социаллық-дарвинистлик бағдар, ең белгили ўәкиллеринен бири **Людвиг Гумплович** (1838-1909).

Немец социологы **Георг Зиммель** (1858-1918) формал социологияның тийкарын салыўшы болып есапланады. Ол өзиниң «Социология» (1908) мийнетинде, социология жәмийетлик турмыс формаларын үйрениўи тийис, ал усы формалардың мазмунын болса арнаўлы жәмийетлик пәнлер үйрениўи тийис, деп жазды.

Социологиядағы **социаллық-психологиялық бағдардың** белгили ўәкили **Питирим Сорокин** (1889-1968) есапланады. Ол социаллық хәдийселердиң мазмун-мағана элементине итибар қаратып, олар үш тийкарғы элементтен: адамлар, ой-пикир хәм нормалардан турыўшы адамлардың өз-ара қарым-қатнасынан турады, деп атап көрсетти.

Функционализм айырықша АҚШта раўажланды, оның ири ўәкили **Толкотт Парсонс** (1902-1979) болып есапланады. Оның шығармаларында функционализм системаға салынған хәм классикалық теорияға айланды. Т.Парсонс өзиниң ең әхмийетли жумысы есапланған «Социаллық система» (1951) кітабында жәмийетлик хәдийселер бойынша хәр қандай изертлеўлер белгили бир мақсетке бағдарланған субъекттен келип шығыўы тийис, деп есаплады.

XIX -эсирдин акыры хәм XX эсирдин басындағы Россиядағы социологияның пайда болыуы хәм раўажланыуы. Марксистлик емес социология XIX – эсирдин 60- жылларында Огюст Конттын идеялары тәсиринде позитивистлик агым сыпатында пайда болды. Рус социологиясының раўажланыуына тәсир жасаған Конттын социологиясы

болды. Россияда марксистлик емес социология крепостнойлык право бийкар етилгеннен баслап пайда бола баслаган. Россия сол дэуирде кескин шиеленискен проблемаларды шешиу алдында турган. Россиядагы марксистлик емес социология билимли, талантлы илимпазларды оз ишине алады. Мысалы, Ковалевский, Мечников, Кропоткин, Де-Роберти. Марксистлик емес социологиянын концепциясы ишинде прогрессивлик характерге ийе болган сол уакыттагы самодержавиенин критикалап, кандайда бир бахалы прогрессив идеялары болган.

XIX-эсирдин 90-жылларынан кейин социология коплеген социаллык дисциплинанын бир болими ретинде нэзерге тутыла баслаган.

Социаллык кубылыслар, социаллык катнаслардын хэр кыйлы турлери тек социология тэрэпнен изертленеди деп айткан.

Ен биринши рет социология институтын ашкан Пителир Сорокин. Сорокин дунья жузиндеги кушли социологлардын бири. Онын пикири бойынша социология барлык жэмийетлик кубылыслардын теклик кэсийетин изертлеуи керек хэм олар арасындагы гэресизликтеде изертлеуи керек.

1897-жылы орыс тилинде социология бойынша окыу куралы шыккан, онын авторы Кареев болып окыу куралы «Социологияны урениуге кирисиу» деп аталады. Сол китаптын артында 880 шыгармадан туратугын библиографиялык справочниги болган.

1916-жылы «Ковалевский атындагы Рус социаллык жэмийети» дузилген. Бундагы илимпазлардың атлары тек Россияда гана емес, ал батыс Европа еллеринде де атагы шыккан. Сонын ишинде Ковалевский, Сорокин, Энфельд х.т.б бар.

1901-жылы Парижде жэмийетлик илимлердин рус жокаргы мектеби ашылган. Одна коплеген адамлар окыган хэм сабак берген.

1920-жылы Сорокин Петроград Университетинде социология кафедрасын ашпакшы болган. Сонын ушында оны 1922-жылы СССРдан шыгарып жиберген.

Рус социологиясындагы багдар жэмийеттиң моделин рауажланган кандайда бир географиялык багдар менен тусиндирип бермекши болган.

Бунун тийкарын салыушы Мечников болган. Социологиядагы органикалык мектеп биологиялык илимнин тэсири нэтийжесинде кэлиплеседи, жэмийет биологиялык организм менен тенлестирилген.

Психологиялык багдар социаллык рауадланыудагы психикалык факторлардын рауажланыуун айрыкша корсеткен. Онын уэкили Де-Роберти болган.

Марксистлик емес социологияда ен улкени бул халыкшылар, ягный халыкшылар Россиянын тарийхый рауажланыууна актив араласыуы нэтийжесинде капиталистлик емес жол менен рауажланыуун айткан. Сонын менен бир катарда халыкщыллар ощинасында субъективлик валюнтаризм пайда болган. Халыкшылар адамнын эмоциональ активлигин аныклаушы элементлер деп тусинилген, ягный жэмийеттин рауажланыуун социал актив инсаннын критикалык хэрекетинен гэрэзли болады деп атаган. Халыкшыл социологлар халык ондирисине артеллер, цехлар киреди деп көрсеткен.

Ковалевский этнограф, белгили социолог, тарийхшы, хуқыктаныушы. Ол коплеген озинин социологиялык шыгармаларын калдырган. «Социология» еки томлык, «Хэзирги Француз социологлары», «Семьянын, руудын, кэуимнин, миллеттин хэм диннин пайда болыуы» деген шыгармалары бар. М.М.Ковалевский социологиянын тийкаргы методун тарийхый метод деп есаплады. Илим жэмийетлик омирдин, социал институтлардын келип шыгыуун хэм рауажланыуун шешу керек. Илимпазды социаллык прогресстин мэселелери ойландарады. Усы мэселелерди шешуеде социаллык класслардыды группаларды, мэмлекетлерди жакынластырыуды универсал курал дап карады. Ковалевскийдин пикири бойынша, социологиянын уазыйпасы бирлесиу анализинде, онын формасын хэм турлеринде, келип шыгыуунда болып есапланылады. Тарийхқа кеуил боле отырып рус социологи жэмийетлик прогресстин мийрасы болган революцияга унамсыз турде карады. Ол революцияны патология деп есаплады. Ал ойлап табылган реформаны зэрурли жаксы нийет деп есаплады. М.М.Ковалевскийдин социологиялык мийрасларын изертлеушилер илимпаздын хызметлери жэмийетлик процесс

хэм мээселелерге абстракт гуманистлик позицияга каратылган екенлигин атап отеди хэм белгилейди.

Н.Я.Данилевский тэрэпинен рус социологиясында бизге диний консерватив агымлар анык етип берилген. Ол мэдений-тарийхый типтин теориясын ислеп шыкты. Жазылган онлаган типтин тарийхын ен перспективалысы деп Данилевский «Славянлык»ты есаплайды. Бул типти Данилевский рус халкында ен анык жокары дэрежеде белгилеп корсетти. Данилевский Россия хукумети менен рус халкын «славянлык» типин коллап кууатлауга шакырды.

Н.К.Михайловский корнекли рус социологи болып, ол XIX эсирдин екинши ярымынан баслап омир сурген хэм диний рус социологиясына улкен улесин коскан. Михайловскийди субъектив социологияны дузиушилердин бири деп есаплайды. Михайловскийдин субъектив социологиясында индивид, жеке адам, адам мээселеси котериледи. Социологиялык илим, кыйын эволюцияны озинин рауажланыуында биринши этаптын озинде бастан кеширди.

XIX эсирдин акыры XX эсирдин басларындагы Россияда социологиянын пайда болууына хэм рауажланыуына улкен улес коскан рус социологи М.Я.Острогорский болып, ол 1854-жылы тууылган. 1919-жылга шекем жасаган. Ол озинин шыгармаларын француз тилинде жазатугын болган. 1905-жылы Россияда I-думага депутат болып сайланган. М.Я.Острогорский озинин демократия хэм сиясий партияларды шолкемлестириу мээселелерин шыгармасында жазган. Бул шыгарманы 1930-жылы рус тилинде басылып шыкты. Бирак бул шыгарма жок болып кеткен. Острогорский сиясатка салыстырмалык методларынын колланыўдың тийкарын салыушы. Ол бюрократиянын калай келип шыгатугынлыгын, биринши мэртебе партиялык фокус деген нэрсесин ашкан адам болып табылады. Бул деген сөз партиянын кандайда бир болегиниң, массалык болегинин арасында сол массалык болекке пайдасы бар мээселелерди шешип отырмыз деп озиниң мээпин ойлаўы.

XIX эсирдин акыры XX эсирдин басында Россияда социологиянын

рауажланыуына ойшыллардын копшилиги анагурлым тэсир етти. Батыстагы ойшыллар Вебер, Теннис, Конт коз-караслары Россияда социологиянын пайда болыуына улкен тэсир жасады. Бир неше агымлар пайда болды:

- Субъективлик агым;
- Позитивлик агым;
- Диний консервативлик агым.

Позитивлик агымнын уэкиллеринин бири Ковалевский (1861-1926) онын тийкаргы методы социологиялык тарийхый метод. Оны пайдалана отырып Ковалевский жэмийетлик турмыстын хэм социаллык институтлардын келип шыгыуына кеуил болди. Социаллык прогресстин мэселелери Ковалевскийди кыйландырды. Бул мэселелерди ислеп шыгыуга, конкретлестириуге айрыкша кеуил болди. Солай етип Ковалевский жэмийетте жасаган хакыйкый класслык жакынласыу жолларына анализ жасады.

Диний консервативлик агымнын уэкили сыпатында Н.Я.Данилевский есапланады. Ол 1822-жылы тууылып, 1885-жылга шекем омир сурген. Рус социологиясына озинин улесин коскан Данилевский мэденияттын тарийхый типинин теориясын ислеп шыкты. Ол шекленген характерге ийе. Бурынгы соз етилген идея славянлар типин дузиу хаккында болып саналады. Сонын ушын усындай типтин пайда болыуы ушын рус словян типин орнатамыз, усындай типтеги жэмийетти дузиу идеясы Данилевский тэрепинен котерилген.

Социологиянын рауажланыуындагы хэзирги баскыш (70-90 жыллар)

XX эсирдин 70-90 жыллары социологиянын рауажланыуындагы жана дэуир болып табылады. Усы дэуирдин озгешелигин толык тусиниу ушын бул дэуирдеги социологиянын рауажланыуын социологиянын тарийхый рауажланыуы менен байланыстырып карау керек. Бул дэуирдин озгешеликлерине, бириншиден, социология илиминин предметин тусиниу, оны елде аныгырак етип катан турде кэлиплестириу мэселеси киреди.

Екиншиден, социологиядагы макросоциологиялык хэм микросоциологиялыкты, теориялык хэм тэбирийбеликтин арасындагы

байланыслар характерин аныклаудын дауам етиуи киреди.

Ушиншиден, бул дэуирдеги социологиянын рауажлануу озгешелигине социологиянын жана теориялык жагдайы киреди.

Социологиядагы 70-90-жыллардагы рауажлануу озгешеликлеринин биринчисине келетугын болсак, онда бул дэуирде социологиянын аныкламасы копшилик жагдайда оны «минезлик» тусиниу менен байланысly. Сонын менен бирге кейинги жыллары жудэ белгили авторлар Н.Смелзер, Э.Гидденс социологиялык бир тутас жэмийет онын социаллык дузилиси хэм системалары хаккында илим сыпатында кен турде тусиниуге талпыныулары менен характерленеди. Бул мэнисте шет ел социологиясындагы кандайда бир дэрежедеги социологиялык дихотомияны айтып отиу керек, ягный социологиянын макро хэм микросоциологиялык дэрежеде болинуун айтыу керек. Бул озинин мэниси бойынша социологиянын еки предметлик областын корсетиуди анлатады хэм сонын менен бирге социологиялык изертлеудин инструмент хэм куралларын хэр кыйлы методларын коллануу мумкиншиликлерин анлатады. Дыккатка ылайык бир нэрсе бул коплеген сабаклык хэм окуу куралларында пикирлер тийкарынан макросоциологиялык позицияларынан берилип сонын тийкарында жэмийет, онын дузилиси хэм институтлар, ондагы минез улгилери хаккында билим бериуди максет етип койды. Онын менен бирге социологиянын предмети микросоциологиялык тусиндириу дэрежесинде эмелге асырылады, себеби оларда адамлар арасындагы оз-ара хэрекетлер, олардын минезлик мотивлери, минез актлери хаккында пикир жургизиледи. Бул улыума хэзирги социологиядагы методологиялык карама-карсылыктардан болып табылады.

Хэзирги дэуирде белгили социологлардын бири, Кембридж университетинин профессору, социологиядагы коплеген ири мийнетлердин авторы Энтони Гидденс (1938-жылы тууылган) социологияны барлык социаллык процесс хэм кубылысларды изертлеуши илим сыпатында алып карап, социологияда макро хэм микросоциологияны болип корсетеди. Онын пикири бойынша микросоциология «жузбе-жуз» оз-ара хэрекет

жагдайындагы кунделикли минезди изертлейди, макросоциология болса фирма, сиясий система хэм экономикалык тэрепине кусаган кен турдеги социаллык системаларды анализлейди. Сонын менен бирге макросоциология индустриялизмнин рауажланыуы кусаган узык дауам еткен озгерис процессин анализлеуди анлатады.

Э.Гидденс пикиринше басында шынында да усы анализлеудин еки дэрежеси бир биринен болектей болып туйиледи. Бирак бундай болеклениу жок дейди ол. Олар арасындагы байланысты Э.Гидденс кунделикли турмыстын институционаллык сферасын социаллык кенислик сыпатында колланыу аркалы дэлиллемекши болады. Онын пикири бойынша адамлардын кунделикли оз-ара тиккелей тэсир жасасыуы автоном дэрежеде оз-озинен емес, ал кандайда бир социаллык институтлар, структуралар хэм системалар рамкасында болады. Элбетте бундай катнас тек улыума теориялык дэрежеде дурыс болады. Ен баслысы - ол калай реал социологиялык анализде коринеди. Э.Гидденсте методологиялык жэрияланыу хэм анализлеудин конкрет усылы байланыспаган, макросоциологиялык дэреже микросоциологиялыктан устемлик етеди. Энтони Гидденстин сабаклыгында бул нэрсе коринеди хэм сонын менен бирге кандайда бир проблеманы анализлеуде конкрет социологиялык изертлеудин маглуматлары копшилик уакытта есапка алынбайды. Конкрет изертлеулерде жыйналган тэжирийбелик маглуматларга суйенбей группа аралык катнастарды хэм группадагы кунделикли минезди изертлеу хаккында гэп болыуы мумкинбе. Сонын ушында социологияда макро хэм микро социология арасындагы узинди бар болып кана коймай сонын менен бирге конкрет материал менен теориялык изертлеу арасында да узинди бар. Сонын менен бирге теориялык социологияда да коплеген жаналыктар пайда болды. Солай етип социологияда онын рауажланыуынын карамакарсылык характерин корсететугын еки тенденциянын бар екенин айтыуымыз керек. Бир жагынан социологиянын анык коринетугын коп багдарларга болиниушилик аркалы коринетугын теориялык коп пикирриликтин кушейиуин баклауга болады. Екинши жагынан усы болиниуди жок етиуге хэм бир ямаса бир неше улыума

макулланган характердеги теориялык багдарды дузиуге талпыныуды баклауга болады.

Бугинги куни социологиядагы теориялык пикирдин ишинде уш тийкаргы багдарды корсетиуге болады. Бул багдарлар социологиядагы классиклердин пикирлерин дауам еттириушилек сыпатында алып карасак болады:

- неопозитивизм (тийкарын салыушылар О.Конт хэм Э.Дюркгейм);
- тусинилетугын социология (понимающая социология) тийкарын салыушы М.Вебер;
- неомарксизм (тийкарын салыушы К.Маркс хэм онын ХХ эсирдеги тэрепдарлары). Биракта бул багдар экономикалык детерминизм кусаган Маркстын режесинен шыгыуы менен характерленеди.

Хэзирги социологиянын рауажланыуындагы тийкаргы парадигмалар (улгилер)

Парадигма (улги) тусиниги 70-жыллардын араларында илимге америка философы хэм илим тарийхшысы Т.Кун тэрепинен енгизилген, ол илимий билимнин фундаменталлык тийкарынын кандайда бир жыйындысын анлатады. Парадигма - бул проблеманы койуудын хэм шешиудин кандайда бир модели, дэслепки тийкаргы концепциялык схемасы.

Гейпара уакытлары парадигманы илимнин кандайда бир областындагы улкен жетискенликлерди, эхмийетли теория ямаса теориялар группасында тусинеди. Сонын ушында социология озинин бирнеше функционаллык теориялар болыуына байланыслы «мультипарадиагмалык» дисциплина, ягный коплеген парадигмаларга ийе илим сыпатында болады. Солардын ишинде:

- **Конфликт теориясы** 50-60-жыллары социаллык системанын тенсалмаклыгы хэм стабиллигине сэйкесленген концепцияларына карама-карсы концепция сыпатында рауажланган. Кейинги 20-30-жылларда конфликт теориясы Д.Белл, К.Боулдинг (АКШ), М.Крозье, А.Тураннын (Франция) шыгармаларында рауажланган. Социаллык процесслерди

анализлеудин орайында адамзат жэмийетинин тэбиятына тэн болган кубылыс-конфликт жайласады. Бул теорияда конфликттин объектив бахалылыгы социаллык системанын катып калыуына жагдай туугызбайтугын онын рауажланыуын тэмийинлейтугынлыгы нэзерде тутылады. Биракта усы процессти токтататугын конфликтлерге дыккат аударылады. Социологлар солардын ишинде класлык гурестиде киргизеди. Социаллык конфликтлердин себеплерин копшилик уакытлары группалар аралык катнасыкларда, жэмийетте хэрекет ететугын психологиялык механизмлердин жетилиспеуинде деп тусинеди. Социологлардын пикири бойынша ен баслысы социаллык конфликтлердин жокары дэрежеде социаллык кескинлесиуи жагжайына отип кетиуин жибермеу болып табылады. Бул уазыйпаны тек хукимет шолкемлери, социаллык институтлар шешиуи емес, сонын менен бирге жэмийетлик процесслерди хэм группалар аралык катнасыкларды изертлейтугын социологлар да шешиуи керек.

- **Социаллык алмасыу теориясы.** Америка социологлары Дж. Хоманс, П.Блоу, Р.Эмерсонлар бул теорияны рауажландырган. Бул теория бойынша адам хэм жэмийеттин хэрекет етиуи кен турде тусинилетугын социаллык байлыклар хэм искерлик теориялары алмасыуга тийкарланган. Усындай алмасыуга бола, жэмийетте хэкимият, абырай, статус, тэртип х.т.б. болады. Адамларда психологиялык дэрежеде болатугын алмасыуга болган талпыныуу социологлар тэрэпинен адам искерлигинин хэм минезинин тийкаргы басламасы сыпатында нэзерде тутылады. Алмасыуга бола жэмийетте коплеген хэр кыйлы структуралык бирликлер менен бир катарда коплеген катнасык механизмлер хэрекет етеди. Олар оз ишине тэн алыуды хурмет, макуллау, табыс, дослык х.т.б. алады. Бундай тийкардагы оз-ара тэсир жасау социологлар тэрэпинен еки тэрэпке де пайда келтиретугын «пайда алмасыу» сыпатында нэзерде тутылады. Алмасыу актлери жэмийетлик турмыстын барлык дэрэклерин кэлиплестиретугын эпиуайы социаллык хэрекетлер сыпатында нэзерде тутылады. Алмасыу дегенде бир инсанлардагы кандайда бир касийетлерди, характеристикаларды, сапаларды екинши инсанлар тэрэпинен социаллык озлестириу менен байланыслы

адамлар арасындагы оз-ара тэсир жасау хэм катнасыклар туринде нэзерде тутылады. Бул парадигманын бахалылыгы жэмийетлик турмысты уйрениуде микросоциологиялыктан, макросоциологиялык дэрежеге откел табыуга талпыныу болып есапланады. Бул хэр кыйлы курамалылыкка ийе болган социаллык структурадагы адам минез хэм искерлигин анализ жасау мумкиншилигин бериу итималлыгын асырады.

- **Символикалык интеракционизм.** Микросоциологиялык дэрежеде бул багдарды хэзирги батыс социологиясы хэм социаллык психологиясы социаллык оз-ара тэсир жасауда олардын символикалык мазмуны аркалы тусиндирип береди. Бундай кантасыктын мэнисин белгили социолог Нейл Смелзер озинин «Социология» сабаклыгында (1988) жаксы тусиндирип береди. Ол былай дейди «адамлар сырткы орталыктын тиккелей тэсирине шыбыннын дызылдысын еситкенде тилин шыгаргандай автомат турде хэрекет етпейди. Онын орнына адамлар алынатугын стимулдын орнына кандайда бир мэнисти береди хэм сол мэниске, белгиге стимулдын озине караганда кобирек кеуил аударады. Сол символлардын катарына кандайда бир созлер, предметлер болууы мумкин. Адамлардын отмишлик тэжирийбеси хэм символлардын кандайда бир нэрсени анлатыуын оз-ара тусиниуи копшилик жагдайларда адамлардын карым-катнасларын ансатластырады». Символикалык интеракция теориясынын тэрепдарлары адамлардын кунделикли турмысындагы хэрекетлерин баклайды. Олар адамлардын озлеринин хэрекетлерине беретугын мэнисин хэм не ушын олай ететугынын изертлейди. Бундай парадигма социаллык процесслерди тусиниудеги оларды рауажландыратфакторлар хэрекети есапка алынбайды хэм сонын менен бирге кен социаллык структураларды кайта озгертетугын социаллык мэнис хэм белгилерди ашатугын озгерислер есапка алынбайды. Инсаннын рауажланыуындагы динамика хэм инсанлар аралык катнастагы микросоциологиялык тэрепpler биринши орынга шыгады. Шамасы символикалык интеракционизмнин усы тэреплери хэзирги социология ушын улкен эхмийетке ийе болса керек.

ХІІ дуньяжужлик социологиялык конгресс хэм социологиялык рауажланыу проблемалары. (Мадрид 1990)

Социологиянын хэзирги дэуирде рауажланыуынын багдарларын аныклауга 1990-жылгы Мадридте болган ХІІ социологиялык конгресс улкен тэсир жасап, социология илиминин рауажланыуына хэм ондагы жана парадигманы аныклауга хэм хэр кыйлы социологиялык теориялардын консолидациясын ягный жэмлесиу мэселесин койды.

Бул конгрессте Э.Гиддингс тэрепинен усынылган жана концепция улыума теориялык концепция - постмодернистлик рауажланыу концепциясы деп аталады. Бул концепция бурынгы парадигмалардан баскашарак болып есапланады, себеби бул парадигма тек социаллык реаллыкты билиу усылына катнасы болып кана коймай сонын менен бирге 90-жыллары болып атырган озгешеликлерди де есапка алады, оларды жанаша тусиниуди есапка алады.

Бул парадигманын мэниси томендегише болады. Индустириаллык хэм постиндустириаллык жэмийет хаккындагы дыккатты илимий техникалык прогресс хэм жана технологиялык рауажланыуды социаллык структурадагы, социаллык институт хэм шолкемлерде, адамлардын турмыс кэлпинде улкен озгерислерди келтирип шыгаратугын фактор сыпатында алып карайтугын теорияларга караганда постмодернизм концепциясы болып атырган хэм келешекте болатугын озгерислердеги мэдений факторлардын ролине дыккаты кобирек аударыу керек екенин корсетеди. Ягный жэмийетлик прогресстин критерийи сыпатында мэдений факторларды есаплау керек екенлиги хаккындагы мэселе койылады. Мэдений фактор дегенде Э.Гиддингс хэммесинен бурын социаллык субъекттин кушейип баратырган роли хэм онын искерлигинин ролин тусинеди. Э.Гиддингс пикири бойынша бундай шараятларда кайсы регионнан кайсы дэрежеде келип шыгыуына карамастан хэр кыйлы мэденияттын плюрализми хаккында соз етиу максетке мууапык болып табылады. Э.Гиддингстин концепциясына бола мэдениятты улкен ямаса кишкене дэрежедеги рауажланыуда деген белгиси бойынша катарга дизиуге болмайды. Олардын барлыгы, сонын менен бирге дэстурий мэдениятта озинин мазмунының байлыгы менен тен хуыккылы.

Егерде М.Вебердин традициялық хэм модернистлік типтегі жәмийетке қоз-қарастан, яғнай біріншисинде минездин тәртіплесиуи «саған шекем қалай ислесе сенде ойланбай солай исле» деген принципі бойынша анықланса, ал екіншисинде социаллық ақыллылық нәтижелілік, хэм экономикалық дәрежеде мақсетке мууапықлылық пенен анықланса, оған қарағанда Э.Гиддингс елде теренірек дәрежеде алып қарайды. Онын пикирі бойынша хәзіргі постмодернистлік типтегі жәмийетте баслы ролди социаллық бірліклердин мәдений болеклениулиги менен байланыссы барлық социаллық процесслердин субъектлесиуи идеясы ойнайды.

Социологиянын рауажланыуындағы тенденциялар теориялық хэм эмпиристліктің жәмлесиуин қорсете отырып сонын менен бірге социологиялық парадигмалардын жәмлесиушилик процессинин тенденциясы бар екенін қориге болады.

1990-жылғы ХІІ Дуньяжүзлік социологиялық қонгресс (Мадрид-июль) «Социология бір тутас дунья ушын бірлігі хэм қоп турлілігі» деген девиз бенен отти. Қонгрессте улыўма социологиялық теориянын рауажланыуындағы озгеріслер, дуньядаға социаллық озгеріслерди тусиниудеги озгеріслер есапка алынды. Сонын тийқарында социаллық озгеріслерди анализлеу ушын хәр қыйлы социологиялық теориялардың кереклігі хәққындағы пиқир қандайда бір дәрежеде социологиялық плюрализмнің дәлилі бола алады. Мадриддегі қонгресстегі сайланған Халық аралық Социолоғлар Ассоциациясының Президенти Т.Қ.Осмен (Индия) «барлық дунья ушын социологиялық теориялардың интеграциясы емес, ал турмыс қәлпине, мәдениетқа болған хәр қыйлы қонцепция хэм қатнаслар қонсолидациясы зәрүр» деп айтты.

СОЦИАЛ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ИЛИМЛЕР СИСТЕМАСЫНДАҒЫ СОЦИОЛОГИЯНЫҢ ОРНЫ

Жәмийетлік илимлер системасында социологияның тутқан орны қандай?

Социология басқа, өзине жақын илимлер менен қандай байланыста.

Жәмийетлик хәм гуманитар илимлер системасындағы социологияның орны бәринен де бурын социологияның жәмийет хәкқындағы илим екенлиги, демек, басқа да барлық жәмийетлик хәм гуманитар илимлердің теориясы хәм методологиясы бола алатуғын улыўма социологиялық теорияны өз ишине алатуғынлығы менен белгиленеди. Социологияда ислеп шығылатуғын адамды хәм оның ис-хәрекетлерин үйрениў методикасы хәм техникасы, социаллық өлшем методлары басқа да барлық гуманитар илимлерде қолланылады.

Тарийх хәм социологияның үйрениў объекти жәмийет болып есапланады. Социология сыяқлы тарийх та еки тийкарғы проблемаларға дус келеди:

- бириншиден, белгили бир социаллық нызамлылықлардың болыўы,
- екиншиден, жәмийеттиң раўажланыў жолларына тәсир көрсететуғын индивидуал, тәкирарланбас хәдийселердің болыўы.

Избе-изликти хәм тарийхий тәжирийбени бийкарлаў адамзат ушын үлкен апатларды келтирип шығарады. Субъектив-объектив байланыслар эволюциясын, қатнасықларды, нормаларды хәм байлықларды тек тарийх хәм социологияның бирге күш салыўы менен ғана анықлаў мүмкин.

Жәмийет хәрекетиниң тийкарғы формасы – бул материаллық өндирис хәм экономикалық ис-хәрекетлер болып есапланады. Өндирис қуралларының өзгериўи, өндирис процессинде адамның орны хәм ролиниң өзгериўи – буның хәммеси адамлардың социаллық ис-хәрекетлери эволюциясына үлкен тәсир жасайды. Сонлықтан да социология **сиясий экономика** менен өз-ара байланыссыз бола алмайды. Адамның мийнет хәрекетиниң өзи социаллық тири жан сыпатында адамның өзиниң раўажланыўын есапқа алған халда өзгереді. Буны болса социология үйренеди.

Социология **политология** (сиясаттаныў) менен де тығыз байланыслы. Социология пуқаралық жәмийетти, сиясаттаныў болса жәмийеттиң сиясий турмысын, сиясий қатнасықларды үйренеди. Еки илим – социология хәм сиясаттаныўдың өз-ара байланысы илимниң жаңа тараўын – сиясий социологияны пайда етти. Социология менен сиясаттаныўдың байланысы

төмендегилер менен белгиленеди:

- бириншиден, саясий турмыстың нызамлылықтарын жәмийеттиң өзгешеликлерин улыўма социаллық система сыпатында есапқа алып ғана анықлаў мүмкин,

- екиншиден, жәмийетти оған саясий дүзилмелер хәм хәр қыйлы саясий режимлер көрсететуғын тәсирлерсиз түсиниў хәм өзгертиў мүмкин емес.

Социология **философия** менен тығыз байланысқан. Бул байланыс негизи – бурыннан киятырған адамзаттың социаллық ой-пикириниң бир пүтинлиги болып есапланады. Философияның нызамлары, категориялары, принциптери жәмийет, жәмийетлик қатнасықлар, социаллық байланыслар, социаллық ис-хәрекетлер ҳ.т.б. сыяқлы социологиялық түсиниклерди тийкарын курайды. Философия материя хәм сана сыяқлы түсиниклерди үйренеди, социология болса – социаллық структураны, социаллық институтларды, мәдениятты, жәмийетти социаллық шөлкемлестириўди ҳ.б. изертлейди. Философия адамды, жеке шахсты үйренетуғын болса, социология шахсты социаллық түр ретинде үйренеди. Философия социаллық қатнасықлардың мазмун-мағанасын үйренетуғын болса, социология социаллық өз-ара хәрекетти хәм социаллық өз-ара байланысты өйренеди. Әлбетте, социология улыўма философияның күши жетпейтуғын ўазыйпаны әмелге асырады – жәмийетлик турмыстың конкрет мағлыўматларын тиккелей қайта ислеп шығады.

Социологияның дүзилиси.

Хәр қандай илимниң дүзилиси бәрқулла оның алдына қойған ўазыйпалары хәм оның жәмийетте атқаратуғын хызмети менен белгиленеди. Социология да усындай. Оның дүзилиси төмендегилер менен белгиленеди:

- **Бириншиден**, социология социаллық шынлық туўралы билимлерди қәлиплестириўге, социаллық раўажланыў процесслерин баян етиў, түсиндириў хәм түсиниўге, социологиялық концепциялар, методологиялар хәм методлар, социологиялық изертлеў, анализ қылыў усылларын ислеп шығыўға байланыслы илимий машқалаларды шешеди. Социаллық шынлық

туўралы билимлерди қәлиплестириў тараўында ислеп шығылған теориялар хәм концепциялар теориялық, фундаменталлық социологияны қурайды.

- **Екиншиден**, социология социаллық шынлықты өзгертиў, социаллық процесслерге жобалы, мақсетли тәсир етиў жолларын хәм қуралларын анализлеўге байланыслы машқалаларды үйренеди. Демек, теориялық хәм әмелий социология изертлеў объекти хәм методы менен емес, ал олардың алдына қойған мақсети менен, олардың илимий ямаса әмелий машқалаларды шешиўине қарап ажыралады.

Социологиялық билимлер – теория хәм әмелияттың бирлиги болып табылады.

- Теориялық изертлеўлер социаллық шынлықты оның хәрекет етиўи хәм раўажланыўының улыўма хәм өзине тән тенденциялары дәрежесиснде түсиндиреди. Нызамлардың хәрекет етиў механизмлерин, олардың жүзеге асыў формаларын анықлаўға бағдарлайды.

- Эмпирикалық социологиялық изертлеўлер ол яки бул хәдийселер хәм процесслерге байланыслы конкрет толық мағлыўматларға байланыслы болып, улыўма илимий методлар жәрдемінде алып барылатуғын теориялық изертлеўлерден өзгеше, статистикалық анализге, конкрет социологиялық изертлеўлер (сораўлар, социологиялық бақлаўлар, ўақыт бюджетин анықлаў х.т.б.) методларына сүйенеди. Теориялық хәм эмпирикалық билимлер арасында абсолют шегара жоқ.

Теориялық билимлер – бул универсал, эмпирикалық, фактларды есапқа алыўшы билимлер болып табылады. Хәр қашан да илимнің раўажланыў нызамы теориялық билимлердің эмпирикалық билимлерден үстин турыўы болып қала береді. Теориялық билимлер ақыр-ақыбетте хәр қандай илимнің, демек, социологияның да раўажланыўын белгилеп береді.

Эмпирикалық изертлеўлер фундаментал хәм әмелий болып бөлинеди:

- фундаментал социологиялық изертлеўлердің мақсети үйренилип атырған предмет туўралы илимий түсиниклерди раўажландырыў хәм жетилистириўден ибарат;

- әмелий изертлеўлер қандай да бир конкрет социологиялық

проблеманы шешиўге бағышланады.

Хәр қыйлы социаллық системаларды теориялық хәм эмпирикалық жақтан үйрениў тийкарында социология қунлы әмелий усыныслар хәм тийкарланған болжаўлар бериўи мүмкин. Конкрет социологиялық изертлеўлерге тийкарлана отырып, теориялық хәм әмелий социология бир-бирине қайшы келмейди, керисинше, пүтин бирликти пайда етип, бир-бирин байытып барады.

Теориялық социология – жәмийеттиң социаллық раўажланыў аспектерин ислеп шығатуғын хәм оларды түсиндирип беретугын хәр қыйлы концепциялардың жыйындысы болып есапланады.

Социологияның илимий үйрениў объекти хәм предмети бир-бирине сәйкес келмейди.

- Хәр қандай илимниң объекти оның изертлеў процесси бағдарланған нәрсе, ал предмети болса – үйрениў объектін қурайтуғын тәреплери, байланыслары хәм қатнасықлары болып есапланады.

- Басқа жәмийетлик пәнлердеги сыяқлы, социологияның объекти – социаллық шынлық болып табылады, сонлықтан да социология – жәмийет туўралы илим болып есапланады.

Социология объекти салыстырма тамамланған турдеги хәм бир пүтинликти қурайтуғын белгили бир ҳақыйқатлық тараўы болып есапланады.

Социологияның ыызамлары хәм категориялары.

Социаллық ыызам - бул социаллық ҳәдийселер хәм процесслердиң әҳмийетли, улыўма хәм зәрүр байланысының, бәринен де бурын адамлардың социаллық ис-хәрекетлери ямаса олардың жеке социаллық хәрекетлери байланысларының көриниси болып есапланады. Социаллық ыызамлар инсан ис-хәрекетлериниң хәр қыйлы тараўларынан, бәринен де бурын материаллық ис-хәрекетлер тараўынан қуралады хәм адамлардың ис-хәрекетлери арқалы әмелге асырылады. Социологияның улыўма хәм айырықша өзине тән ыызамлары бар.

Социологияның улыўма ыызамлары – философияның үйрениў предмети болып табылады.

Социологияның айырықша өзине тән нызамлары оның методологиялық тийкарын қурайды хәм әйне усы социология тәрәпинен үйрениледи.

Социологияда социаллық нызамлардың бес категориясы ажыратылады:

- социаллық хәдийселердің бир-бири менен байланыста қатар хәрәкет етиўин белгилейтуғын нызамлар. Бундай нызамларға муўапық, егер А хәдийсеси бар болса, онда Б хәдийсеси де болыўы тийис. Мәселен, жәмийетти индустриализациялаў хәм урбанизациялаў аўыл хожалығында ислеўши халық санының азайыўына алып келеди.

- раўажланыў тенденцияларын белгилейтуғын нызамлар. Олар социаллық объект дүзилисиниң өзгериўин, бир түрдеги өз-ара қарым-қатнасықлардан екиншисине өтиўди белгилейди. Өндирислик күшлер характериниң өзгериўи ислеп шығарыў қатнасықларын өзгертиўди талап етеди.

- социаллық хәдийселер арасындағы байланысты белгилеўши нызамлар. Функционал нызамлар. Олар социаллық объекттиң тийкарғы элементлери арасындағы байланысты билдиреди хәм бул оның хәрәкет етиў характерин белгилеп бередеди.

- социаллық хәдийселер арасындағы себеплик байланысты белгилеўши нызамлар. Социаллық интеграцияның ең әхмийетли хәм зәрүр шәрти жәмийетлик хәм жеке мәплерди уйғынластырыў болып есапланады.

- социаллық хәдийселер арасындағы байланыстың мүмкинлиги ямаса итималлығын белгилеўши нызамлар. Хәр қыйлы еллердеги некеден ажырасыўлар саны экономикалық цикллер менен бирге көбейеди хәм өзгерип турады.

Социологияның функциялары. Социология өз алдына билим тараўы сыпатында жәмийетлик илимге тән барлық функцияларды атқарады: теориялық билиў, сын (критика), баянлаў, болжаў, өзгертиў, мәлимлеме, дүньяға көз-қарас функциялары. Улыўма алғанда гуманитар илимлердиң функцияларын еки топарға бөлип қараў орын алған: гносеологиялық, яғный билиў хәм хақыйқый социаллық функциялар.

- социологияның гносеологиялық функциялары социаллық турмыстың

ол яки бул тәрәплерин толығырақ хәм конкрет тәризде билиўде көринеди;

- социаллық функциялар оларды оптимизациялаў жолларын хәм усылларын ашып береді. Функциялар тек өз-ара хәрекет хәм өз-ара байланыста ғана болады және хәрекет етеди.

Социологияның тийкарғы **гносеологиялық функциясы** – теориялық билиў, критикалық функция болып есапланады. Бунда үйренилетуғын дүньяны жеке адам мәплери позициясынан бахалаў туўралы сөз етиледі. Критикалық функцияны атқара отырып, социология хәқыйқатлықты дифференциал түрде бахалайды. Бір тәрәптен, нениі сақлаў, беккемлеў, раўажландырыў х.т.б. мүмкинлигин хәм зәрүрлигин көрсетеди, себеби хәмме нәрсени де өзгертиўге, алмастырыўға бола бермейди х.т.б.

Екинши жағынан, шынында да түпкиликли өзгерислерди талап ететуғын нәрсени анықлайды. Теориялық билиў, критикалық функция, әлбетте, соннан ибарат, социология билимлерди топлайды, оларды системаға салады, хәзирги заман дүньясындағы социаллық қатнасықлардың хәм процесслердің ең толық көринисин көрсетип берийўге умтылады. Социологияның теориялық-билиў функциясына хәзирги заман жәмийетиниң раўажланыўындағы тийкарғы социаллық машқалалар туўралы объектив билимлер киреди.

Әмелий социологияға келсек, ол жәмийеттеги хәр қыйлы социаллық тараўларда жүз берип атырған хәр түрли процесслер туўралы, атап айтқанда, социаллық дүзилмелердің, шаңарақтың, миллий қарым-қатнастардың х.т.б. өзгериўи хәққында исенимли мәлимлемелер менен тәмийинлеўге қаратылған. Әлбетте, айырым социаллық бирлеспелер ямаса адамлар топарларының ишинде жүз берип атырған процесслер туўралы конкрет билимлерге ийе болмай турып социаллық басқарыўдың нәтийжелилигин тәмийинлеў мүмкин емес. Социологиялық билимлердің ситемалылығы хәм конкретлиги дәрежеси оның социаллық функцияларын әмелге асырыўдың нәтийжелилигин белгилеп береді.

Социологияның баянлаў функциясы – бул изертлеўлерди аналитикалық жазыўлар, хәр қыйлы илимий есабатлар, мақалалар, уитаптар

х.т.б. түрінде системаластырыў, баян етиў болып есапланады. Оларда социаллық объекттиң идеал көринисин, оның хәрекетин, өз-ара байланысларын х.б. қайта тиклеўге умтылыў орын алады. Социаллық объектти изертлеўде илимпаздың жоқары мораллық тазалығы хәм инсаплылығы талап етиледи, себеби мағлыўматлар, фактлер хәм хўжжетлер тийкарында әмелий жуўмақлар шығарылады хәм басқарыў шешимлери қабыл етиледи. Бул материаллар адамзаттың келешек әўладлары ушын басланғыш ноқат, салыстырыў дереги болып табылады. Социология тек дўньяны танып ғана қоймайды, ол инсанға усы дўньяны өзгертиў имканиятын береди. Бирақ адам жәмийетти өзгертиў баслы мақсет емес екенлигин бәрқулла есте тутыўы лазым. Қайта өзгертиўлердиң адамлардың талапларына хәм тилеклерине сәйкес болса, жәмийеттиң де, адамлардың да абаданшылықын асырыўға алып баратуғын болса ғана зәрүрлиги болады. Социологлар тәрәпинен топланған социаллық мәлимлеме қаншелли жақсы болмасын, ол бирден шешимлерге, усынысларға, божаўларға айланбайды. Социологияның билиў функциясы божаўларда хәм қайта өзгертиў функцияларында даўам етеди.

Социологияның болжаў функциясы – бул социаллық болжамларды бериў болып табылады. Әдетте социологиялық изертлеўлер үйренилип атырған объектти қысқа мүддетли ямса узақ мүддетли болжаў менен жуўмақланады. Қысқа мүддетли болжаў социаллық хәдийсениң анықланған раўажланыў тенденциясына, сондай-ақ болжаў қылынып атырған объектке шешиўши тәсир көрсететуғын факторды анықлаўда есапқа алынған нызамлылыққа сүйенеди. Бундай факторды анықлаў – илимий изертлеўдиң курамалы түри болып есапланады. Соның ушын да социологиялық әмелиятта көбинесе қысқа мүддетли болжаўлар қолланылады. Социаллық проблемаларды илимий жақтан тийкарлаўға үлкен әхмийет берилип атырған жәмийет раўажланыўының хәзирги шараятларында социаллық объекттиң раўажланыўы туўралы изертлеўлерде социаллық болжаў әхмийетли орын ийелейди. Социолог реал проблеманы үйренип, оны шешиўдиң оптимал (ақылға муўапық) жолларын анықлаўға умтылса, әлбетте, келешекти хәм

оның изиндеги ақырғы нәтижени көрсетиўди нийет етеди. Демек, қалай болғанда да, социаллық процесстиң раўажланыў барысына болжаў бериледи.

Социологияның өзгертиўши функциясы соннан ибарат, социологтың жуўмақлары, усыныслары, пикирлери, оның социаллық субъектке берген баҳасы белгили бир шешимлерди ислеп шығыў хәм қабыл етиўге тийкар болады. Бәршеге белгили болғанындай, ири инженерлик жойбарларды әмелге асырыўда тек техникалық-экономикалық емес, ал социал-экономикалық тийкарлар да талап етиледи. Өне усы жерде процесслер туўралы еслейди. Бирақ социология тек илим ғана, оның функциясы – әмелий усынысларды ислеп шығыўдан ибарат. Оларды әмелге асырыў, енгизиў мәселесине келсек, бул басқарыў органларының, конкрет басшылардың ўазыйпасы болып есапланады. Ҳәзирги заман жәмийетин өзгертиў бойынша социологлардың ислеп шыққан жүдә баҳалы хәм пайдалы усыныслары әмелий ис жүзине аспай қалыўының себеби де тап усы халат пенен түсиндириледи. Оның үстине, көбинесе басқарыў органлары илимпазлардың усынысларын итибарған алмайды, бул болса жәмийет раўажланыўында аўыр ақыбетлерге алып келеди. Жәмийетти жаңалаўдың тийкарғы бағдарларын кең хәм терең ашып бериў улыўма цивилизацияның раўажланыўынан артта қалыўшылықты анықлаўға мүмкиншилик бередиди. Өзбекстанда реформаластырыўдың, анығырағы, жәмийетти өзгертиўдин мазмуны жеке адамның, социаллық топарлардың саналы, мақсетке бағдарланған ис-хәрекетлери ушын шараят хәм мүмкиншиликлер жаратып бериўден ибарат. Бул жердеги проблема адамды рационал ис-хәрекеттен алыслап кетиўин болдырмаў, бул хәрекеттиң нәтижелилигин оптимизациялаў хәм сапасын арттырыўдан ибарат.

Социологияның ўазыйпасы - Өзбекстандағы жәмийетлик турмысты реформаластырыў хәм демократизациялаў процессиниң табыслы өтиўин теориялық жақтан тәмийинлеў болып есапланады. Өзбекстанда жәмийетти қайта өзгертиў процесси гөзленген мақсетлерди саналы түрде нәтижеге, ал нәтижелерди саналы ис-хәрекетти ен жайдырыў, жәмийетти демократизациялаў шәртлерине, шараятларына хәм қуралларына

айландырыуға байланыслы бир сапа халатынан екиншисине өтиу жолы менен жүргизилмекте. Социологиялық усынысларды тән алмау тек социологиялық кадрлар маманлығының жеткиликсизлиги менен емес (бул нәрсе де орын алған, себеби кадрларды профессионал дәрежеде таярлаудың басланғанына бир неше жыл ғана болды), соның менен бирге басшы кадрлардың көпшилигинде басқару шешимлерин социологиялық тийкарлауға деген талап қәлиплеспеген.

Социологияның мәлимлеме функциясы изертлеулер нәтийжесинде алынған мағлыұматты жыйлау, системаға салу хәм топлаудан ибарат. Социологиялық мәлимлеме – социаллық мәлимлемениң ең оператив түри болып есапланады. Ири социологиялық орайларда ол ЭЕМ ядында жәмленген. Оннан социологлар, изертлеулер өткерилген объектлердиң басшылары пайдаланыуы мүмкин. Белгиленген тәртипте мәмлекетлик хәм басқа да басқару хәм хожалық мәкемелери де мәлимлеме алады.

Социологияның дуньяға көз-қарас функциясы оның жәмийеттиң социаллық-сиясий турмысында объектив түрде қатнасыуынан хәм өз изертлеулери менен жәмийеттиң рауажланыуына жәрдем бериуинен келип шығады. Социология дуньяға көз-қарас функциясы адамларды қандай да бир нәрсеге исендире алатуғын хақыйқый дурыс тексерилген сан көрсеткишлерин, фактлерди қолланыуда сәулеленеди. Мәселен, идеология дегенимиз не? Бул жәмийетлик сананың бир басқышы, қандай да бир социаллық қатламның, социаллық бирлеспениң мәплерин, көз-қарасларын баян ететуғын идеялар системасы болып табылады. Тарийхтың көрсетиуинше, көпшилик социаллық аударыспақларда, реформаларда хәм қайта қуру хәм өзгертиулерде әйне усы ол яки бул түрдеги социологиялық концепциялар жәмийеттиң рауажланыуында жетекши орынды ийелеген. Джон Локктың социологиялық көз-қараслары 1688-жылғы революция уақтында Англияда либераллық-демократиялық режимди орнатууда әхмийетли роль атқарған, Франсуа Вольтер, Жан Жак Руссо хәм басқа да энциклопедистлердиң мийнетлери Францияда қайта қуру ролин атқарған х.б. Узақ уақыт дауамында марксизм идеологиясы Россиядағы жетекши

интеллектуал бағдар болып қалды.

Солай етип, социологияның тийкарғы функциялары тек жәмийетлик илимлер системасындағы социологияның ұазыйпаларын ғана емес, ал орнын да белгилейди.

Макро хәм микросоциология. Социология абстракт хәм конкрет формалар, макро- хәм микротеориялық көз-қараслар, теориялық хәм эмпирикалық билимлер бирлигинен туратуғын көп басқышлы илим болып есапланады.

Социологияның макро- хәм микро басқышлары дегенимиз не?

- **Макросоциологиялық** басқыш социаллық дүзилмелерди, бирлеспелерди, үлкен социаллық топарларды, қатламларды, системаларды хәм оларда жүз берип атырған процесслерди анализлеўге қаратылған бағдарды билдиреди. Макросоциологиялық анализ объекти есапланған социаллық бирлеспе – бул цивилизация хәм оның ең ири дүзилмелери болып есапланады. Макросоциологиялық усыл конкрет проблемаларды хәм халатларды майда-шүйдеси менен қарап шығыўды талап етпейди, ал оларды комплексли түрде қамтып алыўға қаратылған болады. Хәдийселерди макросоциологиялық усыл менен үйрениў дүнья жүзилик жәмийетлик системаларға хәм олардың өз-ара байланысына, хәр қыйлы мәдениет түрлерине, социаллық институтлар хәм жәмийетлик дүзилмелерге, глобал процесслерге байланыслы болады. Хәдийселерди макросоциологиялық усылда үйрениў жәмийетти пүтин бир социаллық организм ретинде қызықтырады.

- Макросоциологиядан өзгеше, **микросоциология** жәмийетлик турмыстың хәм социаллық бирлеспелердің айырым тараўларындағы социаллық процесслерди анализлейди. Микросоциология социаллық минез-кулқты, жекке шахслар арасындағы қарым-қатнасты, ис-хәрекетлер себеплерин, топарлар, бирлеспелер ис-хәрекетлериниң бағдарларын х.т.б. үйренеди.

Теориялық хәм әмелий социология. Социологияның арнаўлы тараўлары сыпатында экономикалық социологиясы, мийнет социологиясы,

турмыс қалпы, қала және аўыл, басқарыў және шөлкемлестириу. сиясат, мәденият, илим, тәлим, инсан, шаңарақ, жаслар, бос ўақыт, медицина, этносоциология, қызығыўлар, социаллық өзгериўлер және басқа социологиялық тараўларды көрсетиў мүмкин.

Социологиялық теориялардың мазмуны жәмийет раўажланыўының негизги жолын белгилеуши динамикалық нызамлыққа тийкарланған болады. **Арнаўлы социологиялық теорияларды** болса статикалық - белгили бир социаллық теорияларды мәнисине муапық болыўы, себеби арнаулы социологиялық теориялар анық әмелий изертлеўлер арқалы тексерилип барылады. Ал өз нәўбетинде **улыўма социологиялық теория** арнаўлы социологиялық теория ушын теориялық және методологиялық негиз болады. Өзбекстанымызда базар қатнасықларына тийкарланған социаллық раўажланыў концепциясы арнаулы социологиялық теориялар ушын өз алдына, улыўма теориялық және методологиялық тийкар болып хызмет етеди.

Егер биз теориялық социология туўралы пикирлегенимизде, ол жәмийет социаллық турмысының улыўма социологиялық, және улыўма илимий дәрежелердеги функционал және раўажланыў нызамлылықларын үйренеди. Мәселен, Өзбекстан Республикасының базар қатнасықларына басқышпа-басқыш өтиўи, жәмийет турмысында базар қатнасықларын, экономиканы, жәмийетти еркинлестириў және реформаларды тереңлестириў қатнаслардың әмелде енгизиўге тийис кең илажларын, механизмлерин үйрениў теориялық социологияның тийкарғы изертлеў объекти есапланады. Усының менен бирге, теориялық социологияда социаллық турмыстың экономика, сиясат, халыққа турмыс хызмети, руўхыйлық усаған өз алдына тараўлардың функционал және раўажланыў нызамлылықлары, өзине тән өзгешеликтери менен илимий теориялық тийкарда үйрениледи.

Әмелий социология инсан ис хызметин, жәмийет турмысының түрли тараўларын, жағдайларын әмелий негизде үйренеди. Әмелий социологияда эмпирикалық изертлеўлерден алынған илимий мағлыўматлар теориялық таманнан улыўмаластырылады. Тек усылай теориялық социологияда алынған

изертлеу нәтижелери социаллық турмысты, оның функционал және раўажланыуы нызамлылықтарын дурыс, объектив түринде айқын бере алады. Айтыуымыз орынлы, әмелий социология эмпирикалық изертлеу усыллары көмегинде алып барылатуғын социаллық турмыстың хәр қыйлы жағдайларын үйрениуге қаратылған изертлеуді аңлатады, ол еки тәрәпи менен көринеди: бириншиден оған комплексилдик тән болып, изертлеу объекти бир толық аўхалда алып қаралады. Усы тәрәптен, социологияда басқа социаллық илимлердің усылларынан пайдаланыуы мүмкин. Екиншиден, объектив және субъектив илажлар бирлигин тәмийн етиуши инсан ис хызметиниң нәтижеси болған социаллық жағдайды үйренеди.

Базар қатнасықтарының әмелге асыуы ақыбетинде жүзеге келген көплек қыйыншылықтар және қурамалы социаллық жағдайларды үйрениуде микросоциологияның әхмийети артып барады. Микросоциология өз ишине киши социаллық топарлар, инсанлар ортасындағы социаллық қатнасықтарды изертлеуин әмелге асырады, мәселен, шаңарақ, киши жәмәәтлер, мектеп, мәкан жайлары, турақ жай массивлериниң машқалаларын үйрениу - мине усы изертлеулер уазыйпасына тийисли. Социология илиминиң негизги талаптарынан үйренилип атырған социаллық жағдайға байлансылы болған илимий мағлыұматлардың толығы менен алыныуы зәрүрли болып табылады. Хәзирги дәуир социологиясында Жәмийет турмысының хәр бир тарауы өз-ара тығыз байланысқан социаллық система сыпатында алып көрилмекте.

Социологияда илимий мағлыұматларды алыу үлкен әхмийетке ийе. Бунындай илимий мағлыұматларды топлау статистикалық изертлеу, системалы бақлау, мағлыұмат сорау, интервью алыу, анкета өткизиу усаған эмпирикалық изертлеу усыллары көмегинде алынған илимий мағлыұматлар арнаулы социологиялық теория және усыллары жәрдеминде изертлеу және таллау қылынады. АҚШ та ХХ әсир 60-жылларынан баслап пайда болған Парсонс және Мертонлардың қурам-функциональ таллау мектеби социологияның эмпирикалық изертлеу дәрежеси нызамлылықтары және усылларын раўажландырыуда оғада үлкен әхмийетке ийе болады. Хәзирги ўақытта бул тәлийматтан социология және басқа илимлерде пайдаланбақта,

системалы (қурам) функционал таллау-социологияның методологиялық негізлерінен бири болып әмелде қолланылып киятыр.

Социология методологиясы хаққында айтқанымызда оның әмелий және эмпирикалық изертлеулер тийкарында жүзеге келгенин, оның дәстүрий илимлер және олардың методологиясы менен өз-ара бирге ислесиуде пайда болғаны және философияның билиу теориясының орнының әхмийетин еске алмай мүмкин емес. Социология методологиясының баслы ұазыйпасы болып социаллық жағдайларын изертлеу принципери, түрлери және методларын ислеп шығыуы атқарады. Америкалық илимпаз Т.Кун тәрәпинен илимге киргизилген “парадигма” термини социология методологиясын изертлеуде әхмийетли роль атқарады.

Парадигма, бул, автор өзінде белгили бир мәлим түсиник, принцип, жантасыу және методларын бирлестирген белгили бир концепциясын түсинеди, оны илимде машқалаларды шешиу модели яки үлгиси деп итибар береди.

Социология методологиясы рауажланыу тарыйхын хәр түрли парадигмалардың алмасыуы, яғный позитивистлик, психоаналитикалық, сциенистлик, функционаллық, феноменологиялық парадигмаларды деп тәрипленеди.

ҚАДАҒАЛАУ УШЫН СОРАУЛАР:

1. Социология пәниниң пайда болыу дәуиринде қандай шәрт-шараятлар жүз берди?
2. Неге Огюст Контты позитивлик социологиясының тийкарышысы деп атайды?
3. Антик дәуириниң неше басқышларын билесиз? Түсиндирип берсеңиз.
4. Ибн-Халдун ойшының социологиялық көз-қарасын айтып берсеңиз.
5. Социология деген сөз неден ибарат?
6. Батыс Европа социология мектебиниң қандай ойшылларын билесиз?
7. Социология атамасы нени аңлатады?
8. Социологияның объекти деген не?

9. Социологияның предмети деген не?
10. Социологияның функциялары неден ибират?
11. Парадигма түсинигин анықлаң.
12. Не ушын социология «түсиниўши» болыўы керек?
13. «Авесто» тәлийматы нени аңлатады?
14. Дүнья қарастың ертедеги формаларын анықлаңыз.
15. Инсан хәм жәмийет турмысының, аль-Фараби, аль-Беруни тәрәпинен сәўлелениўин анықлаңыз.
16. Социологияның басқа жәмийетлик пәнлери менен байланысы қандай?
17. О.Конттың социологиясы қандай бөлимлерди қурайды?
18. Неге Әмир Тимурды Шығыстың биринши социологи деп есаплайды?
19. Бердақтың жәмийетке көз-қарасларын айтсаңыз?
20. Конфуцыйдың «Әспаный теориясы» нелерди өзине киргизеди?
21. Илимде структура түсинигин айтсаңыз.
22. Структураның әхмийети неден ибарат?
23. Социология пәннің структурасы қандай бөлимлерден ибарат?
24. Социологияның элементлериниң раўажланыў динамикасын айтып берсеңиз?
25. Тийкарғы (фундаменталлық) социологияның әхмийетин түсиндирсеңиз?
26. Социологиялық анализ деген не?
27. Теориялық социология деген не?
28. Әмелий социология деген не?
29. Теориялық хәм әмелий социологияның улыўмашылығын хәм паркын түсиндириң?
30. Социологияда универсаллық теориялардың исленип шығыўында Батыс Европа ойшылларының изертлеўлери?
31. Эмпирикалық социология деген не?
32. Социологияның теориясы раўажланыўына эмпирикалық социологияның тәсири неден ибарат?
33. Социологияның арнаўлы хәм тармақлы бағдарларын тийкарлап бериң?
34. Макросоциология нени ўйренеди?

35. Микросоциологияның басқышлары неден ибарат?
36. Социология илиминің методологиясын түсиндирип бериң?
37. Социологияда категория деген не?
38. Социологияның функциялары қандай?
39. Социологияның ызыамлары: классификациясы ҳәм түсиниги?

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Каримов И.А. Узбекистан: собственная модель перехода к рыночным отношениям. Т., 1993 г.
2. Каримов И.А. Основные принципы общественно-политического и экономического развития Узбекистана. Т., 1995 г.
3. Каримов И.А. Узбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Т., 1995 г.
4. Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века, угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. Т., 1999 г.
5. Гидденс Энтони. Социология. Челябинск, 1991.
6. Смелзер Нейл. Социология. Москва, 1994.
7. Фролов С.С. Социология. Москва, 1996.
8. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. Курс лекций. М., 1995.
9. Основы социологии. Под ред. Эфендиева А.Г. М., 1993.
10. Ядов В.А. Социологические исследования: методология, программа, методы. М., 1987.
11. Бекмурадов М.Б. Социология асослари. Т., 1994.
12. Муминов Ф. Социология ва журналистика фаолияти. Т., 1996.
13. Социология. Словарь-справочник. М.: Наука, 1990.
14. Социологический энциклопедический словарь. Москва, 1998.
15. Основы социологии. Под ред. Кравченко А.А. Москва, 1998.

2-тема: Жәмийеттиң социаллық структурасы хәм стратификациялық процесслер

РЕЖЕ:

1. Жәмийеттин социаллық структурасынын социологиялық концепциялары.
2. Озбекстан Республикасынын базар экономикасына отиу дәуириндеги онын социаллық структурасындагы озгерислер.
3. Жәмийеттиң социаллық структурасы, оның тийкарғы элементлери.
4. Социаллық стратификациясы, теориясы. Социаллық мобиллик, оның түрлери.
5. Жәмийеттиң социаллық структурасының өзгериўин социологиялық изертлеў мәселелери.

Таяныш сөзлер: *социаллық бирлесиў, кооперация, механикалық бирлесиў, органикалық бирлесиў, кризис, социаллық динамика хәм статика, жәмийеттиң социаллық структурасы, социаллық шөлкемлер, социаллық институтлар, стратификация, страта, базар экономикасы, өзбек модели, социаллық мобиллик, социологиялық концепциялар, индивидлер, социаллық топарлар, статус.*

ЖӘМИЙЕТТИН СОЦИАЛЛЫҚ СТРУКТУРАСЫНЫН СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯЛАРЫ

Социаллық институтлар социаллық шөлкемлер менен тығыз байланысқан, көплеген социологлар социаллық шөлкемлерди қурамалы институтлар деп те атайды. «Шөлкем» сөзи кең қолланылып, әсиресе кибернетикада, экономикада, биологияда, техникалық илимлеринде ол тәртиплескенликтің сыңары сыпатында қолланылады. Социологияда тәртиплескенлик сыңары болып бирлесип, ис хызмет ислеўине қосылған хәм белгили социаллық ўазыйпаны атқаратуғын индивидлер, социаллық топарлар хәм бирлесиклер табылады. Социологияды социаллық шөлкемнің бир қатар

минезли белгилерине ийе екенлиги көрсетиледи, олардан:

1) Ол өз мақсетли тәбиятына ийе, себеби белгили мақсетлерди орынлау үшін дүзиледи хәм мақсетине жетиуі арқалы баҳаланады. Бул соны аңлатады, шөлкем бир мақсетке жетиуі жолында адамлар бөлек, өз алдына усыған жете алмайтуғынына байланыслы минез-кулқын бирлестириуі хәм шеклеуде курал хәм әсбап хызметин атқарады.

2) Мақсетине жетиуі жолында шөлкемнің ағзалары роллер хәм статуслар бойынша бөлистирилиуіне мәжбүр болады. Демек, социаллық шөлкем социаллық позициясы хәм роллердің өз-ара байланыслы курамалы системасы болып оған киретуғын ағзалары тәрәпинен атқарылады.

Социаллық шөлкем адамға белгили шеклеріндеги өзинің талапларын хәм мәплерин қанаатландырыуға, адамға берилген социаллық статусы менен, социаллық роллери менен тастыйықланған, оған усы социаллық шөлкем қабыллаған социаллық мөлшерлер хәм баҳалықлар менен мүмкиншилик береді.

3) Шөлкем мийнеттің бөлиниуі хәм функционаллық белгиси бойынша кәнийгелестирилиуі тийкарында келип шығады. Ол бәрхама вертикаллық (иерархиялық) белгиси бойынша дүзиледи. Бунда, басқарыу хәм басқарылатуғын киши системалары әдеуір анық көзге тасланады. Иерархиялық болса, шөлкемнің қурылысында мақсетлердің бирликлигине жетисиуді тәмийнлейди, оған турақлылық хәм нәтижеликти береді.

4) Басқарыушы киши системалар шөлкемнің ис-хызмети үшін тәртиплеудің хәм қадағалаудың өзине тән куралларын дүзеди. Усы кураллар арасында әхмийетли рольди институционаллық деп аталатуғын яки ишки шөлкемлестириуішлик мөлшерлери ямаса бул үшін айрықша ўәкилликлерге ийе болған айрықша институтлардың ис-хызмети менен дүзилген мөлшерлер атқарады. Усы институтлар мөлшерлик тапсырмаларын турмысқа асырады хәм әмелде өткизеди, оларды өзинің айрықша күши менен хәм тәсири менен қууатлайды, олардың әмелге асырылыуын қадағалайды хәм өз шараларын қолланады.

5) Социаллық шөлкемлер тұтас социаллық система болып есапланады.

Шөлкемнің оған тән болған минезли белгилері қатарында, социологлар олардың белгилі үлгілерін (типология) атап көрсетеді. Әдейі жийи-жийи шөлкемнің формал және формал емес болып ажыратылады. Усындай бөліудің өлшемі ретінде социологлар усы шөлкемлер үлгілерінде байланыстарда, өз-ара ис хәрекетте және қатнастардағы қәлиплестириуінің дәрежесі есапланады. Формал шөлкемді шөлкемлестириуішілік қурылыстың усылы ретінде, оның негизінде байланыстарын, статусларын және мөлшерлерін социаллық қәлиплестириуі деп белгілейді. Усы формал шөлкемнің негизінде зәрүрлі қәнийгелестириуі жууымағы сыпатында пайда болған мийнеттің бөлінуі жатады. Мийнеттің бөлінуі статуслар системасы түрінде лауазымлар, хәр бирине тийісли ұазыйпалар жүкленіп гүллән функционаллық миннетлері шөлкемнің ағзалары арасында функционаллық мәселелері бириктирилген болған. Формал шөлкем мақсетке мууапық, оның негизінде мақсетке мууапықлық, белгилі мақсетлерге қарай саналы хәрекет турады. Формал шөлкемнің бюрократиялық системаға айланыуының күшлі ағымы бар. Немис социологы М.Вебер бюрократияның имканиятларына жоқары баға берді және оның рауажлануын тарийхий процестің унамлы болажағы деп есаплаған. Вебердің пикиринше, бюрократияның баслы қәсийеті - бул жоқары хожалық-экономикалық нәтийжелігі: дәллік, шаққанлық, билим, басқару процесінің турақлылығы, хызметшілік сыры, бир орыннан басшылық, төменнен жоқары лауазымлық қатаң тәртіп сақлау (субординация), кескинлесіуді ең аз муғдарына пәсеңлетіуі, итиятлылық. Ал, баслы кемшілігі болса-кескинлік жағдайларының өзине тәнлілігін мойынламау, шаблон бойынша ис-хәрекет, зәрүрлі ийкемліліктің болмауы. М.Вебер бюрократиялық кемшіліктерден және хәкімшіліктен надурыс пайдаланыудан сақланыуда белгилі кепиллікті ислеп шығыу мүмкиншілігін есаплаған.

Батыс социологлары пикиринше формал шөлкемлердің истен шығыуы, қәстелігі ұазыйпаның гүллән социаллық организмнің турмыслық ис-хызметі ушын ең әхмийетлі бузылуына алып келеді. Олар буны

функционаллық бағдарланған өзи шөлкемлескени хәм өзи тәртиплескенлиги есабынан толықтырылады. Ал, усындай орын толтырыўдың механизминиң негизинде шөлкемниң хәм оның ағзаларының мәплериниң белгили шериклиги жатыр деп түсиндириледи.

Ең әдеўир ири, жәмийеттиң социаллық шөлкеми болып мәмлекет есапланады. Мәмлекет белгили социаллық талаплардан, белгили мақсетли бағдарлардан келип шығады, бунда әдеўир анық социаллық стратификация әмелге асырылады, социаллық статуслар хәм көз-қараслар көринеди, айқын көринис алған басқарыўшы хәм басқарылатуғын киши системалар өмир сүреди және социаллық шөлкемниң басқада белгилери сәўлеленеди.

Мәмлекетте, адамлардың қатнастарының социаллық шөлкеминиң пухаралық жәмийет деп аталатуғын түри белгили дәрежеде қарсы турады. Пухаралық жәмийет - бул бийғәрез, инсанлардың өз мақсетлерин хәм олардың ерикли бирлеспелерин ис жүзине асырыў мүмкиншиликлерине ийе болғанлардың жыйындысы.

Пухаралық жәмийеттиң орайында мустақыл инсан болып, ол хәр қыйлы хуқық хәм еркинликлерге ийе, бәринен де бурын мынандай ажыралмайтуғын хуқықлар өмирге, өз меншигине, азатлығына ийе хуқықларынан ибарат. Усындай жағдайларда адамның минез-қулқы өзиниң мәплери менен, өз хәрекети ушын жуўапкерлиги менен белгиленеди. Усындай инсанға өз азатлығында, басқалардың заңлы мәплеринде хұрмети билдириледи. Адамның бахалылығы оның өз сапалықлары менен белгиленеди, бул оның уқыплылықларын ашылыўына хәм раўажланыўына умтылыўлары менен хошаметленеди. Инсаный бахалықларын сана-сезиминен өткизиўи пухаралық жәмийеттиң әҳмийетли қәсийетлеринен болып табылады.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫНА ӨТИУ ДӘЎИРИНДЕГИ ОНЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ СТРУКТУРАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРИСЛЕР

Өзбекстан Республикамызда бүгинги күни реформаларды

тереңлестіріуі барысында мәмлекеттің ұазыйпасы еркинлестірилип ашық демократиялық, хуқықый жәмийет ирге тасын қалап атыр. Елимизде өткерилип атырған уллы қәдемлер пухаралық жәмийетке өтиуі ушын тийисли негиз дәретип, халқымыз, кең жәмийетшилигимиз усы процеске белсене қатнасып хәм мақуллап атыр. Усы барысында социология илимиде өзине тийисли таманларын изертлеп, үйренип жәмийет талабына жууап бериуде белсене қатнасыуда.

Жәмийет социаллық байланыслар хәм өз-ара хәрекетлерсиз хәрекет ете алмайды. Жәмийет хәм индивиттің ең зәрүрли талаптарын қанаатландырыуды тәмийнлеуде өз ара хәрекет баслы орынды тутады.

Англичан илимпазы - социолог Г.Спенсер ең биринши болып илимге «Социаллық институт» терминин ұсынды. Социаллық институтқа анықлама берместен алдын дәслепп институт түсинигин анықлап алыу мақулырақ. «Институт» термини латын сөзинен алынған болып «INSTITUM» - орнатуы, шөлкемлестіриуі, нызам қағыйдалар ямаса олардың топلامы, мекеме, шөлкемлер дегенди билдиреди. Ұақыттың өтиуі менен ол еки мәниске ийе болды - тар техникалық мәнистеги (қәнийгелестірилген илим изертлеуі хәм оқыу орынлары) хәм кең социаллық мәнистеги жәмийетлик қатнасықлардың белгили топары бойынша норма-хуқықлар жыйындысы дегенди аңлатады. Социологлар бул түсиникти юристлерден қабыл етип алып, ол мазмуны бойынша жәмийетлик қатнасықлардың белгили сферасын тәртиплестіриуіши нормалар жыйындысы сыпатында назерде тутылады.

Батыс социологиясында социаллық институт дегенде көбинесе инсан хәрекетинің түрли сфералардың тәртиплестіриуіши рәсмий хәм рәсмий емес қағыйдалар, принциплер хәм нормалардың турақлы комплекси түсиниледи.

Социологияда социаллық институтлар - социаллық турмыстағы семья, дин, билимлендириуі, экономика, басқарыудың барлық сфераларын басқаратуғын символлар, исеним, қадирият, нормалар, роллер хәм статуслардың турақлы хәм интеграллық жыйындысы.

«Социаллық институт» термининің қолланылыуы көбинесе жәмийетлик байланыслар хәм қатнасықларды тәртиплестіриуі, ретлестіриуі,

рәсмийлестиреуде нәзерде, оларға:

- байланыс хәм қатнасықлардың қатнасыушылары арасындағы турақлы хәм барқулла өз-ара хәрекеттиң болыуы;
- хәр қандай байланыслар қатнасыушыларының өз ара хәрекетин тәмийинлеуши функция, хуқық хәм миннетлемелериниң анық белгилениуи;
- субъектлердиң өз-ара хәрекетлерин қадағалау хәм тәртиплестиреу;
- социаллық институтлардың хәрекет етиуин тәмийинлеуши арнаулы таярланған кадрлардың бар болыуы.

Солай етип, социаллық институт - бул жәмийеттиң бейимлесиуши дүзилеси болып, оның зәрүрли талаптарын қанаатландыруу ушын хәм социаллық нормалар жыйындысының тәртиплестиреуи ушын жаратылған.

Социаллық байланыс хәм қатнасықларды тәртиплестиреу хәм рәсмийлестиреу процесси өзиниң тарийхына ийе болып, оны институтционализация деп атайды. Бул процесс материаллық, физиологиялық ямаса рууэхый хәм социаллық талаптардың пайда болмауысыз мүмкин емес. Белгили социаллық талаптардың пайда болыуы, оларды әмелге асыруу жағдайларын қанаатландыруу - институционализацияның зәрүрли жағдайларынан болып табылады.

Социаллық институтлар өзиниң бәрқулла рауажланыуында формасын өзгертеди. Рауажланыу дереклери сыпатында эндоген (ишки) хәм экзоген (сыртқы) факторлар болады.

Социаллық институтлардың эндогенли өзгерислери, тийкарынан анау ямаса мынау институттың өзиниң функциясын нәтийжели атқарыуының әззилеуи хәм бузылыуынан келип шығады, алдында турған мақсетке жетисе алмайды, белгили социаллық топарлардың мәплери хәм талаптарын әмелге асырууда жәрдем бере алмайди. Социаллық институт хәрекет етиуине жаңа импульс берилип (кәнийгеликти қайта шөлкемлестиреу арқалы), басқа норма хәм принциптер тийкарында хәрекет ететуғын, жаңа дифференциаласқан структуралар дүзиу арқалы қайта шөлкемлестиреуи мүмкин.

Социаллық институтлардың рауажланыу тарийхы - бул мазмуны бойынша дәстүрий типтеги институтлардың заманагөй институтларға (семья,

хуқық, ширкеў институтлары) эсте-ақырын айланыўы. Заманагөй институтлардан дәстүрий институтлардың парқы - бул кейингилериниң нормаларының қатаң дәрежедеги диний үрп-әдетлер хәм туўысқанлық байланыс хәм қатнасықлар менен характерлениўи. Анығрағы бул руўлық қатнасықлар дәрежесинде көринеди. Руў хәм үлкен семьялы қәўимлер алғашқы жәмийет институтларының басқарыўшылары болды. Сол ўақытта, үлкен семьялар хәм қәўимлер, руўлардың арасындағы қатнасықларды тәртиплестириўши институтлар пайда болды. Тийкарынан бундай институтлар өндирилген өнимлердиң алмасыўын хәм экономикалық байланысларларды тәртиплестириўши уазыйпасын атқаратуғын еди. Оннан кейин сийасий институтлар пайда болды, яғный функционаллық дәрежеде анық мақсетти гөзлеўши социаллық институтлардың типлери пайда болды.

Институтлар раўажланып өзлериниң функциясы бойынша көбирек қәнигелестирилген халда, өзлериниң функциясының зәрүрлигине байланыслы биразы социаллық институтлар системасында жоқары орынды ийелей баслады. Жәмийет турмысында, оның раўажланыўына қарай социаллық институтлар функциясына қарай үстемлик етип раўажлана баслады. Жаңа дәўирде жетекши орында мәмлекет, илим, билимлендириў хәм тағы басқа институтлар турады.

Солай етип, социаллық институтлар конкрет субъектлердиң (индивидлер, топарлар) байланыслары, өз-ара хәрекетлери тийкарында жүзеге шығады хәм хәрекет ете баслайды.

Социаллық институтлар - өзлериниң турақлы структурасының (интегротив дәрежедеги) элементлери менен, белгили функцияларды атқарыўшы шөлкемлескен социаллық система. Олар қәдириятлар, нормалар, идеялар, искерлик образлары системасы хәм барлық социал-мәдений субъектлериниң искерлиги, хәрекетти. Соннан келип шыққан халда, институционализация түсиниги жәмийетлик қатнасықлар тараўында ямаса әмелиятта нызам ямаса социаллық нормалар көринисинде қабылланған тәртип бойынша беккемлеўди аңлатады.

Солай етип қандайда бир илимниң институционализацияланыўы

дегенде, мәселен социологияны айтсақ, илим изертлеу институтлары, бюро, лабораторияларды жаратыу, мәмлекетлик стандартлар хәм қарарлардың қабыл етилиуи, университет, колледжлерде талапқа сай факультетлер, бөлимлер, кафедралар хәм профессионал қәнийгелерди таярлау курсларын ашыу, журналлар, монография хәм оқыулықлардың басып шығарылыуы х.т.б нәзерде тутылады.

Институционализацияның және бир зәрүрли компоненти социаллық институттың шөлкемлескен расмийлесіуи болып табылады, яғный оның материаллық, финансылық, ресурсылық базаларға ийе болған халда, белгили социаллық функцияны орынлауда, финансылық хәм материаллық қураллары менен өзгешеленетуғын адамлар жыйындысы менен характерлениуи.

Социаллық институттың расмийлесіуи стихиялы ямаса саналы келип шығады, бирақ қәлеген жағдайда ол мәлим бир мақсети менен характерленеди. Мақсеттен басқа усы мақсетке жетисіуде тәмийинлейтуғын функциялар хәм тағы сол институтқа характерли социаллық роллер наборы бар. Соннан келип шығып социаллық институтқа және бир анықлама берсек болады.

Социаллық институт жәмийетлик әхмийетли функцияларды орынлаушы хәм мақсетке жетисіуде тәмийинлейтуғын жәмийеттиң социаллық шөлкемлериниң турақлы социаллық байланыс хәм қатнасықлар дәрежесиндеги өзине тән дүзиліси.

Өз хәрекетлерин орынлай отырып социаллық институтлар субъектлер хәрекетин хошаметлейди хәм девиантлық минез-қулқты басып субъектлер минез-қулқын қадағалайды.

Социаллық институттын нормал функцияланыуы - жамийет ушын пайда, ал надурис функцияланыуы - кутә улкен зыян.

Социаллық институтлардын функциясынын жамийетке келтиретугын пайдасын айтамыз. Баскаша кылып айтканда, шешилетугын маселелер, жетисетугын мақсетлер, корсетилетугын хызметлердин жыйындысы.

«Функцияланыу» сөзи әпиуайы мәнини аңлатады яғный «жамийетке пайда келтириу». Керисинше, егер институттан пайда зыянға айланса буган

уксас харекетлерди **дисфункция** деймиз. Мысалға билимлендириў институтының функциясы - хәр тәрәплеме жетик кәнийгелерди таярлаў. Егерде олар алдына қойылған тапсырманы орынлай алмаса, егерде билимлендириў қолдан шыққан болса онда раўажланған индивидлерди, жақсы кәнийгелерди жәмийет ала алмайды. Мектеплер хәм оқыў орынлары жәмийетлик турмысқа рутинерлар, дилетантлар, шала саўатлыларды таярлап шығарады. Функция дисфункцияға айланады, плюс-минусқа. Егерде институт керегинше ислесе онда плюсларда минусларға қарағанда қөбирек қөбейеди хәм керисинше плюслар ямаса функциялар жәмийетти беккемлейди, турақластырады хәм раўажландырады.

Социаллық институтларда тек функциялар ғана емес (оған пайда келтиретуғын), дисфункциясы да бар (жәмийетке зыянын тийгизетуғын). Функция хәм дисфункция **ашық** болады егер олар арнаўлы айтылған болса хәм **латентлик** (жабық) болады, егер олар көзге көринбесе, айтылмаса. Ашық функцияларға мектептиң ашық функциясына саўат хәм аттестат алыў, жоқары оқыў орынларына таярланыў, жәмийеттиң тийкарғы қәдириятларын өзлестириў киреди. Бирақ оның жасырын функциясыда бар: белгили социаллық статусты ийелеў, яғный жоқары саўатлылық басқышына кирип келиў мүмкиншилиги, беккем дослық байланысларды баслаў, питириўшилерди мийнет базарына кириўде қоллаў. Функция хәм дисфункция еки түрге ийе: анық хәм латентлик. Функция айырым жәмийет ағзаларына анық болса хәм басқаларына латентлик болыўы мүмкин. Дисфункция менен де тап усындай болады. Мысал ушын: биреўлерге университетте фундаментал билимлерди алыў зәрүр болса, ал басқаларға таныс арттырыў зәрүр болады.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ социаллық институтлар анық хәм латентлик функцияларға ийе болып латентлик функция өзиниң зыян келтирмеўи менен дисфункциядан ажыралып турады.

ЖӘМИЙЕТТИҢ СОЦИАЛЛЫҚ СТРУКТУРАСЫ, ОНЫҢ ТИЙКАРҒЫ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Социаллық институттар социаллық орталық - жәмийет пенен өз-ара байланыста болады. Барлық социаллық институттар тәртіпті турақты функцияланса жәмийетте беккем, динамикалы раўажланады. Бірақ жәмийетте болып атырған процесстер бәрқулла хәр қыйлы субъектлер (адамлар, топар, қатлам, класс) талаптарын өзгертеди хәм соған қарап социаллық институттардың социаллық орталық пенен өз-ара хәркетиниң характери де өзгереді. Сондай жағдай болыуы мүмкін, яғнай талаптардың өзгеріуі социаллық институттар структурасында хәм функциясында сәўлеленбейди хәм оның искерлигинде дисфункцияның келип шығыуын көриу мүмкін. Дисфункция жоқарыда айтылғандай институт хәркетиниң мақсеттери анық емеслигинде, функциялардың белгисизлиги, оның социаллық авторитетиниң төменлеуі, айрықша функциялардың хәркетке трансформацияланыуы, яғнай рационал мақсетке жетиуе бағдарланған емес, ал өзиниң жеке тиришилигин сақлауында сәўлеленеди. Бундай институт хәр қыйлы қыйыншылықтарды басынан өткере алмайды: материаллық қураллардың жетиспеуі, таяр кадрлардың жетиспеуі, шөлкемлестирілген тәртіпсизликлердиң көбейуіне алып келеди. Бундай жағдайда хәммесинен бурын социаллық институттың тийкарғы сапасы жоғалады - **деперсонализация** процесси айқын көрине баслайды.

Социаллық институттардың және бир өзине тән функциясы болып көбинесе оны церемониал-символикалық деп атайды. Бул жерде институттар бақлап отыратуғын өзиниң минез-қулық нормалары бар. Бул нормалар группалық, группалар ара, индивидуаллық қулықты тәртіплестиреди, субъекттердиң ис хәркетиниң тәртіптерин анықлайды.

Социаллық институттардың зәрүрли фундаментал 5 тийкарғы түри бар:

- нәсилликти (род) қайта ислеп шығыу талаптары (семья хәм неке институттары);
- қәўипсизлик хәм социаллық тәртіп талаптары (сиясий институттар);
- жасау ушын қәрежет табыу (экономикалық институттар, өндирис);

- билимди жеткеріу, өсип атырған әуладты социализацияласу, кадрлар таярлау талаптары (билимлендириу институты кең мәнисте илим хәм мәдениятты өз ишине алады);
- рууэхый машқалаларды шешиу талаптары (диний институт).

Социаллық институт түсиниги абстракция емеслигине бизлер исениуимизге болады. Ол сол сферада мийнет етип атырған адамлар жыйындысын хәм басқару шешимлери хәм практикалық илажлардың конкрет нызамлар системасын аңлатады. Мысал ушын бала бақша, мектеп, больницааларды қуруда, семья институтларын мәмлекетлтік қоллап қууатлау ақшалай жәрдемлерде сәулеленеди. Социаллық институт булардан басқа және - персонал, басқару аппараты хәм айрықша процедуралар ямаса тәжирийбелерге сүйенетуғын статуслар хәм роллер, социаллық нормалар хәм санкциялар, социаллық шөлкемлер, университет, фирмалар, агентстволар х.т.басқалар жыйындысын өз ишине алатуғын социаллық система.

Институтлар - бул бәрқулла рауажланыушы системалар. Семья институты группалық некелик полигамия (көп некелик) хәм моногамия (бир некелик) этаптарын басып өтті. Ерлер хәм хаяллардың тарийхый роли, бала тәрбиялау усуллары өзгерди. Өндирис сферасы күтә үлкен эволюцияны бастан кеширди: аңшылық хәм жыйнаушылық, палызшылық хәм падашылық, дийқаншылық, өнерментшилик, мануфактура, машина өндириси хәм адамсыз цехлар. Сондай өзгерислер сиясий, диний, билимлендириу институттарында да жүз берди. Олардың ишинде жүдә майда дүзилислер жатады. Оларды да институтлар деп атайды бирақ тийкарғысы, баслысы емес. Олар өзи менен нени көрсетеди, гәп сонда хәр қандай тийкарғы институттың өзиниң ислеп шығарған практикалар, методлар, усуллар, процедуралар, системалары бар. Солай етип экономикалық институтлар валюта конвертациясы, жеке меншикти қорғау, профессионал таңлау, жұмысларшылар мийнетин бахалау хәм жайластыру, маркетинг, базар сыяқлы механизмлерсиз хәрекет ете алмайды.

Жәмийеттің тийкаргы институтларының функциялары хәм структуралық элементлери

Функциялары	институтлар	тийкаргы роллери	Физикалық белгилери	символикалық белгилер
ғамхорлық, ба ладарды тәрбиялау хәм қарау	семьялық некелик	әке, ана, бала	Үй жағдай	Жүзик, Некелеу, Контракт
Азық-ауқат, кийим-кеншек, турақ-жай табыу	экономикалық	жумыс бериуши, жалланба жумысшы, қарыйдар сатыушы	Фабрика Офис дүкән	Ақша, Сауда, Марка, реклама
Нызамлар, қағыйда хәм стандартларды қоллау	сиясий	нызам шығарыушы, хуқық субъекти	жәмийетлик имаратлар хәм орынлар	Флаг, Кодекс, хартия
Диний қатнасықлар хәм мақсетлерге жәрдем, исенимди тереңлестириу	диний	Иймам Жәмәәт	Мешит	кураң, намаз
Адамлар социализациясы, тийкаргы қәдириятлар хәм тәжирийбеге жеткериу	билимлендириу	муғаллим оқыушы	Мектеп Колледж оқыулық	Диплом, дәреже

Әмел қылыу хәм ўазыйпаларына қарап социал институтлардың төмендеги көринислерин ажыратып көрсетиу мүмкин:

1. Реляцион институтлар. Бул институтлар жыныс хәм жасынан баслап кәсип-өнер түри үәм қәбийлети дереклерине тийкарланып жәмийеттің ролге тән структурасын анықлап береді.
2. Регулятив (басқарыу) социал институтлары. Бул институтлар жеке мақсетлердің жәмийетте әмел қылып турған нормаларынан қол қатылмасықлық ҳалда әмелге асырыу шегараларын хәм бул шегарадан шығып кеткенде қолланылатуғын санкцияларды белгилеп береді.
3. Интегратив (уйғынластырыушы) социал институтлар. Бул институтлар бир пүтин системада жәмийет мәплерин қанаатландырыуға бағдарланған социаллық роллерди көрсетеді.
4. Дәстүрий социал институтлар. Булд социал институтлар үрп-әдет, мәресимлер хәм қарындас руулық тәрәпинен қатаң белгиленген нормалар менен байланысly.
5. Мәдений социал институтлар. Дин, көркем өнер, әдебият пенен байланысly.

Институционал социологияда социал институтлардың орынлайтуғын тийкаргы ўазыйпалары төмендегилерден ибарат:

- а) жәмийет ағзаларын кайтадан жетилистириў хәм қайта тиклеў;
- б) социализация (индивидке социал әҳмийетли болған қәдирият хәм нормаларды жеткизиўдиң ҳәр түрли формалары);
- в) ислеп шығарыў хәм бөлистириў;
- г) тәртипке әмел қылыў хәм тәртипти сақлаў.

Социологлар **целибат** яғный некесизлик институтлары ҳаққында да айтады.

Семья хәм неке қурыў институты ишине туўыўшылық системасы киреди, алымлар әкелик хәм аналық институтларын, ата-ананың социаллық статусын мийрас қалдырыў, туўысқаншылықты изертлейди.

Жәмийет келешегиниң ҳәр бир басқышы оған сәйкес болған белгили социал институтлардың ҳәрекет етиўин талап етеди. Хәзирги заман цивилизациясына қәдем таслап атырған ғәрезсиз мәмлекетимизде өзиниң белгили бир атына ийе болған социал институтлардың пайда болыў процесси жүз бермекете. Булар экономикалық тараўда базар экономикасының ҳәрекет етиўине хызмет қылатуғын социал институтлар, сиясий салада демократиялық ҳәкимияттың түрли бөлимлериниң ҳәрекетин тәмийинлеўши социал институт. Президент И.Каримов изшил енгизип атырған концепцияға муўапық, яғный социал институтлар дәстүрий социал институтларға қарама-қарсы қойылмастан, бәлки жәмийетимиздиң өтмиши, хәзирги хәм келешек әўладты тәмийинлеўге хызмет қылатуғын, жәмийеттен узақласпаған, мәмлекетимиз регионына сай келетуғын социал институтлар ҳәрекетине жол ашып берилмекте.

Социал институлар сыяқлы социал системаның ҳәрекет етиўин тәмийинлейтуғын социал структураның тийкарғы ячейкаларының бири социал шөлкем. Социал институтлардан белгили дәрежеде өзгешелиги, социал шөлкемлер адамлардың ис процессинде белгили ўазыйпаларын орынлаўда ихтиярлы ямаса мәжбүрий бирлесиўи түсиниледи. Шөлкем ағзасы болған адамлардың мәплери, улыўмалылығы, шөлкемниң идеал ҳалына ийе, шөлкемниң мақсети оның хәмме ағзалрының мақсети менен муўапық келиўи көзде туюлады. Социал шөлкемниң басқа социал топарласыўынан парқы -

оны шөлкемлестирүүши индивид қатаң тәртіпте белгили социал роль хәм позицияларын орынлаўы. Жәмийет социал шөлкемлерди хәр түрли экономикалық, социаллық, сийсий хәм идеологиялық мақсетлерге ерисиў куралы деп қарайды. Социал шөлкемлер индивидлердиң мүтәжлик хәм мәплерин белгили бир қатаң нормада қанаатландырылыўына хызмет қылады. Бул норма адамның усы социал шөлкемде қабыл қылынған социал норма хәм қәдириятлардан келип шығатуғын социал аталыўы менен белгиленген болады.

Улыўма жуўмақлап айтсақ, жәмийетте хәр қыйлы социаллық институтлар бар болып олар өзлериниң атқаратуғын функциясына қарап хәр түрли. Олар сол жәмийеттиң раўажланыўында үлкен әхмийетке ийе.

Социология – социаллық бирлеспелердиң қәлиплесиўи, раўажланыўы хәм ҳерекет етиўи, социаллық процесслер хәм бирлеспелер арасындағы, бирлеспелер менен жеке шахс арасындағы социаллық қарым-қатнастар ҳаққындағы, жәмийет хәм жәмийетлик қатнасықлар ҳаққындағы илим болып есапланады.

Жәмийеттин социаллық структурасынын социологиясы - социологиядағы арнаулы теориялардын ишиндеги озинин кен турдеги әхмийетлилиги хәм актуаллығы менен озгешленетугын социологиялык теориялардан бири болып есапланады. Бир тутас жәмийетти социология илиминин изертлеу объекти сыпатында алып карайтуғын болсак, онда ол социаллық система сыпатында нәзерде тутылады.

Социаллық система - бул бир тутас социаллық объект дүзетугын хәм оз-ара катнас хәм байланыста болатугын социаллық кубылыс хәм процесслердин жыйындысы. Жәмийеттеги хәр қыйлы кубылыс хәм процесслер усы системанын элементлери сыпатында болады. Ал социаллық структура болса, усы социаллық системанын болеги болып еки компонентти оз ишине бирлестиреди. Бириншиси, социаллық байланыслар, екиншиси, социаллық состав.

Социаллық байланыслар - бул кандайда бир уакыт дәуири ишинде алдында турган мақсетлерге жетисиу ушын, конкрет бирликлердин

биргелкиликтеги искерлигин тийкарлап беретугын фактлер жыйындысы болып, олар объектив характерге ийе. Усы социаллык байланыслар индивидлер жасап атырган социаллык шараятлар тийкарында орнатылады. Олардын мәниси кандайда бир социаллык бирликти курайтугын адамлардын хәрекетинин мазмунунда хәм характеринде баянланады.

Социаллык структура - бул социаллык системадагы элементлердин тураклы байланыслары. Жәмийеттин социаллык структурасынын тийкаргы элементлери болып:

- кандайда бир позицияга (статуска) ийе болган хәм кандайда бир социаллык функцияларды (рольлерди) аткаратугын индивидлер;
- усы индивидлердин, олардын статуслык белгилери тийкарында группаларга социал-территориялык, этникалык хәм тагы баскада бирлесиклерге жәмлесуи болып табылады.

Жәмийеттин социаллык структурасы жәмийетти объектив дәрежеде адамлардынн бир-бирине болган хәр кыйлы жагдайларын коплеген олшемлер аркалы корсететугын бирлесиклерге, классларга, катлам хәм группаларга болиниун сзулелендиреди. Социаллык структурадын хәр кыйлы элементлери оз гезегинде озинин байланыслары хәм система болегине ийе болган курамалы социаллык система болып табылады.

Жәмийеттин социаллык структурасы деген тусиник эдетте тийкарынан еки мәнисте нэзерде тутылады.

- **Социаллык структура кен мәнисте** - бул бир тутас жәмийеттин дузилиси болып, онын барлык тийкаргы элементлери арасындагы байланыслар системасы. Бундай коз-караста социаллык структура жәмийеттеги барлык коплеген социаллык бирлесиклердин типлерин хәм олар арасындагы катнастарды характерлеп береди. Ондай бирлесиклерге халык, миллет, социал-демографиялык, социал-территориялык х.т.б. бирлесиклер киреди.
- **Социаллык структура термини тар мәнисте**, эдетте социал-класслык хәм социал-группалык бирлесиклерди характерлеуге колланылады. Бул

мәнистеги социаллык структура - бул бир бири мене оз-ара байланыскан хэм оз-ара тәсир жасасатугын класслардын, социаллык группа хэм катламлардын жыйындысы болып табылады.

Социология илиминде социаллык структура - бул бизин турмысымызды, социаллык шынлыкты, сонын ишинде кунделикли турмыстыда тусиндириу ушын тийкаргы тусиник болып табылады. Жәмийетте **хәр бир адам социаллык статуска** ийе болады, ягный кандайда бир группага тийисли болганы ушын жәмийеттин структурасында белгили бир орынга ийе болады. Бул орын ол адамнын жынысы, жасы, келип шыгыуы, билим дәрежеси, кәнийгелиги хэм лауазымы, социаллык жагдайы х.т.б. характеристикалары менен аныкланады. Жәмийеттин алга илгерилеп рауажланыуы ушын, жудә исенимли хэм анык билимлер жыйындасы керек. Ал жәмийет хаккындагы билимлерди алыу хэм топлау ушын исенимли социологиялык теория зәрур болады. Айтып кететугын нәрсе, - бул жәмийеттин канша сфералары, анык система болеклери болса, соншама теориялар керек. Мәселен, сиясат, экономика, билимлендириу, хуқык, илим, семья кусаган жәмийеттеги барлык социаллык институтларынын, ягный социологияда жәмийеттин социаллык структурасын социологиялык изертлеулер көплек откериледи. Арнаулы методикалар ислеп шыгылган «Стратификация пирамидалары», социаллык группалардын жагдайларынын жеке хэм комплекслик олшемлери бойынша халыктын дифференциясы хаккында хәр кыйлы кәрхәна талаптардын, жумыслардын абырайы хаккында, социаллык катламлар арасындагы социаллык айырмашылыктар хаккында маглуматлар алынган. Булардын барлыгы жудә беккем теориялык фундаментке тийкарланган болып, сонын аркасында хәзирги жәмийеттин социаллык структурасын социологиялык уйрениудин улыума кабыл етилген тили кәлиплескен. Дуньялык социология илиминде улыума кабыл етилген дифференциация олшемлери кәлиплескен. Социологияда группалар аралык оз-ара тәсир жасау, социаллык ауысыу (мобильность) социаллык айырмашылыктарды олшеудин коплеген методлары бар.

Социаллык структура теориясынын социаллык мазмуны, усы

проблеманы изертлеп атырган социологлардын дыккат орайында жайласкан мәселелерден коринеди. Олар томендегише:

- усы жәмийет кандай класслардан, группалардан, катламлардан турады,
- усы жәмийеттин халкын дифференциялаудын тийкаргы олшемлери кандай,
- усы жәмийеттеги бир группалардан екиншилеринен болеклейтугын социаллык айырмашылыктар кандай,
- жәмийетти дуетугын группалар бири менен бирине бола калай тәртиплестирилген, кайсылары жокарыдагы, кайсылары томендеги позицияларды ийелеген,
- жәмийеттеги группалар кандай социаллык оз-ара катнастар менен байланыскан хэм олар конфликтлик катнаста ма ямаса келисимлик характерге ийе ме,
- усы жәмийетте социаллык ауысыу кандай, кандай группалардан кимлер баска группаларга ауысып атыр,
- жәмийеттеги структуранын функциясы кандай хэм кайсы максетлерге багдарланган, кимнин максетлерине,
- усы структурадагы динамика кандай хэм ол кайсы багдарда озгерип атыр, кайсы группалар кобейип атыр, кайсылары азайып атыр,
- социаллык структуранын динамикасын баскарыушы механизмлер кандай, озгерис эволюциялык тийкарда болып атырма, ямаса мэмлекет тэрепинен исленген илажлар аркалы ма, кандай баклау хэрекетлери болып атыр,
- кандай социаллык институтлар кадрларды кэлиплестиреди хэм болистириуди х.т.б. меселелер.

Усындай сорауларга жууап бере отырып жәмийеттин социаллык структурасын толык сууретлеуге хэм сол аркалы жәмийеттин озин сууретлеуге болады.

Солай етип социологиялык теориядагы социаллык структуранын аныктамасын берсек болады. Дунья жузлик социологиялык эдебиятта социаллык структура деп кандайда бир жәмийеттин социаллык тенсизлик

системасында хэр кыйлы орынды ийелеген хэм усы жэмийет тийкаргы олшемлери хукимдарлык, меншик, доход, абырай бойынша онын халкын дифференциациялайтугын оз-ара сиясий экономикалык хэм мэдений катнаслар менен байланыскан усы жэмийеттин барлык социаллык институтларынын, хэммесинен бурын онын экономикасынын хэрекет етиуинин субъектлери болган, бир бирине салыстырганда оз-ара тэртиплестирилген хэм байланыскан социаллык группалардын жыйындысына айтамыз.

Социологияда колланылатугын социаллык структуранын социологиялык теориясынын тийкаргы характеристикасы усылардан ибарат.

Жэмийеттин эволюциясын социаллык тэртиплестирушинин бири булл - социаллык структура. Элбетте сиясат, мэденият идеология, илим, билимлендириу х.т.б. институционалык регулятор сыпатында динамикалык кушке ийе болады. Бирак олардын барлыгы жэмийеттин социаллык структурасында орынга ийе болган социаллык группалардын белсендилиги (активлиги) аркалы хэрекет етеди. Бунын барлыгы социаллык структуранын бир тутас жэмийеттин озинин хэм экономикасынын социаллык динамикасынын бас регуляторы екенин корсетеди. Бул тэбийгый нэрсе, себеби **социаллык структура** - бул хэр кыйлы группаларга жэмлескен хэм экономикалык катнаслар системасында экономика талап ететугын роллерди аткаратугын адамлар.

Усы группалардын социаллык хэм экономикалык жагдайлары, олардын мэплери, активлиги «жокарыдагылар» хэм «томендегилер» менен оз-ара карым-катнасы - булардын барлыгы экономиканын рауажланыуына кушли тэсир жасайды.

Жэмийеттин социаллык структурасын анализлеу хэм оны баскарыу теориялык хэм практикалык эхмийетке ийе. Себеби биз сол жэмийеттеги кандай группалардын бар екенин, олардын жагдайынын кандай екенин, хэм жагдайын белгили бир тэртипке максетке мууапык багдарлай билсек сонда гана биз жэмийетти рауажландыра аламыз хэм кушли социаллык сиясатты алып бара аламыз.

Озбекистан Республикасынын базар экономикасына отиу дәуириндеги онын социаллык структурасындагы озгерислер.

Озбекистан Республикасын жәмийетлик рауажланыудын узак уакыт дауам ететугын программасын эмелге асырыудын тийкаргы шэртлеринин бири - бул хэзирги жәмийеттин жагдайынын социаллык озгешеликлерин хэм жәмийеттин социаллык структурасын анализлеу болып табылады. Себеби Озбекистаннын гэрэзсизликке ерисиуи, базар экономикасын кэлиплестире отырып жана дузимге отиуи, булардын барлыгы жәмийеттин социаллык структурасынын озгериуине кандайда бир дэрежеде тэсир жасайды. Солай етип, жәмийеттин социаллык структурасынын озгериуи жудэ курамалы процесс болып, оны уйрениу хэм изертлеу улкен илимий эхмийетлиликке ийе болады.

Жәмийеттин социаллык структурасы - бул жәмийеттеги озинин жагдайы бойынша озгешеликке ийе болган социаллык группалардын хэм олар арасындагы катнаслардын жыйындысы. Социаллык группалар

- бириншиден жәмийетлик рауажланыудын хэрекетке келтириушилери болып, оларсыз жәмийетте хеш кандай озгерис болмайды;

- екиншиден, социаллык группалардын характеринен жәмийеттин тек динамикасы гана емес, сонын менен жәмийеттин статикасында гэрэзли болады, ягный кандайда бир тарийхий дэуирде барлык социаллык институтлардын хэрекет етиуинин сапасыда гэрэзли болады. Солай етип, социаллык группалардын характеринен семьялык, мектептин, экономиканын, илим хэм мэденияттын, ден саулыкты саклаудын хэрекет етиуи, олардын кандай онимди берип атырганы гэрэзли болады;

- ушиншиден жәмийеттин кандай группалардын искерлигинен жәмийеттин типин, онын жәмийетлик-сиясий хэм мэмлекетлик дузилиси гэрэзли болады. Сонын ушын да социологияда жанадан кэлиплесип атырган жәмийеттин социаллык структурасына болган жудэ кушли кызыгыушылык пайда болады. Себеби хэзирги жәмийеттин жагдайынын сапалык озгешеликлерин хэм онын социаллык структурасын каншелли тез билиу мумкиншилигине ийе болсак, соншелли сол жәмийеттин рауажланыу

тенденцияларын баклау хэм онын келешектеги жагдайын болжау ушын улкен мумкиншиликлерге ийе боламыз.

Озбекстаннын базар экономикасына отиу дэуирнде жэмийеттин социаллык структурасын анализлеудин методологиялык режелери томендегише болыуы керек:

- Бириншиден, анализлеудин методологиялык тийкары болып стратификациялык катнас алыныуы керек. Себеби, стратификация хэм социаллык тенсизлик жэмийетте позитив функцияны аткара отырып, социаллык стуктураны анализлеудеги дэслепки пункт супатында социаллык стуктуранын социологиялык теориясынын мазмунында шешиуши орынды ийелейди.
- Екиншиден, социаллык экономикалык индекс пенен объектив олшенетугын, уэкиллери бирдей социаллык позицияга ийе болган социаллык бир таклеттеги группаны анлататугын «**социаллык класс**» тусиниги колайлы. Себеби бул тусиник теориялык хэм тэжирийбелик олшемге ийе болып, методологиялык дэрежеде дыккатка ылайык.
- Ушиншиден, стратификациялык катнас тийкарында жэмийеттеги индивидлердин ийелеген статусын аныклай отырып, статуслардын сэйкес келиуин аныклау аркалы социаллык стуктуранын жана элементлерин кэлиплесиуин коре аламыз, ал бул болса бизге кейин ала усы жана элементлердин рауажланыуын хэм динамикасын баскарыу мумкиншилигин бередиди.

Усындай методологиялык дэрежедеги социологиялык коз-карастан караганда Озбекстанда орташа класстын кэлиплесиу тенденциялары кандай дэрежеде?

Озбекстанда орташа класстын кэлиплесиу проблемаларын изертлегенде, бизин пикиримизше озинин максетке мууапык характери менен бир неше мумкиншиликлерди беретугын социология илиминдеги Макс Вебердин теориясы менен усы теория тийкарындагы Энтони Гидденс тэрепинен усынылган класслар критерийи хэм олардын кэлиплесиуинин

идеясы, ямаса баскаша турде айтканда коплеген класслык позицияны конкретлестириуге жәрдем ететугын теориялык концептуализация усылы болып табылады.

М.Вебердин пикири бойынша жәмийетти классларга болиу адамнын тек меншикке ийе болыуынын ямаса ондирис кураллырын ямаса кандайда бир дәрежеде кадагалауынын тийкарында гана болып коймай, сонын менен бирге меншикке тиккелей катнасы болмаган экономикалык озгешеликлери есабында болады. Оларга хызметкердин искерлигинин типин аныклайтугын укыпшылык хэм квалификация киреди. Квалификация дипломнын болыуы, хызметкердин укыпшылыгы х.т.б. жәмийетти классларга болиудин тийкары бола алады.

Макс Вебер базар укыпшылыгынын уш типин корсетеди:

- ондирис куралларына меншиклик
- сауатшылык ямаса техникалык укыпшылык
- физикалык рабочий куш.

Усынын тийкарында индивид жәмийетте кандайда бир статуса ийе болады. Сонын ушында М.Вебер стартификация системасынын баска еки тийкарын корсетип береди. Бул адамнын статусы хэм онын кандайда бир партияга тийислилиги.

СОЦИАЛЛЫҚ СТРАТИФИКАЦИЯСЫ ТЕОРИЯСЫ.

СОЦИАЛЛЫҚ МОБИЛЛИК, ОНЫҢ ТҮРЛЕРИ

Статус социаллык группалар хэм индивидлер арасындагы озгешеликлерди олардын жәмийеттеги ислеп тапкан акшасынан гәрезли болады. Вебердин пикири бойынша партия класслардан хэм статусынан гәрезсиз дәрежеде социаллык стратификацияга тәсир жасайды.

М.Вебердин коз-карасларына тийкарлана отырып Э.Гидденс орташа классты бир неше катламнан туратугын копшилик кәнийгелерди оз ишине алатугын тусиник сыпатында аныклайды. «Ак жагалылардын» коплеген

санын хэм томенги звенонын баскарыушыларын оз ишине алатугын социаллык класс, онын катламлары:

- киши бизнес ийелери (магазин, фермерлер);
- жокары катлам-кинийгелер хэм баскарыушылар, оларга жокары мектеп мугаллимлери, врачлар, менеджерлер;
- томенги катлам - хызметкерлер, сатыушылар, мектеп мугаллимлери, медсестралар х.т.б.

Озбекстанда жана социаллык стратификация хэр кыйлы дэрежедеги еки процессти оз ишине камтыйды.

- бурынгы класслардын трансформациясы
- жана класс хэм катламлардын пайда болууы.

Бурынгы совет системасы карама-карсылыкка ийе еди. Рэсмий идеология бойынша бир социаллык структура, ал реал дэрежеде екинши бир социаллык структура бар еди. Рэсмий дэрежеде уш агзалы структура: рабочийлар, дийханлар хэм мийнет интеллегенциясы делинетугын еди. Сонын менен бирге мэмлекетте аппаратчиклер хэм баскарыу кадрлары бар еди. Оларды мийнет интеллегенциясына киреди деп есаплаганы менен коплеген адамлар «аппарат» дегеннин не екенин биледи. Реал дэрежеде совет жэмийетинин структурасында **партиялык-мэмлекетлик номенклатура** - устемлик етиуши класс еди. Ол класс хукимдарлык хэм болистириушилик функциясын аткаратугын еди. 1986-1991 жылгы Горбачев тэрэпинен алып барылган экономикалык сиясат-экономиканы орайластырып тэртиплестириудин эззилеуине алып келди. «Социалистлик базар» идеясы тийкарында олар озлеринин статусын беккемлеп алды. Базар экономикасына отиу уактында номенклатуранын жудэ кушли миграциясы базар хэм мэмлекетлик-базар структурасына багдарланды. Бул адамлар бурынгы партиялык хэм совет аппаратчиклеринин кэсийетлери менен кэдимги исбилерменлердин кэсийетлерин озлеринде ийелеген адамлар. Олардын «аппаратлык» кэсийетлери курамалы экономикалык жагдайларда жол табыу мумкиншилигин береди. Сонын ушында олар конкурентлик укыпка ийе

болады, себеби бурынгы байланыслары менен укыбы хэзирги мээселелерди шешиуге хэм базарды активлестириуге мумкиншилик береди, кушли шет ел партнерларын кызыктырады. Олар ондагы еки жузли Януска уксас бир жузи «бурынгы сиясий», екиншиси «жана экономикалык». Олардан баска «пост социалистлик» капитализмди хэрекетке келтириуши куш жок та еди. Рабочий класс хэм дийханлар хэм озинин экономикалык жагдайы бойынша соларга тен емес, интеллегенция хешкандай хэкимиятлык уэкиллеке хэм материаллык ресурска ийе емес еди. Усы класстын сиясий хэм экономикалык функциясы бар еди, трансформациялык тийкарында олар сиясатшылырга хэм бизнесменлерге болиниуге баслады.

Рабочийлардын социал-экономикалык жагдайы озгерди деп айтыуга болмайды, ал онын рэсмий статусы аныкланды тек. Олар бир жагынан мэмлекеттин, ал екинши жагынан жеке сектордын, фирмалардын жалланба хызметлерине айланды.

Дийханларга келетугын болсак, олардын жагдайындагы баслы озгерис - бул олардын экономикалык минез еркинлигинин областынын кенейиуи болып табылады.

Интеллегенция болса олардын статусы томенледи, (бюджетниклер) экономикалык жагдайы да томенледи, (врачлар, мугаллимлер, илимпазлар).

Жана класслар хэм катламлардын пайда болууына келетугын болсак бизде миллионерлеримиз де бар, киши бизнес те бар, орташа класста кэлиплесип атыр. Булардын бундай дэрежеде кэлиплесиуине хэзирги биздеги бизнестин озине тэн гейпара озгешеликлери бар.

- Сондай факт бар, ягный «миллионерлерди» сууретлегенимизде тийкарынан онын матриаллык жагдайына байлыгына, дыккатты кобирек аударамыз, ал искерлигинин характерине, масштабына, профилине, капиталынын, меншигинин характерина дыккат аз аударылады, ягный бунун тийкарында бизнестин тараулык профили жатады. Копшилик гэресиз бизнесменлердин санаат пенен хэм материаллык ондиристин баскада тараулары менен байланысы жудэ эззи, ал сауда-дэлдэлшилик сфера

байланысы менен жудэ кушли.

- Екинши бир озгешелиги - бул хэзирги бизнесте болууы хэм криминаллыктын дэрежеси, гейпара уакытта криминаллык структура менен байланысы барлыгы.
- Ушинши озгешелик - бул базар экономикасынын цивилизацияланган субъектлеринин жудэ дефицитлиги болып, бул нэрсе базар экономикалык мэдениятын кандайда бир дэрежеде жогалтканымызды корсетеди. Хэзир бул нэрсе жана кэлиплесип киятыр.
- Тортинши озгешелик - бул экономикалык субъектлерди озлеринин экономикалык проблемаларын шешиу ушын лигитимсизлик дэрежеде айырым жагдайларда жынаятлык дэрежесинде шешиуге ийтермелейтугын факторлардын бар екенлигинде айтыуымыз керек (неплатежи).
- Бизин жэмийетимиздеги гейпара кыйыншылыкларга карамастан мэмлекет бас реформатор сыпатында цивилизацияланган базар экономикасын кэлиплестириуде озинин ролин котерип киятырганынын гууасы болып атырмыз. Озбекстан исблерменлери жэмийеттин структурасында булжымас орынга ийе болып атыр. Олар озлеринин жэмийетлик миннетин тусинип мэмлекеттин келешегин аныклауда улкен роль ойнап атыр. Озбекстанда орташа класс кэлиплесип атыр хэм онын тийкарын копшилик жагдайда экономиканын субъектлери курайды. Сонын ушын «орташа класс» дегенде сол бизнесмен хэм исблерменлер нэзерде тутылады. Себеби озлеринин экономикалык статусы бойынша олар «ири» капиталистлерге еле жете алмай атыр. Бирак орташа класс дегенде тек киши хэм орта дэрежедеги бирлесиклерге караганда кенирек жыйынды нэзерде тутылады.

«Орташа класс» структурасына кирип атырған группаларға:

- Киши хэм орта исбилерменлер
- саудагерлер, фермерлер,
- ИТР хэм спец.р.
- Рабочий хэм колхозшылар
- Министрлик хэм ведомствалардың жууаплы хазметкерлери

- гос.аппаратта улкен доход алатуғынлар
- Мэмл.гэрезсиз болган катламлар
- Коммерсант, дэлдэлшылар
- Мэмлекетлик кархана директорлары хэм админстрация
- фирма хызметкерлери
- Илимпазларды киргизиўимезге болады.

Бул корсеткишлер жэмийетте базарды рауажландырыуда жаксы социаллык база бар екенлигин корсетеди.

Оз-ара катнас хам байланыста болган социаллык кубылыс хам процесслердин кандайда бир тутас социаллык объект дузетуғын жыйындылары.

Жэмийеттиң социаллык структурасы социаллык системаның бөлеги болып өзине еки курам бөлегин: социаллык байланысты хэм социаллык курамды бирлестиреди.

Немец социологы М.Вебердиң пикиринше жэмийет бул басқа хәрекеттеги адамларына бағытланған социаллык өним болатуғын адамлардың өз-ара ис хәрекетидир. Көрнекли америкалык социолог Т.Парсонс жэмийетти адамлар арасындағы қатнасты байланыстыратуғын басламасы болатуғын нормалар хэм баҳалықлар системасы сыпатында деп анықлаған еди.

Социаллык байланыс деп конкрет улыўмалықларда конкрет ўақытта кандайда бир мақсетлерге жетисиў ушын бирликтеги искерлигин сәўлелендириўши фактлердин жыйнағы деген пикирди айтады социологлар. Социаллык байланыслар адамлардың кәлеўине қарап емес, ал объективли тастыйықлайды. Социаллык байланыслардың мәниси- усы социаллык улыўмалықты курайтутуғын адамлардың хәрекетиниң мазмуны хэм мәнисинде көринеди.

Социаллык курамы социаллык структураны курайтутуғын элементлердин жыйнағы болып табылады. Социаллык структурасы дегенде социаллык системадағы элементлериниң турақлы байланысы, жэмийеттиң социаллык

структурасының негизги элементлеринен-индивидлер болып, олар белгили статусын (дәрежесин) ийелеп, белгили социаллық ұазыйпаны (роль) атқарыуы менен, усы индивидлерди олардың статуслық дәрежелери тийкарында топарларға, социаллық-аймақлық этникалық хәм басқада бирлесиклерине бирлестириуи болып табылады. Усы жерде, социаллық структура туўралы айтқанымызда, ол жәмийеттиң бирлеспелерге, классларға, қатлам, топарлар х.т.б. объектив бөлиниўин билдириуи менен адамлардың бир-бири менен қатнасы бойынша көплеген өлшемлери бойынша хәр қыйлы жағдайын, аўхалын көрсетеди.

Социологияда жәмийеттиң социаллық структурасы түсинигин кең мәнисинде бул жәмийет қурылысы толығы менен, оның гүллән тийкарғы элементлери арасындағы байланысларының дизбеги, ал тар мәнисинде усы түсиник әдетте социаллық-класслық хәм социаллық-топарлық бирлесиклерге-класслардың, социаллық қатлам хәм топарлардың бир-бири менен өз-ара байланысының хәм өз-ара хәрекетиниң жыйындысы сыпатында қарайды.

Социаллық дүзилисиниң (структура) әдеўир улыўма көриниси болып социаллық бир пүтинлик белгиси (жәмийет сорамындағы жәмийет яки топарлар) сыпатында анықланады, олар ўақыт ишинде белгили турақлылыққа ийе болыў менен бирге усы пүтинликтиң хәм оның ағзаларының искерлигин хәм жасаўын белгили дәрежеде өз-ара байланыстырады хәм анықлайды яки себепши болады. Буннан мынадай бир қатар идеяларды келтирип шығарыў мүмкин, ол социаллық дүзилисиниң түсинигиниң мәнисин белгилейди. Социаллық дүзилис түсиниги адамлардың социаллық қатнасларды ерксиз хәм кәпелимде кәлиплестиреди. Бирақ әдеўир тәртипке хәм турақлылыққа ийе бола турғанында да. Бул түсиник, сондай-ақ, бақлаўға жатады, себеби социаллық өмир формасы емес, бирақ социаллық топарларға, позицияларға хәм институтларға ажыратылады, олар әдетте өз-ара ғәрезли хәм байланысқан болады.

Басқаша айтқанымызда, социаллық дүзилис түсиниги адамлардың өз хәрекетлерин таңлаўда толық азат хәм еркин емеслигин, лекин өзлери жасап

турған социаллық дүнья тәрәпинен шекленген хәм олар бир-бири менен байланысқа кирисетуғын социаллық қатнастарды ойда сақлайды деп пикирлейди батыс социологиясында. Тағыда «социаллық дүзиліс» әпиўайы анықланғанында бул тәкирарланатуғын (турақлы) минез-қулқ модели деп те келтириледі. XIX әсир социологларынан киятырған анықламасында жәмийетти машина я биологиялық организм менен салыстырылып социаллық дүзиліс (структура) жәмийет элементлери (бөлеклери) арасындағы турақлы, тәртиплескен қатнас сыпатында улыўма қабыл етилген еди. Бул жерде «элемент» дегенде нени түсиниў керек деген сораў алымлардың пикирлеўинде келиспеўшилик туўдырған. Биреўлери элемент дегенде адамлар топары десе, тағы биреўлери социаллық рольлер, бәринен бурын социаллық институтлар деп оларды социаллық минез-қулқтың шөлкемлестириўин, тәртиплестириўши модели сыпатында есаплайды. Ал функционаллық социаллық структура дегенде жәмийеттиң асаўындағы функционаллық таяныш тийкары болып хызмет атқаратуғын социаллық институтлардың арасындағы функционаллық (ўазыйпа) қатнастары демекдур. Усыннан, социаллық структурасының элементлери болып социаллық институтлар, социаллық топарлар хәм улыўмалықлардың хәр қыйлы типлери киреди, ал социаллық структурасының таяныш бирлиги болып нормалар хәм баҳалықлар есапланады.

Жәмийет қурамындағы қатнастар, роллер, позициялар, социаллық топарлардың, страталардың болыўы қайсы бир жәмийеттеде түрли қатламлар, айырмашылықлар, орын алыўына, мәселен пухаралар хәм плейбейлерге (Афина, Рим), брахманлар хәм хызметшилерге (Ҳиндстан) ажыратып, сондай-ақ әйемги Туран мәмлекетинде де тийкарғы халықтың урыў-кәўимлик келип шығыўынан кәсиплик тийислигинен, диний-исеним қарастарынан, династиялық келип шығыў дереги бойынша болып келинген.

Туран тарийхынан мәлим болғанындай, жәмийет усындай тақсынлаў хәр бир социаллық топар, стратаның сиясий-социаллық орны және ролин объективли белгилиў, олардан нәтийжели пайдаланыў, улыўма мәмлекет сорамында олардың келисимликти, тыныш-татыў жасаўын тәмийинлеў,

сиясий басқарыудың имканын жаратып берген.

Адамзат цивилизациясы процесслери социаллық топарлар, класслардың бир халатта жасауы тууралы пикирлерин өзгертиуге мәжбүр етти.

Жәнеде, мәселен феодаллық Европаның көплеген мәмлекетлеринде баслы характери болып қандайда болмасын қатламға (сословие): мырза-феодалларға, еркли қалалыларға яеи ерксиз дийханларға, «өзлери» хәм «өзгелерге» тийислилиги болып есапланды, сондай-ақ цивилизациялық белгилери бойынша қайсы бир диний конфессияға тәнлилиги бойынша бөлинген еди.

Миллий базарлардың дүзилиуи, капитализмнің қәлиплесиуи дәуиринде адамлардың этникалық шығысы хәм тийислилиги оларды горизонталлық бөлеклениуи адамды оғада жоқары көтерип я төмен аўхалға қоймауынан, енди буннан былай вертикаллыққа (тигине) айландырыла баслады. Шығысы бойынша ақсүйеклиги хәм хәкимликке ийелиги енди капитализм тусында байлық нышаны хәм жекке меншикке ийелик белгиси бойынша белгиленетуғын болды.

Хәзирги индустриаллық, мағлыұматлар жәмийетлеринде изертлеушилердин белгилегениндей бир қатар, мейли тең емеслиги болсада, соның менен бирге теңсизликтин өз алдына дизбеги болған хәкимшилиқ, меншик хәм олардың араласып кетиулерин көрсетеди. Социологияда избе-излилик пенен социаллық қатламлардың жәмийетти қурайтуғын элементлери сапасында бөлиниуи идеясы жүзеге келди, себеби бир өз алдына класстың ишиндеги халықтың хәр қыйлы топарларының объектив айырмашылықтарын сәўлелендиретуғын еди. Мәселен, аўыл адамы қалаға көшип барыуы, я басқасы, өзиниң социаллық статусын өзгертип, жұмысшы майда-саўда менен шуғылланыуы, я хызмет көрсетиу тарауына өтиуи х.т.б. яғный бурынғы дәуиринде хүким сүрген дийханлар хәм бай, ақсүйеклер арасындағы тик шегара олардың көплеген әўладларынан бери киятырған болса, хәзирги батыс жәмийетинде енди жоқ, ал бул өз гезегинде класслық шегара өзиниң әўелги мәнисин жоғалтып, тек сөз жүзиндеги орны бар.

Цивилизация нәтижелери барысында социаллық топарлар класслардың бир ғалатта әмел қылыў турақлы пикирлерди жоққа шығарды, жәмийетте класслардың дәстүрий, жоқарыдағы атап көрсетилгендей праклары жоғалтылыўы менен бурын көрилмеген негизлердеги социаллық топарлар жүзеге келди. Социаллық топарлардың жаңаша дизбеклениўи усы топарлардың қурамы, басқарыў системасына болса усы жаңа ғалатқа сәйкес ис тутыўын талап етти, ал бундай болмаған жағдайларда ҳәр қыйлы унамсыз ғалатлар, ўақыялар, катаклизмалар жүз бере баслады.

Усындай жаңа ғалатлар жәмийетте жедел қәлиплесип атырған жаңа социаллық топарлар, страталар мәни-мазмунын аңлаў және оларды басқарыў системаларын жаңа ғалатларға сай ҳәрекет етиў ушын дүзиў әҳмийетли.

Социаллық әдалатты жүзеге асырыўды адамзат тарийхынан өз-өзин аңлаў процессин басланғанынан көремиз. Усыннан адамзат тарийхындағы ең әйемги китаплардан «Авестода» халықтың барлық қәўимлери, қатлам хәм топарлары ишинде улыўма турмыс қәлпи қәделери усынылады.

Усы өз-өзин аңлаў процессиниң орта әсир ағартыўшысы Р.Декарттың пикиринше, әҳмийети сонда ҳәр бир индивидтиң өз алдына жеке өзи умтылып, өз алдына ҳәр қыйлы шараятта оған ериседи деп айтыў менен ҳақыйқый улыўма болғаны менен оны хәмме бир заматта аңлаўы мүмкин емес деп көрсетеди.

Дүньяны, жәмийетти изертлеп, социологлар адамлар топары ишиндеги теңсизликлерди социаллық стратификация түсинигин қолланады, яғный стратификация (латынша *stratum* жапқыш, қатлам, *stratification*- жәмийетлик қатламларға бөлиў) - адамлар арасындағы кишигирим социаллық айырмашылықлар иерархиялық әҳмийетине қарай характерине ийе болады. Демек, адамлар көплеген қатнасларында, мүнәсибетлеринде айырмашылықларға ийе, усының менен усы айырмашылықлардың бәриде бирдей теңсизликлерге алып келе бермейди.

Стратификациялық дизбегин үйренген ҳалда, әлемди пүтин бир тутас қәлипте түсиниў яки дүньялық гармониялық теориясы тәрепдарлары, мәселен Гераклит пикирлеўинше оның тийкарын санлар емес, бәлким

материаллық затлар хәм олардың өзінде пайда болатуғын қарама-қарсылықлар гүресиде бир-бирине өтетуғын сыпатлардың байланыслылығы курайды.

Платон улыўма жан әлемди рухландырып, өзи санлы салыстырмалы, гармониялық тәртипке бойсынады деўи менен олар бир-бири менен байланысқан страталық дизбегиниң жүзеге асыўын тийкарлап, бириншиден идея нәрселерде материалласқан ҳалда көринисте болады, екиншиден нәрселердиң өзи де белгили бир идеяны турақлы түрде баянлайды және де идеяның өзи бийғәрез жағдайларда ис тутады деп пикирлеген.

Платон жәмийет қурамын әмелий таманнан үш ири топарға: философларға, яки мәмлекет хәм жәмийетти басқарыўда тийкарғы орын ийелейтуғынлар; әскерийлерге; куллар (жәмийетте ҳеш қандай хуқыққа ийе емес) топарларына ажыратады, демек бул қатламларға бөлиниўи әзел-әзелден берилген хәм аян, оның айырым таманлары социаллық жағдайларға қарай өзгерип барады деп пикирлейди.

Стратификациялық хәдийселерге объектив идеализм көз-қарасын тутқан Гегель тәбият хәм жәмийетте жүз беретуғын гүллән процесслер улыўма хәрекеттиң хәр қандай көриниси улыўмадан жеккеге қарай, яғный бул қатнас социаллық қатламлық процессиниң әзелги ноқаты, абсолют идеяға, жаратқан хәмирине байланыслылығын сәўлелендиреди.

Социаллық стратификация туўралы пикирлегенде бир, өз алдына адамның басқа адамлар арасындағы орнын атап өтиў орынлы, яки қәлеген адам жәмийетте көплеген қырларына ийе. Мәселен, қәлеген талабаны алып қарағанымызда ол талаба, жас жигит, улы, еркек, спортшы ҳ.т.б. Бул қырларының хәр бири усы адамның өзине көп я аз әхмийети болыўы, әдетте этираптағылар усы адамды хәр қыйлы таманнан баҳалаўы итимал. Мәселен, шебер спортшыны социаллық таманнан этирапындағылардың оның усы қыры ушын баҳалайтуғыны анық (оның жақсы талаба, улы ҳ.т.б. дыққатқа ылайық қәсийетлери сыпатында этирапындағыларды қызықтырмаўы мүмкин).

Адамлар арасындағы айырмашылықтың барлық таманларын белгилеў

ушын социаллық дифференциация түсиниги айырмашылық сөзиниң синоними сыпатында статус, роль, социаллық институтлар, шөлкемлерди дизбеклеў ушын қолланылады хәм социаллық дифференциация (ажыратыў) мулкшилик, хәкимшилик хәм статуслық теңсизликти келтирип шығарады.

Стратификация теориясында турақлы түрде теңлик-теңсизлик машқаласы додаланады, усында теңлик дегенде: жекке адамның теңлиги; аңсаған мақсетине жетиўдеги инсанларының теңлиги; жасаў шараятының (абаданлығы, тәлим ҳ.т.б.) теңлиги; жуҳмақлардың теңлиги деп көрсетиледи.

Анық әмелиятта социаллық турмысты изертлеў батыс социологлары көбинесе пайданың хәм абаданшылықтың бөлистирилиўин, билимлендириўдин даўам етиў мүддети хәм сапасына, хәкимшилик дүзилеслериндеги сийасий турмысында қатнасыўына, меншикти ийелеўине атақ-абырой дәрежесине дыққат аўдарыўды усынады. Америкалық социолог Л.Уорнер социаллық стратификациясы бойынша пикиринде тийкарғы принципери қатарында пайданы, кәсиптиң абыройын, мағлыўматын, этникалық шығысын атап көрсетеди. Тағы бир америкалық социологы Б.Барбер стратификацияны 6 көрсеткиш бойынша белгиледи:

- 1) абырой, кәсип, бийлик етиўи, күш-қүдирети;
- 2) киристиң дәрежеси;
- 3) мағлыўматы дәрежеси;
- 4) диншиллиги;
- 5) ағайын-туўғанларының орны;
- 6) этникалық топарға тийислиги.

Француз социологи А.Турен бул критерийлер өз әхмийетин жойтты, ал хәзирги дәўирде мағлыўматларға ийелиги бойынша топарларды белгилеўди, сондай-ақ мағлыўматлар қаншелли топланған адамлардың «асығы алшы» деген пикирди алға қояды.

Стратификацияның эволюциялық теориясына муўапық мәденияттың тәсири хәм раўажланыўы барысында қандайда бир индивид социаллық искерликтің бәрше таманларын ийелей алмайтуғынлығы, мийнеттиң бөлиниўи хәм инсан искерлигиниң қәнигелестирилиўи келип шығады.

Америкалы рус социологи П.Сорокин хэм басқалар стратификацияны баянлау мақсетінде социаллық хәрекет (**мобильлилик**)ти социологияға енгизип, социаллық жағдайдың қалеген өзгеріуі деп көрсетти, адамлар хэм шаңарақлардың бир социаллық топардан басқасына өткени ғана емес. Сондай-ақ, социаллық хәрекетлилик индивид яки топарлардың социаллық статусының орнының жәмийеттиң социаллық дүзилисіндеги өзгеріуі деп көрсетеди. Вертикаллық (тигине) хэм горизонталлық (кесесине) хәрекетлилик тек ғана социаллық кеңисликте жүз берместен, усының менен бирге социаллық уақыттағы процесс болып, бәлким социаллық ийелеген аўхалындағы өзгерис белгили уақыт ишинде болып өтеди. Индивид бир стратадан «шыққан» хэм өзиниң орнын еле басқасында ийелей алмай атырғанында ол қалайда аралық жағдайда болады, бунда ол белгили анық орын ерисе алмай атырғанда белгили социаллық өлшемлерин, минез-кулк кәделери хэм үлгилерин жоғалтқандай болады. Усындай «шегарадағы» аўхалды маргиналлық деп аталып, бундай тәбийий маргиналлық социаллық хәрекетлилик пенен байланыста болып көплеген жәмийетлерде де орын алыўда.

Адамзаттың раўажланыў тарийхында өтмиши адамлардың индивидуалласыўы, қатламларға бөлиниўи, страталардың көплиги жәмийеттиң өз-өзин басқарыўының хэм цивилизациялық процесслердиң тәбийий көриниси болып, сондай-ақ қәуип-кәтер дөнип улыўма болғанында страталарына қарамастан бирлесіўлери күшли, тез болып, және усы қәуип-кәтер пәсеңлесе бирлесіўлер ноқатларыда суўысынқырай берген.

Страталарда, сондай-ақ халықтың мәдений жетилистирилиўиниң белгилери сыпатында да бақаланып келген. Атап айтқанда, гилем тоқыўшы, зерген, темирши, бағман, қолы гүл ағаш усталары, кара үй соғатуғын усталар х.т.б. кәсип ийелери әўладтан әўладқа өткен шынжыр киби. Халқымызда «Усталы ел дүзелер» усаған нақыл-мақалларды әпиўайы дөретпеген, кәсипти адам, қәуим, урыўлар-топарлар ийелеўи менен усы кәсиптиң әдеп-икрамлылығы дизбеги, үрп-әдетлери, дәстүрлерин сақлау ушын гүреслери сәўлеленеди.

Мәселен, өзбек шаңарақларына тән болған «ишкери» хәм «ташқары» хәўлилеринде бир-биринен бөлек турмыс қәлпи жасап, әмел қылып келген. Егер ташқары (сырттағы) хәўлиде еркеклер дүньясы талаплары сорамындағы той, аза, мәресим хәм басқа айырым үрп-әдетлер, ул перзенти тәрбиясына тийисли мүнәсибетлер дизбеги, саўда-сатық ислери, мәхәлля, қоңсылық мүнәсибетлерине тийисли мәселелер шешилген болатуғын болса, ал ишкери хәўлиде хаяллар дүньясына тән үрп-әдетлер, мәресимлер, киши жастағы перзентлер хәм қызлар тәрбиясы, эстетикасы, көркем дәретиўшиликти жүзеге асырған, раўажланған.

Усындай қарақалпақ шаңарақларында да ата, ана хәм перзент арасындағы мүнәсибетлерин, жаңа әўлад тәрбиясы менен шуғылланыў, «Уясы дүзиў жер екен» деген ҳикметли кең тармақлы тутас тәрбия ислеринде әкениң өз алдына, ананың өз алдына шаңарақтағы орны, халқымыздың миллий менталитети имканиятларын кең пайдаланыў, бул мәселелерди социологиялық изертлеўди шөлкемлестириў хәм оны пайдаланыў нәтийжели ислеримиздиң гиреўи болады.

Социаллық дүзилис жәмийеттиң хәр қыйлы социаллық жағдайы, өндирис усылына қатнасы бойынша қатламларға, топарларға объектив бөлиниўин билдиреди. Бул социаллық системадағы элементлердиң турақлы байланысы болып есапланады. Социаллық дүзилистиң тийкарғы элементлери класслар хәм классқа уқсас топарлар, этникалық, профессионал, социаллық-демографиялық топарлар, социаллық-аймақлық бирлеспелер (қала, аўыл, регион) сыяқлы социаллық бирлеспелер болып есапланады.

Социаллық стратификация – социологияның тийкарғы темасы болып есапланады. Ол гедейлер, қурғын жасаўшылар хәм байларға социаллық бөлиниўди түсиндирип береді.

Социология предметин көрип шығыўда социологияның үш фундаментал түсиниклериниң тығыз байланысы көзге тасланады – социаллық дүзилис, социаллық қурам хәм социаллық стратификация. Әпиўайы (алғашқы) жәмийетте статуслар аз хәм мийнетти бөлистириў дәрежеси төмен, ал хәзирги жәмийетте статуслар жоқары хәм мийнетти

бөлистириўди шөлкемлестириў дәрежеси жоқары.

Социаллық дүзилис мийнетти жәмийетлик бөлистириў нәтийжесинде пайда болады, ал социаллық стратификация – мийнет нәтийжелерин, яғный социаллық байлықларды жәмийетлик бөлистириў нәтийжесинде жүзеге келеди. Ол мудама теңсиз болады. Усылайынша хәкимиятқа, байлыққа, билим алыўға хәм абыройға ерисиўдиң тең болмаған критерийлери бойынша социаллық қатламлардың жайласыўы жүзеге келеди.

Статуслар арасындағы аралықтың теңсизлиги – стартификацияның тийкарғы өзгешелиги. Онда төрт өлшеў сызғышы ямса координат көшерлери бар. Олардың хәммеси вертикал хәм бир-бирине қатар жайласқан: пайда (табыс) - хәкимият - билим алыў - абырой.

Пайда айырым индивид (индивидуал пайда) ямаса семья (семьялық пайда) белгили бир ўақыт ишинде, мәселен, бир ай ямаса жыл ишинде алған сум ямаса долларда өлшенеди.

Билим алыў мәмлекетлик ямаса жеке меншик мектепте яки жоқарғы оқыў орнында оқыған жыллар саны менен өлшенеди.

Хәкимият сизиң қабыл еткен шешимиңизди орынлаўы шәрт адамлар саны менен өлшенеди (хәкимият – өз еркин ямаса шешимин басқа адамларға олардың тилегине қарамастан өткерийў мүкиншилиги болып есапланады).

Абырой – жәмийетлик пикирде қәлиплескен статусты хұрметлеў болып есапланады.

Социологияда стратификацияның үш базислик түри ажыратылады: экономикалық (пайда) - сиясий (хәкимият) - профессионал (абырой).

ЖӘМИЙЕТТИҢ СОЦИАЛЛЫҚ СТРУКТУРАСЫНЫҢ ӨЗГЕРИЎИН СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Жамият ўзининг таркибий тузилиши жиҳатидан ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлған томонлар, жабҳалар, бир бутун ижтимоий тизим таркибидаги нисбатан катта-кичик тизимлар, ижтимоий гуруҳлар ва улар ўртасида содир бўладиган ижтимоий муносабатларни ўз ичига олади. Уларнинг ҳар бири ўз

таракқиёти давомида бир-бирларига муайян, салмоқли таъсир кўрсатади.

Мустақил Ўзбекистон давлатнинг халқаро майдонда нуфузли мамлакатга, барча соҳаларда ривожланган жамиятга эга бўлиш даражасига кўтарилиши, унинг ана шу ўзаро функционал таъсирида бўлувчи томонлари, таркибий бўлаклари ҳолатига, характериға боғлиқ.

«Ўзбекистонда, деб таъкидлайди Республикамиз президенти И.А.Каримов, - унинг ери, табиатига, бу ерда яшаётган халқларга муҳаббат, ўлканинг таихи, маданияти, анъаналарини теран билиб олишга интилиш, республиканинг қудрати ва ютуқларидан фахрланиш, халқимиз қисматига тушган қийинчиликлар учун қайғуриш кўп миллатли ўзбек жамиятининг муҳим жипслаштирувчи асоси ҳисобланади».⁴

Республикамиз жамияти ижтимоий таркибини социология фани доирасида ўрганиш, энг аввало, назарий-методологик жиҳатдан асослашни талаб этади.

Ҳозирги давр социологияси жамият ҳаётини ўрганишда ундаги ижтимоий таркибнинг социологик назарияси бўлишини талаб қилади. Мустақил Ўзбекистон ижтимоий таркиби назарияси ҳозирча ишлаб чиқилгани йўқ. Ижтимоий таркибидаги сиёсат, иқтисодиёт, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фан каби ижтимоий соҳаларнинг назарияларини ишлаб чиқиш зарур. Бозор муносабатларига асосланган ғарб социологияси эришган ютуқларидан фойдаланган ва Ўзбекистон жамиятнинг ўзига хос жиҳатларидан ҳисобга олган ҳолда уларни ишлаб чиқиш социология фанининг энг муҳим вазибаларидан биридир.

Жамиятнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг қандай ижтимоий гуруҳлардан тузилганлигини ўрганишдан мақсад, ижтимоий гуруҳлар ва улар ўртасидаги муносабатлар жамият таракқиётининг ҳаракатлантирувчи кучларидир. Уларнинг ҳаракатсиз жамият ривожи бўлмайди.

Жамият таракқиёти ижтимоий гуруҳлар характериға ва ўзаро алоқадорлигига боғлиқ. Ижтимоий гуруҳларнинг характериға унинг таркибида яшовчи оила, мактаб, давлат, партиялар, иқтисодиёт, фан,

⁴ И.А.Каримов Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: 1993. 81-бет.

маданият, матбуот, соғлиқни сақлаш каби соҳаларнинг ривожланиши ўзаро мос равишда бўлади.

Жамият мафкураси ва гуруҳларнинг фаолияти унинг типини, ижтимоий-сиёсий ва давлат тузилишини белгилайди. «Ўзбекистон республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади»⁵ – деб Асосий қонунда кўрсатилган.

Мустақил Ўзбекистон жамиятнинг эртанги кун ижтимоий-иқтисодий тузумига бугун асос солинмоқда. Шунинг учун жамият ижтимоий таркибини ўрганиш реал ҳаётимизни, кундалик турмушни янада тўлароқ билишга хизмат қилади.

Мустақил Ўзбекистонда бозор муносабатларининг таркиб топиб бориши, хусусий ва бошқа мулк шаклларининг қонуний деб эълон қилиниши билан кишиларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг фаоллиги ортмоқда. Ҳар бир киши ўзидаги қобилият, омилкорлиги, тadbиркорлиги ва ишбилармонлиги билан ижтимоий тараққиёт кўламига таъсир кўрсатишига имкон туғилди.

Жамият ижтимоий таркибида ҳар бир шахс қайси ижтимоий гуруҳга ва ундаги ҳудудий, тармоқ /соҳа/ ва ижтимоий мавқе йўналишига мансублиги билан характерланади. Балардан ташқари яна шахс жинси, ёш жиҳати, оммавий аҳволи, ижтимоий келиб чиқиши, миллий мансублиги, маълумоти, илмий даражаси каби параметрлар билан ҳам ўрганилади. Ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш даврининг иқтисодий қийинчиликлари ижтимоий гуруҳ ва айрим шахслар қанчалик моддий имкониятга эгаллиги, жамғарма маблағи миқдори каби томонлари ўрганишни ҳам талаб этади.

Ҳозирги ижтимоий муносабатларда жамиятимиз учун мутлақо янги бўлган асослар яратилмоқда. Хусусий мулкчиликка асосланган кўп укладли, дунё сари очиқ юз тутган иқтисодиёт пайдо бўлаётир. Шунинг учун ҳам янги иқтисодий ва тақсимот муносабатлари социологиясини ишлаб чиқиш социология фанининг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Ҳозирда меҳнатнинг мазмунини чуқур ва ҳар жиҳатдан ўзгартирмай

⁵ Ўзбекистон Республикаси конституцияси. Т.:1992. 12-модда. 11-бет

туриб, жамиятимиз ижтимоий таркибида сифат ўзгариши га эришиб бўлмайди. Бунинг учун, энг аввало, меҳнатга янгича муносабатни таркиб топтириш, янги технологияни яратиш, фанни янада мустаҳкам тараққий эттириш, муносиб малакали кадрлар тайёрлаш, маорифни тубдан янгилаш каби кечиктириб бўлмайдиган вазифалар амалга оширилмоғи лозим.

Республиканинг аста-секин бозор муносабатларига ўтиб бориши даврида президент И.А.Каримов томонидан белгиланган беш тамойилга асосланган тарзда сиёсат юргизилмоқда. Буларнинг биринчиси: иқтисодиётнинг сиёсатдан устун бўлиши, уни ҳар қандай мафкурадан озод қилиш лозимлиги;

Иккинчиси: иқтисодиётни бошқаришда, айниқса, бозор иқтисодиёти курилаётганда, янги тузум барпо этилаётганда давлат бошқарув тизимини кўлдан чиқармаслиги, яъни давлат асосий ислохотчи бўлмоғи лозимлиги;

Учинчиси: қонунларга барча баравар риоя этишини таъминлаш;

Тўртинчиси: кучли ижтимоий сиёсат юритиш;

Бешинчиси: бозор иқтисодиётида шошқалоқликка йўл қўймай босқичма-боқич ўтиш зарурлиги.

Тақсимот муносабатлари жамият ҳаётини, айниқса, унинг иқтисодий жиҳатдан ривожланишида муҳим ўрин тутди. Ўзбекистонда мулкчиликнинг турли шакллариининг жорий қилиниши ва уларнинг давлат ҳимоясига олиб келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, жамият иқтисодий ривожланишини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон ўз миллий пулига эга бўлиши муносабати билан иқтисодий ва тақсимот муносабатларига сезиларли таъсир кўрсата бошлади. Ўзбекистон ички бозорини тўлдириш – давлат сиёсати даражасида олиб борилмоқда, аммо ҳозирда ҳамдўстлик мамлакатлари ўртасида иқтисодий интеграциянинг вақтинча бузилганлиги оқибатида юзага келган иқтисодий тақчиллик, айниқса, халқ истеъмол молларининг танқислиги иқтисодий ва тақсимот муносабатларига сезиларли таъсир кўрсатади. Унинг оқибатида кишиларнинг турмуш даражаси анчайин пастлади.

Ўзбекистон давлатнинг бу соҳадаги сиёсати «миллий бойликнинг

кўлланишини, республиканинг мустақамлигини, одамларнинг муносиб турмуш ва иш шароитларини таъминлайдиган қудратли, барқарор ва жўшқин ривожланиб боровчи иқтисодиётни барпо этиш» дан иборат буюк мақсадни кўзламоқда.

Жамиятнинг ижтимоий таркибида ижтимоий-синфий муносабатлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Совет социологиясида синфий муносабатлар, синфий кураш масалаларига жуда кенг ўрин берилиб, бу муносабатлар ижтимоий таркибидаги бошқа барча элементлар, муносабатлар ичида энг муҳим ва белгилувчи ҳисобланган. Ўтган даврда, асосан, икки синф – ишчилар ва деҳқонлар синфи ва интеллигенция қатлами мавжуд деб кўрсатилиб, жамият ижтимоий таркибидаги бошқа гуруҳлар /масалан, юқори табақа чиновниклари, мафия гуруҳлари ва шу кабилар/нинг аҳамияти мутлақо тилга олинмас эди.

Ишчилар синфи кўп қиррали ижтимоий бирлик ҳисобланади. Унинг ички таркиби демографик /жинси ва ёши билан/, профессионал-тайёргарлиги билан /меҳнатнинг мазмуни ва характери билан/, ҳудудий/ижтимоий–ҳудудий бирлик билан/, этник /миллий фарк/ ва маданий-маълумоти билан фарқ қилувчи таркибий тузилишга эга.

Ҳозирда Ўзбекистон давлати миқёсида миллий ишчилар синфининг таркиб топиши учун шарт-шароит яратилмоқда. Жаҳон талабларига жавоб бера оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун моддий замин тайёрланмоқда. Чет эл фирмалари билан қўшма корхоналар яратилмоқда. Яқин келажакда юқори технологияга асосланган саноат ишлаб чиқаришнинг малакали ишчи-инженерлар гуруҳи шаклланади.

Ишчилар синфи ривожланиши истиқболларига уларни миқдорий жиҳатдан кўпайтириш билан эришиб бўлмайди. Унда меҳнатнинг интеллектуал мазмунини бойитиш, замонавий шарт-шароитларни барпо қилиш зарур. Амалга оширилиши керак бўлган бундай тадбирлар қишлоқ хўжалиги деҳқонлари ҳамда интеллигенция қатлами учун ҳам таалуқли.

Жамиятимиз ижтимоий таркибида деҳқонлар синфининг ўрни каттадир. Ҳозирда мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон ҳукумати

деҳқонлар мавқеини кўтаришга алоҳида эътибор берилмоқда. Уларнинг турмуш даражасини оширишда катта ишлар олиб борилмоқда. Уй-жой қуриш учун бепул ер ажратилди, моддий ёрдам кўрсатилмоқда. Экинзорлар ижарага берилмоқда. Фермерларнинг сони ортмоқда. Етиштирган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини шаҳарга олиб келиб сотиш учун имкониятлар яратилди. Уларнинг оладиган йиллик даромадлари ортди.

Деҳқонлар синфи ичида табақаланиш жараёни тез суръатлар билан бормоқда. Уларнинг таркибида ишбилармон, тадбиркор, фермер хўжаликлари пайдо бўлди. Ижарачилар гуруҳи ҳам борган сари қишлоқ хўжалигида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Янги иқтисодий муносабатларнинг таркиб топиб бориши билан қишлоқ ишчилар синфи шаклланишига моддий замин яратилмоқда. Бошқача қилиб айтганда, қишлоққа саноат кириб келмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалигида мавжуд ортиқча иш кучини иш билан таъминлаб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиради.

Жамият ижтимоий таркибида зиёлилар қатлами ҳам салмоқли ўрин тутди. Интеллигенция ақлий меҳнат мутахассислари бўлиб, ижтимоий-профессионал гуруҳлардан иборат бўлади. Унинг таркибига илмий, ишлаб чиқариш – техник, маданият, маърифат, тиббиёт, ҳарбий ва бошқарув аппарати ходимлари киради. Зиёлилар таркибини яна шаҳар ва қишлоқ, ижтимоий бандлик соҳалари бўйича /ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида/, меҳнатнинг ижодий характери даражаси билан, малака ва бошқа жиҳатлари билан фарқлаш мумкин.

Социологияда миллий муносабатлар иқтисодий, сиёсий ва маънавий-мафкуравий муносабатлардаги ўзаро узвий алоқадорлиги назарда тутилган ҳолда конкрет этник муҳит доирасида олиб қараб ўрганилади. Шунингдек, миллатлараро муносабатларнинг жамият ижтимоий ҳаётига таъсири ва уларнинг ижтимоий оқибатлари ўрганилади. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг кўп миллатли давлат бўлганлигини эътиборга олган ҳолда, унда истиқомат қилаётган миллатлар ва халқларнинг ижтимоий турмуши, ўзаро алоқаси ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Жамият ижтимоий таркибий тузилишининг ижтимоий-демографик муносабатлари, асосан, аҳолининг жинсий тузилиши, ёши, оилавий ва генетик жиҳатларини ўз ичига олади.

Ҳар қандай давлат ижтимоий сиёсатининг таркибига демографик сиёсат ҳам киради. Демографик муносабатларга мамлакат аҳолисининг катламлари мансуб. Ижтимоий-демографик таркибга статистик жиҳатдан ўрганиладиган аҳоли ўртасида туғилиш, ўлим, никоҳ, оилавий қўйди-чиқдилар, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг миграцияси, ҳудудий миграция кабилар киради.

Ўзбекистон ижтимоий-демографик жиҳатдан ниҳоятда мураккаб тузилишга эгадир. 51 фоизи хотин қизлар, 9,6 млн. аҳоли 16 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлардан иборат. Фарғона водийси аҳолисининг зичлиги жуда катта. Андижонда ҳар бир квадрат километр майдонга 485 та одам тўғри келади. Бундай демографик ҳолат жамият ҳаётининг бошқа барча соҳаларида ҳам турли мауммоларни келтириб чиқариши табиий.

Аҳолининг ёш жиҳатидан таркибий тузилишини ўрганиш мамлакатнинг нафақат меҳнат ва ишлаб чиқариш потенциалини аниқлашга, балки унинг ривожланиш динамикасини аниқлашга ҳам хизмат қилади. Бу жаҳатдан Ўзбекистон баъзи Оврупо ва Япония мамлакатларига нисбатан «ёш» мамлакат ҳисобланади.

Аҳоли таркибининг жинсий тузилишини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу мамлакат ишлаб чиқаришини ташкил этиш, аёллар учун меҳнат турларини ташкил этиш ва иш билан таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Хотин-қизлар ижтимоий аҳолининг ўзига хос хусусиятлари уларнинг меҳнат билан бандлиги, меҳнат тури, оилавий, турмуш шароити ва шу кабиларда акс этади. Уларни оғир жисмоний меҳнатдан ҳалос қилиш масаласи ҳозирда энг муҳим масалалардандир. Президент И.А.Каримовнинг ташаббуси билан илгари сурилаётган соғлом авлод учун курашиш миллат келажагини таъминлашнинг энг муҳим масаласидир.

Аҳолининг оилавий таркиби сони, моддий турмуш даражаси, даромади, оилавий муносабатларни ва шу каби масалаларни ўз ичига олади.

Оилани озик-овқат ва истеъмол моллари билан таъминлаш муаммолари давлат ижтимоий сиёсатининг асосий мақсадини ифода этади. Оилавий таркибни социологиянинг махсус соҳаси – микросоциологияда ҳам чуқур тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Социологияда аҳолининг генетик таркибини ўрганиш борган сари моддий аҳамиятга эга бўлмоқда. Унга аҳолининг табиий ва миграцион ҳаракати киради. Ўзбек миллати бошқа миллатларга нисбатан ўз туғилиб ўсган жойига кўпроқ боғланган бўлади.

Ўзбекистонда генетик таркибий ўрганишга ҳозирча етарли эътибор берилмаган. Унинг ижтимоий-демографик муносабатлардаги аҳамияти катта.

Ижтимоий-демографик муносабатларни аниқлашда мамлакат миқёсида ўтказиладиган аҳолини рўйхатга олиш муҳим аҳамиятга эга. Аҳолининг рўйхатга олиниши, айниқса, ҳозирда, бозор муносабатларига ўтиш даврида юзага келадиган кўплаб ижтимоий-иқтисодий, маиший турмуш соҳаларидаги муаммоларни ҳал этишда аҳамияти катта.

Қишлоқ аҳолисининг ижтимоий таркиби жамият ижтимоий таркибининг муайян бўлаги ҳисобланади. Қишлоқ аҳолисининг ижтимоий муносабатларининг муҳим белгилари: ягона меҳнат, ер, мулкый бошқарув муносабатларини ўз ичига олади. Ҳозирда қишлоқ аҳолисининг таркибида ҳам табақалашув жараёни кучаймоқда. Айниқса, қишлоққа саноатнинг кириб келиши, савдо-сотиқнинг ривожланиши ва бошқа омиллар оқибатида қишлоқ аҳолиси турли гуруҳлардан иборат бирлик сифатида ривожланмоқда.

Хулоса қилиб айтилганда, мамлакат ижтимоий таркибини социология фани доирасида ўрганиш, унинг ривожланиш истиқболларини, ўзига хос хусусиятларини, мавжуд ижтимоий муаммоларини тадқиқ этишда ва зарур илмий-амалий тадбирлар ишлаб чиқаришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Қадағалаў ушын сораўлар?

1. Социаллық топарлардың түсиниги, оның тийкарғы белгилери?
2. Социологияда социаллық топарларға бөлиў критерияларының хәр түрлилиги?

3. Социаллық топарларды түрлери?
4. Батыс социологиясында киши топарлардың теориясы неден ибарат?
5. Топардың өзгериўиниң себеплери?
6. Психотерапевтикалық хәм басқа социаллық топарлардың формаласыўы?
7. Социаллық топарлардың хәрекет етиўиниң хәм раўажланыўының ызамларын түсиндиретуғын теорияларды сыпатлап бериң?
8. Квази топарлар деген не?
9. Қарым-қарындаслыққа тийкарланған топарлар қандай болады?
10. Дөгеректи социологиялық үйрениў?
11. Социологияда социаллық институт түсиниги?
12. Социаллық институт белгилери?
13. Социаллық институттың тийкарғы функциялары?
14. Социаллық институтлардың түрлери?
15. Жәмийет турмысындағы социаллық институтлардың тутқан орны?
16. Шаңырақ хәм неке?
17. Экономикалық институтлар? Олардың көринислери хәм функциялары?
18. Экономикалық топарлар хәм экономикалық хәрекетлер?
19. Ислеп шығарыў, оның тәрийхий формалары хәм функциялары?
20. Социаллық мийнеттиң тақсимоти хәм кәсип?
21. Мийнет базары, бәнтлик хәм жумыссызлық?
22. Мәмлекет хәм жәмийеттиң сиясий структурасы?
23. Өзбекистан шәраятында демократиялық базар ислохатларының хәм экономикасын либерализациялаў жәнеде тереңлестириў?
24. Өзбекистанда пуқаралық жәмийетиниң институтларының формаласыўы хәм раўажланыўы?

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Каримов И.А. Тадбиркорлик – юксалиш гарови. Вазирлар махкамасининг 1999 йил 27 июль ҳисобот мажлисидаги нутки. -Т.: Оқшоми рўзномаси. 1999 87-сон.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. №

1. Т., 1996.
3. Каримов И.А. Биздан обод ва озод Ватан қолсин. -Т., 1996.
4. Каримов И.А. Ватан саждагох каби муқаддасдир. -Т., 1996.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. -Т., 1996.
6. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. -Т., 1999.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т., 1995.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI - асрга интилоқда. -Т., 1998.
9. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т., 1992.
10. Социальное развитие: Теория и практика. Сб.ст. Фролов С.М., Илхомов А.
11. Ўзбекистон истиқболлари: концептуал модель тузиш тажрибаси. Ж. Халқ ва демократия.
12. Умаров Б. Иқтисодий ислоҳот Ўзбекистон ўртача аҳолисининг нигоҳида. Ж. Халқ ва демократия.

Пухаралык жамийет. Жамийетлик байланыслар системасы менен шолкемлердеги инсанын туткан жагдайын, ролин, хуқыкларын хам мийнетлерин сондай-ак пухаралардын хожалык, социаллык, мадений, рухый, семьялык-турмыслык катнасыклары менен институтларын оз ишине камтыйтугын тусиник.

Социаллык орталык. Инсаннын минезине хам калиплесиуине тасир жасайтугын объектив факторлардын жыйындысы.

Социаллык факторлар. Бир тутас организм сыпатында жамийеттин раужланыуына хам харекет етиуине тасир жасайтугын жеке социаллык кубылыс хам процесслер.

Статус. Табийий хам социаллык характеристикалары менен аныкланатугын, индивидтин социаллык группада хам бир тутас жамийетте туткан орны.

Социаллык роль. Жамийетте, шолкемде кандайда бир социаллык статуска ийе адамнын аткаратугын уазыйпаларынын жыйындысы.

Социаллык детерминизм. Барлык социаллык кубылыслар хам

процесслердин себеплилик келип шыгыуынын улыума нызамлылык байланыслары хаккындагы талиймат.

Социаллык харекет. Кандайда бир максетке жетисиуге багдарланган социаллык искерликтин апиуайы акты.

Социаллык катнасыклар. Жамийет турмысындагы социаллык позициялары хам роллери менен озгешеленетугын, озинде искерликтин хар кыйлы турлерин корсететугын социаллык группалар хам индивидлер арасындагы оз-ара тасир жасауы.

Интеграция. Натийжеси бир тутаслыкка бирлестириу хам жамлестириу болган жамийеттеги хам социаллык группалардагы процесслер.

Дж. Хоманс. Социология тарийхында, алмасыу теориясында адам харекети каншама тез-тез хошаметленсе, соншама ол тез-тез кайталанады, егер откенде хошаметлеу кандайда бир жагдайда болган болса, онда адамлар тап усындай жагдайды дузиуге талпынады деген социолог.

Т.Парсонс. Социология тарийхында, социаллык системанын адаптация, максетке жетисиу, интеграция хам сруктуруны оршитиу функцияларын сол системанын белгили болеклери аркалы тамийинленеди деген структуралык функционализмнин уакили.

Конфликт теориясы 50-60-жыллары социаллык системанын тенсалмаклыгы хэм стабиллигне сэйкесленген концепцияларына карама-карсы концепция сыпатында рауажланган. Кейинги 20-30-жылларда конфликт теориясы Д.Белл, К.Боулдинг (АКШ), М.Крозье, А.Туреннын (Франция) шыгармаларында рауажланган. Социаллык процесслерди анализлеудин орайында адамзат жэмийетинин тэбиятына тэн болган кубылыс-конфликт жайласады. Бул теорияда конфликттин объектив бахалылыгы социаллык системанын катып калууына жагдай туугызбайтугын онын рауажланыуын тэмийинлейтугынлыгы нэзерде тутылады. Биракта усы процессти токтататугын конфликтлерге дыккат аударылады. Социологлар солардын ишинде класлык гурестиде киргизеди. Социаллык конфликтлердин себеплерин копшилик уакытлары группалар аралык катнасыкларда, жэмийетте хэрекет ететугын психологиялык механизмлердин

жетилиспеуинде деп тусинеди. Социологлардын пикири бойынша ен баслысы социаллык конфликтлердин жокары дэрежеде социаллык кескинлесиуи жагжайына отип кетиуин жибермеу болып табылады. Бул уазыйпаны тек хукимет шолкемлер социаллык институтлар шешиуи емес, сонын менен бирге жэмийетлик процесслерди хэм группалар аралык катнасыкларды изертлейтугын социологлар да шешиуи керек.

Социаллык алмасыу теориясы. Америка социологлары Дж Хоманс, П.Блоу, Р.Эмерсонлар бул теорияны рауажландырган. Бул теория бойынша адам хэм жэмийеттин хэрекет етиуи кен турде тусиниле- тугын социаллык байлыклар хэм искерлик теориялары алмасыуга тийкарланган. Усындай алмасыуга бола, жэмийетте хэкимият, абырай, статус, тэртип х.т.б. болады. Адамларда психологиялык дэрежеде болатугын алмасыуга болган талпыныу социологлар тэрэпинен адам искерлигинин хэм минезинин тийкаргы басламасы сыпатында нэзерде тутылады. Алмасыуга бола жэмийетте коплеген хэр кыйлы структуралык бирликлер менен бир катарда коплеген катнасык механизмлер хэрекет етеди. Олар оз ишине тэн алыуды хурмет, макуллау, табыс, дослык х.т.б. алады. Бундай тийкардагы оз-ара тэсир жасау социологлар тэрэпинен еки тэрэпке де пайда келтиретугын «пайда алмасыу» сыпатында нэзерде тутады. Алмасыу актлери жэмийетлик турмыстын барлык дэрэклерин кэлиплестиретугын эпиуайы социаллык хэрекетлер сыпатында нэзерде тутылады. Алмасыу дегенде бир инсанлардагы кандайда бир касийетлерди, характеристикаларды, сапаларды екинши инсанлар тэрэпинен социаллык озлестириу менен байланыслы адамлар арасындагы оз-ара тэсир жасау хэм катнасыклар туринде нэзерде тутылады. Бул парадигманын бахалылыгы жэмийетлик турмысты уйрениуде микросоциологиялыктан, макросоциологиялык дэрежеге откел табыуга талпыныу болып есапланады. Бул хэр кыйлы курамалылыкка ийе болган социаллык структурадагы адам минез хэм искерлигин анализ жасау мумкиншилигин бериу итималлыгын асырады.

Символикалык интеракционизм. Микросоциологиялык дэрежеде бул багдарды хэзирги батыс социологиясы хэм социаллык психологиясы

социаллык оз-ара тәсир жасауда олардын символлык мазмуну аркалы тусиндирип береді. Бундай кантасыктын мәнісін белгили социолог Нейл Смелзер озинин «Социология» сабаклыгында жаксы тусиндирип береді. Ол былай дейди «адамлар сырткы орталыктын тиккелей тәсирине шыбыннын дызылдысын еситкенде тилин шыгаргандай автомат турде хәрекет етпейди. Онын орнына адамлар алынатугын стимулдын орнына кандайда бир мәністи береді хәм сол мәніске, белгиге стимулдын озине караганда кобирек кеуил аударады. Сол символлардын катарына кандайда бир созлер, предметлер болыуы мумкин. Адамлардын отмишлик тәжирийбеси хәм символлардын кандайда бир нәрсени анлатыуын оз-ара тусиниуи копшилик жагдайларда адамлардын карым-катнастарын ансатластырады». Символикалык интеракция теориясынын тәрепдарлары адамлардын кунделикли турмысындагы хәрекетлерин баклайды. Олар адамлардын озлеринин хәрекетлерине беретугын мәнісін хәм не ушын олай ететугынын изертлейди. Бундай парадигма социаллык процесслерди тусиниудеги оларды рауажландыратугын материаллык факторлар хәрекеті есапка алынбайды хәм сонын менен бирге кен социаллык структураларды кайта озгертетугын социаллык мәніс хәм белгилерди ашатуын озгерислер есапка алынбайды. Инсаннын рауажланыуындагы динамика хәм инсанлар аралык катнастагы микросоциологиялык тәрепpler биринши орынга шыгады. Шамасы символикалык интеракционизмнин усы тәреплери хәзирги социология ушын улкен әхмийетке ийе болса керек.

3-тема: Илим хэм билимлендириү социологиясы

РЕЖЕ:

1. Жәмийет турақлылығын тәминлениүинде тәлим-тәрбия.
2. Социология пәнлериниң бағдарлары бойынша илимий-изертлеү жумысларын шөлкемлестириүиндеги қағыйдалар.
3. Илимий хызметтиң норматив-хуқықый хүжжетлери. Факультетлерде илимий-изертлеү жумысларын алып барыў. Кафедраларда илимий-изертлеү жумысларды алып барыў.
4. Студентлерди илимий изертлеү жумысларына қызықтырыў хәм қатнастырыў усыллары.
5. Фундаменталлық грантлар, әмелий грантлар, инновацион грантлар хәм оларды ислеп шығыў хәм әмелге асырыў усыллары хәм қағыйдалары.

Таяныш сөзлер: *Билимлендириү система, интеллектуаллық мийрас, социаллық минез-қулқ, билимлендириүдиң үстемлиги, билимлендириүдиң демократияласыўы.*

ЖӘМИЙЕТ ТУРАҚЛЫЛЫҒЫН ТӘМИНЛЕНИҰИНДЕ ТӘЛИМ-ТӘРБИЯ

Санааты раўажланған елдерде, әлбетте, хәр бир адам оқып және жазып биледи. Бизиң хәммемиз өзлеримизди белгили бир жәмийеттиң ағзалары деп түсинемиз, өз елимиздиң өтмиши хәм географиялық жайласқан орны туўралы ең болмағанда жүдә әпиўайы түсиниклерге ийемиз. Бизиң пүткил өмиримиз, тек ең дәслепки нәрестелик дәўирден басқа, биз китаплардан, газеталардан, журналлардан, телекөрсетиўлерден алған мәлимлемелер тәсири астында өтеди. Хәммемиз өз өмиримизде мектепте оқығанбыз. Буның бәри – мектептерде хәм колледжлерде үйренилетуғын баспа сөз, тәлимге уйғынластырылған электрон коммуникация қураллары – бизиң турмыс тәризимиздиң тийкары болып қалды.

Хәзир биз заманагөй тәлим системасы қалай қәлиплескенин қарап

шығамыз, тәлимнің жәмийетке тәсирин анализлеймиз, кейин ала заманагөй ғалаба коммуникация системасының тәбиятын талқылаймыз.

Саўатлылық хәм мектеп тәлиминің пайда болыўы. «Мектеп» сөзи грек тилинен алынған болып, «дем алыс, бос ўақыт» дегенди аңлатады. Себеби индустриядан илгериги жәмийетте тек ўақты хәм пулы болған адамлар ғана мектептерде оқыр еди. Дин ғайраткерлери, уламалар көбинесе толығы менен саўатлы болған бирден-бир социаллық топар болар еди, бул оларға кәраматлы текстлерди оқыў хәм талқылаў ушын зәрүр еди. Адамлардың көпшилиги болса үлкен әўладтан социаллық тәжирийбе хәм профессионал шеберлик үйренипер жетер еди. Көрип турғанымыздай, жас ўақытлардан баслап-ақ үй жумысларында, дийханшылықта хәм басқа да хожалық жумысларында қатнасыў нормал халат деп есапланар еди. Оқыў болса ол ўақытлардаға күнделикли турмыста онша зәрүр, хәтте пайдалы деп есапланбас еди.

Саўатсызлықтың және бир улыўма себеби соннан ибарат, текстлердің хәммеси пухталап қолдан көширип жазылар еди, бул жүдә қымбатқа түсип, кең тарқатыў мүмкиншилиги жоқ еди. Бул жағдайды Қытайдан Европаға кирип келген китап басып шығарыў иси өзгертти. Батыста биринши баспа станогы 1454-жылы Иоганн Гуттенберг тәрәпинен ойлап табылды. Китап басып шығарыў текстлерди хәм хўжетлерди көпшиликке тарқатыўға жол ашып берди. Бул тек китапларға хәм брошюраларға ғана емес, ал хәр қандай курамалы жәмийет турмысы ушын зәрүр болған көплеген күнделикли материалларға да тийисли еди. Мәселен, нызамлар топламлары шығарылып, кең тарқатыла баслады. Есабатлар, баянатлар хәм статистикалық топламлардың мәмлекетлик хәм жеке меншик мәкемелер, кәрханалар хәм шөлкемлер жумысларында зәрүрлиги барған сайын күшейип барды. Баспа материалларын турмыстың жүдә хәр қыйлы тараўларында қолланыўдың өсип барыўы бурын көрилмеген жоқары дәрежедеги саўатлылыққа (яғный қандай да бир базалық дәрежеде оқыў хәм жазыў қәбилети) алып келди. Кем-кемнен хәзирги заман көринисиндеги, оқытыўды арнаўлы курылған мектеп имаратында көзде тутатуғын тәлим пайда бола баслады. Бирақ буннан бир

жүз елиў жыл бурын, хәтте оннан кейинирек те қурғын хожалықлардың балалары жалланба жеке муғаллимлерден өз үйлеринде тәлим алды. XIX әсирдинь биринши шерегинде Европа еллеринде хәм Қурама Штатларда басланғыш мектеплер системасы дүзиле баслағанға шекем халықтың көпшилик бөлегинде қандай да бир мектеп тәлимин алыў мүмкиншилиги жоқ еди.

Индустриализация хәм қалалардың кеңейиўи процесси кәнигелестирилген мектеплерге деген талапты күшейтти. Бүгинги күнде адамлар көп санлы жұмыс түрлери менен шуғылланады, олардың қәсиплик шеберлиги ендигиден былай тиккелей ата-аналардан балаларына өтиўи мүмкин емес. Билимлерди үйретиў арнаўлы өзине тән көнликпе хәм уқыптарды әмелий түрде үйретиўге емес, ал көбирек абстракт пәнлерди (математика, тәбияттаныў, тарийх, әдебият х.т.б.) оқытыўға тийкарлана баслады. Хәзирги жәмийеттеги адамлар оқыў, жазыў, есаплаў сыяқлы базалық көнликпе хәм уқыптарға ийе болыўы лазым, олар сондай-ақ оларды қоршаған физикалық дүнья, жәмийе турмысы, оның хожалық жұмыслары туўралы улыўма түсиниклерге ийе болыўы лазым. Сондай-ақ, адамлардың өзлериниң жаңа өзине тән билим формаларын жаратып отырыўы да әҳмийетли.

Хәзирги замандағы барлық мәмлекетлерде, соның ишинде раўажланып атырған еллерде де билимлендириў тийкарғы қаржыландырыў тараўларының бири болып қалды⁶. Бирақ билимлендириў системасын шөлкемлестириўде хәм ол яки бул дәрежеде хәм түрде билим алыўшы халықтың санында әдеўир айырмашылықлар бар.

Билимлендириў системаларының гейпара түрлери жоқары дәрежеде концентрацияланған болады. Мысалы, Францияда студентлер бирден бир миллий бағдарламалар бойынша оқыйды хәм бирден бир миллий имтиханлар тапсырады. Америка билимлендириў системасы басқа санааты раўжанған еллерге қарағанда әдеўир дәрежеде орайластырыўдан қашығырақ.

⁶ Ramirez F.O. and Boll S. The Political construction of mass schooling: European origins and worldwide institutionalism//Sociology of Edidation, 60.1987.

Жергиликли хәкимиятлар мектептер ушын әдеўир муғдарда қаржы ажыратады, зәрүр қаржыландырыў көлеминиң 403 шекем тәмийнлейди, ал федерал хүкимет болса тек 103 көлеминде ғана қаржы ажыратады. Қалған қаржылар жергиликли салықлар есабынан келип түседи. Мектептерди улыўма даўыс бериў жолы менен сайланатуғын жергиликли кеңеслер басқарадыҕ кеңеслер кең ўәкилликлерге ийе, соның ишинде муғаллимлерди хәм администрация ўәкиллерин жумысқа алыў, сондай-ақ бағдарлама үстинен қадағалаў х.б.

Жергиликли жәмийетшиликтиң мектеп ислерин басқарыўда қатнасыўы хәр қыйлы ақыбетлерге алып келеди. Буның абзаллығы соннан ибарат, мектептер адамлардың мәплери хәм талапларына жуўап береди. Екинши жағынан, бундай система мектептерди қаржыландырыўдағы әдеўир айырмашылықларға алып келеди, бул усы жәмәәттиң қаншелли курғын екенлигине байланысly. Класслардың толықтырылыўы, материаллық-техникалық тәмийнат хәм жоқары қәнигеликтеги муғаллимлерди шақырыў мүмкиншилиги райойнлар бойлап бир-биринен кескин парк қылады.

Санааты раўажланған еллердиң көпшилигинде жеке меншик мектептер мәмлекет тәрәпинен қаржыландырылатуғын билимлендириў системасы менен бир қатарда хәрәкет етеди. Гейде орайлық хүкимет ямаса жергиликли хәкимиятлар диний секталарға тийисли мектептерге субсидиялар ажыратады. Мәселен, Ирландияда барлық мектептер әдеўир дәрежеде жәмийеттен финанс жәрдемин алса да, ширкеўлерге тийисли болып. Екинши тәрәптен, Британияда диний шөлкемлерге тийисли мектептерге мәмлекет онша жәрдем бермейди хәм олар негизинен мәмлекетлик билимлендириў системасынан бийғәрез жәмыс алып барады. Көпшилик еллерде бурынғы ўақытлары мәмлекет билимлендириў үстинен қадағалаў орнатыў хәм тәлимди ширкеўден ажыратыў ушын гүрес алып барды.

Хәтте хәзирги ўақытта мәмлекет тәрәпинен шөлкемлестирилип, қаржыландырылатуғын билимлендириў институтларына ийе жәмийтлерде де көбинесе диний шөлкемлер ең болмағанда өзлериниң билимлендириў тараўындағы дәстүрий хуқықларын сақлап қалыў ушын гүрес жүргизеди.

Жоқарғы билим бериўди (әдетте университетте ямаса коллджде мектептен кейин алынатуғын мағлыўмат) шөлкемлестириўдеги айырмашылықлар да хәм түрли жәмийетлерде хәр қыйлы. Гейпара еллерде барлық университетлер хәм колледжлер мәмлекетлик мәкемелер болып есапланады хәм тиккелей мәмлекетлик дереклерден қаржыландырылады. Мәселен, Франциядағы жоқары билимлендириў системасы басланғын хәм орта билим бериў дәрежесиндеги сыяқлы орайластырылған басқарыўы менен улыўма мәмлекетлик көлемде шөлкемлестирилген. Барлық оқыў курсларының дүзилиси улыўма миллий көлемде хәрекет ететуғын хәм жоқарғы билимлендириў министрлигине бойсынатуғын арнаўлы муўапықластырыўшы орган тәрәпинен ислеп шығылыўы тийис. Жоқарғы оқыў орнын питкергенлерге еки түрдеги дәреже берилиўи мүмкин: биреўи университеттен, екиншиси мәмлекет атынан. Миллий дәрежелер улыўма алғанда университетлер Берген дәрежелерге қарағанда абыройлырақ есапланады, себеби мәмлекет тәрәпинен берилетуғын дәрежелер бирденг-бир стандартларға сәйкес келиўи лазым. Мәмлекетлик аппараттағы бир қатар лаўазымларға тек ғана миллий дәрежелерге ийе қәнигелер тайынланады санааттағы орынларға жұмысқа алыўда да оларды мақулырақ көреді.

Билимлендириўдиң тарқалыўы хәр қашан да демократия идеалларына тығыз байланыслы болған. Әлбетте, реформаторлар билимлендириўди шахсқа өз уқыбын хәм көнликпелерин раўажландырыў мүмкиншилигин берететуғынлығы ушын абзал көреді. Бирақ, буннан тысқары, билимлендириў теңликти тәмийинлеў қуралы сыпатында да тән алынады. Универсал тәлим, жасларға билимлер берип, жәмийетте мүнәсип орын ийелеўине жәрдем бериў менен бирге материаллық хәм социаллық жағдайы дәрежесиндеги айырмашылықларды да жеңиллестириўге жәрдем береді. Бул мәселени изертлеўге көп санлы социологиялық изертлеўлер бағышланған. Олардык жуўмағы көбинесе бар болған теңсизликти сапластырыўдың орнына, оларды көрсетип хәм тастыйықлаў менен ғана шекленеди.

СОЦИОЛОГИЯ ПӘНЛЕРИНИҢ БАҒДАРЛАРЫ БОЙЫНША ИЛИМИЙ-ИЗЕРТЛЕҰ ЖУМЫСЛАРЫН ШӨЛКЕМЛЕСТИРИҰИНДЕГИ ҚАҒЫДАЛАР

Усы үш теориялық бағдарлардың гейпара элементлерин бирлестириўдиң бирден-бир қолайлы усылы мәдений қайта ислеп шығарыў тенденциясы болса керек. Мәдениятты қайта тиклеў мектептиң басқа социаллық институтлар менен бирге әўладтан әўладқа социаллық хәм экономикалық теңсизликти сақлаўға жәрдем беретуғын усылларды баян етеди. Бул концепцияда тийкарғы итибар мектептиң өз жасырын бағдарламасын иске асырыўына, өзи үйретип атырған байлықларға, режелерге хәм дәстүрлерге тәсир етиўине жәрдем беретуғын усылларға қаратылған. Мектептер өз оқыўшыларының мәдений байлықлары хәм дүньяға көз-қарасларының хәр қыйлы болыўын күшейтедиғ мектепти тамамлағанлардың биреўлериниң билими олардың мүмкиншиликлерин шеклейди, басқаларында болса – және де раўажландырады.

Смелзер билимлендириўди формал процесс деп есаплайды, оның тийкарында жәмийет байлықларды, уқып, көнликпе хәм билимлерди бередиди. Билимлендириў мәкемелери социализация агентлери болып есапланады. Усы аспектте тәлим мәкемелери конформизмниң раўажланыўына жәрдем бередиди.

Адамларды жана технологияларды енгиизиўге хәм бурынғы билимлерди қайта бахалаўға таярлағанлығы себепли де тәлим социаллық өзгерислерге алып келеди. Бир қатар авторлардың тастыйықлаўынша, тәлим социаллық қадағалаў функциясын атқарады. Тәлим адамларды жәмийетте социаллық статусы бойынша тәлим алыў уқыбына қарай бөлимтириўге жәрдем бередиди.

Тәлим әмелий хәм символикалық әхмийетке ийе. Тәлимниң әмелий әхмийети конкрет билимлерде, уқып хәм көнликпелерде, символикалық әхмийети – тәлимниң жәмийетлик абыройында, оның күшейип баратырған процесслерге тәсиринде сәўлеленеди.

Социализацияның ең әхмийетли агенти мектеп болып есапланады. Мектепте жәмийетлик байлықлар туўралы түсиниклер қәлиплеседи.

Индивидлердің социализациясына хәр қыйлы тәсир көрсететуғын төмендеги тәлим түрлери ажыратылады: ғалаба (массалық) хәм элитар, мәмлекетлик хәм жеке меншик, орайластырылған хәм орайластырылмаған, техникалық хәм улыўма. Буннан тысқары, оқыў орынларының өзінде оқыўшылар шахсының қәлиплесиўине, олардың оқыўға мүнәсибетине хәм үлгериўине қатар-қурбылар топарлары тәсир етеди.

Шахсты социализациялаў процесси негизинен топар тәжирийбеси тәсири астында өтеди. Бунда шахс басқалардың өзін қалай қабыл етип, қандай баға бериўи тийкарында өзиниң «Мен»ин қәлиплестиреди. Бундай қабыл етиў табыслы болыўы ушын шахс өзине басқалар ролин алады хәм усы басқалардың көзи менен өз минез-қулқына хәм өзиниң ишки дүньясына нәзер таслайды. Өзиниң «Мен»ин қәлиплестире отырып, шахс социализациянып барады. Лекин пүткиллей бирдей социализация процесси хәм бирдей шахс болыўы мүмкин емес, себеби олардың хәр бириниң индивидуал тәжирийбеси өзине тән хәм тәкирарланбас болады.

Социализация процесси шахс социаллық жақтан ер жеткенде, яғный шахс интеграл социаллық статусқа ийе болған ўақытта белгили дәрежеде тоқтайды. Лекин социализация процессинде кемшиликлер, сәтсизликлер де болыўы мүмкин. Социализациядағы кемшиликлердің көриниси ретинде девиант (қабыл етилген қағыйдадан шетке шығыўшы) минез-қулқты көрсетиў мүмкин. Бул термин менен социологлар көбинесе шахслардың хәр қыйлы негатив (унамсыз) минез-қулқын, мораллық кемшиликлер тараўын, мораль хәм хуқық принциптерин және нормаларын бузыўды көрсетеди. Бундай девиант минез-қулқ формаларына тийкарынан хуқықбузарлық, соның ишинде жынаятшылық, мәскүнемлик, наркомания, жәлепшилик, өзін-өзи өлтириўди киргизиў қабыл етилген.

Бузық мине-қулқтың көплеген формалары шахс пенен жәмийет мәплери арасындағы конфликт ҳалатын көрсетеди. Шетке шығыўшы минез-қулқ – бул көбинесе бурын жәмийеттен кетиўге, күнделикли турмыс қыйыншылықлары хәм машқалаларынан қашыўға, исенимсизлик ҳалатын хәм қыйыншылықты белгили бир компенсаторлық формалар жәрдемінде

жеңиўге урыныў болып есапланады. Бирақ шетке шығыўшы минез-кулқ хэмме ўақытта да унамсыз характерде бола бермейди. Ол шахстың жақалыққа, алдыңғы тәжирийбеге умтылыўына, алға илгерилеўге кесент бериўши консерватив ҳалатты жеңип өтиўге умтылыўы менен байланыслы болыўы мүмкин. Шетке шығыўшы минез-кулқ қатарына илимий, техникалық хэм әдебий көркем дөретиўшиликтиң ҳәр қыйлы түрлери кириўи мүмкин.

Мәденият – бул талапларды қанаатландырыў ўақтын, орнын хэм усылын ретлестиретуғын нормалар (қадаған етиў, дәстүрлер, нызамлар) системасы болып есапланады.

Мәденият – сондай-ақ жәмийет ағзалары арасындағы қатнасларды ретлестириўши хэм жәмиегилик пүтинликти сақлаўға қаратылған нормалар хэм қағыйдалар системасы да болыа табылады.

Мәденият элементлери: материаллық (артефактлар)f руўхый элементлер.

Мәденият тилде раўажланатуғын түсиник аппаратын, усы түсиниклер арасындағы қатнасықларды хэм юайлықлар негизинде адамлардың минез-кулқын ретлестириўши қағыйдаларды өз ишине алады.

Мәденият дүзилиси:

Байлықлар – жақсылық, гөззаллық хэм әдиллик туўралы социаллық жақтан қоллап-қуўатланған түсиниклер. Байлықлар сондай-ақ көп адамлар тәрeпинен тән алынған хэм соған умтылыў зәрүр болған мақсетлерди де билдиреди.

Социаллық нормалар – әдетлерде (хәр қыйлы жағдайлардағы минез-кулқ стереотиплери), манераларда (минез-кулқтың сыртқы көриниси), этикетте (белгили бир хәрекетлерге хэм социаллық топарларға берилген хэм символикалық мәниске ийе манералардың мәдений комплекси), дәстүрлерде (әўладтан-әўладқа өтиўши үрп-әдет хэм дәстүрлер тийкарында хәрекетленетуғын мәдений комплекс түриндеги минез-кулқ тәртиби) хэм нызамларда (хәкимият органларының шешими менен рәсмийлестирилген норма яки қағыйдалар) сәўлеленеди. Айырықша қәстерленетуғын хэм хүрметленетуғын ис-хәрекет үлгилери (нормалар) үрп-әдет (нравы) деп

аталады.

Тил, билимлер, исеним хәм аңыз-эпсаналар байлықларға тийкарланған хәм оларды баян ететуғын мәденият бөлеги болып есапланады.

Аңыз-эпсана (миф) ядтан тоқылған шынлық. Билим – дурыслығы илим ямаса тәжирийбе менен тексерилген пикир. Исеним – белгили бир байлықларға эмоциональ жақтан берилиў болып, оның тийкарында фактлердин дурыслығына болған субъектив исеним жатады. Исенимниң раўажланған формасы дин болып есапланады. Динде жәмийет байлықлары сәўлеленеди, қабыл етилген байлықларға тийкарланған мақсетлерге ерисиўдин ең қолайлы механизмлери баян етиледи. Динди мәденияттың квинтэссенциясы деп атайды. Диний постулатлардың нормалар, дәстүрлер, үрп-әдетлер сыпатында беккемлениўи динди мәденияттың универсал инструментине айландырады. Дүнья динлери: христианлық (правословие, католиклик, протестантизм), ислам, конфуцианлық, буддизм.

Мәдений универсалиялар – мәдений нормалар, байлықлар, қағыдалар, дәстүрлер болып, олар географиялық жайласыўы, тарийхый дәўири хәм жәмийетлик дүзилisine қарамастан барлық мәдениятларға тән болады. Мысаллар (Дж.Мердок бойынша): жас градациясы, спорт, календарь, гигиена, кийим кийиў, денедеги безеклер, аяқ ойындар, пал ашыў, мийнетти бөлистириў хәм жәмлестириў, қан араласыўын қабаған етиў, юмор, тил ҳ.т.б.

Бир пүтинлик сыпатында хәрекетленетуғын мәденият элементлери мәдений комплекслер деп аталады (мысаллар: стадион, вино ишиў, университет ҳ.б.).

Мәдений мийрас – бурынғы әўладлар пайда еткен хәм кейинги әўладлар тәрeпинен актив қолланылатуғын материаллық хәм руўхый мәденияттың бир бөлеги болып есапланады.

Турмыс тәризи – усы әўладтың ямаса социаллық топардың турмысын сыпатлайтуғын мәденият бөлеги.

Хәр бир мәденият тек өзинше контексте ғана түсинилиўи мүмкин, оның элементлери бир-биринен ажыралмас болып, жәмийеттиң өзиншелигин хәм басқа жәмийетлерге уқсас тәрeплерин пайда етиўши бир пүтинлик

сыпатында хәрекет етеди.

Мәденият нормалары: элитарf халықлықf ғалаба (поп-мәденият, кич) fсубмәденият – бул айырым социаллық топарларға тән улыўма мәденият бөлегиф контрмәденият – улыўма тән алынған байлықларға қарсы туратуғын альтернатив мәденият.

Мәдений хәр түрлилик – бул миллий мәдениятлардың хәр түрлилиги болып табылады. Мәселен: үрп-әдетлер: чукчалар бала туўылған үйди өртеп жибереди, осетинлер хеш қашан қәйин енесин көрмеўи тийис, японлар мухаббат белгиси ретинде арқасын қаратады, Қытайда ақ рең – аза тутыўды билдиреди.

Архетиплер – индивидтиң белгили бир унамсыз қәсийетлерге бейимлигин көрсететуғын жәмәәтлик санасыз дүзилис. Архетиплер – адам хәм этнослардың тарийхый раўажланыўының нәтийжеси болып, этногенез хәм Ғата-анаҒ этнослары мәдениятының дәслепки басқышының өзгешеликлерин сәўлелендиреди. Архетиплер тиккелей көзге көринбейди хәм тилде, фольклорда, мифологияда, диний түсиниклерде, социаллық нормаларда х.б., яғный мәдениятта көзге тасланады.

Архетиптиң дүзилиси сондай-ақ индивидтиң психикалық өзгешеликлеринде де көринеди:

- пикирлеўдиң тезлиги яки ақырынлығы.
- хәрекетлердиң шапшаң ямаса бир қәлипте, избе-из болыўы.
- баха беріўде объектив яки этикалық жандасыў.
- хәрекетлердиң конкрет ямаса иррационал (ақылға муўапық емес) болыўы.

Хәр бир жәмийет психикалық өзгешелиги анаў яки мынаў характерде болған индивидлердиң көбирек болыўы менен ажыралып турады.

Мәдений динамика (өзгерис) мәденият белгилериниң ўақыт хәм кеңликтеги модификацияларын (түрлерин) баян етеди.

Мәдений трансмиссия – үйретиў арқалы әўладтан әўладқа мәденияттың өтиўи процессин аңлатады.

Мәдений аккумуляция – кейинги әўладлар тәрәпинен мәденияттың жаңа

элементлер менен толықтырылыуы процесси.

Мәдени диффузия – хәр қыйлы белгилер хәм комплекслердиң бир жәмийеттен екинчисине өз-ара кирип келиуи. Диффузияның кирип келиу жоллары көшип-қонысланыу, сауда, урыслар, миссионерлердиң ис-хәрекетлери болып есапланады.

Мәденияттың селективлиги – өзлестириуіге болған мүнәсибеттиң таңламалылығы.

Мәдени айырмашылықлар қарама-қарсылық түринде болыуы мүмкин, ол мәдени конфликт делинеди.

Жәмийеттиң мәдени бирлигиниң бузылыуы аномия деп аталады. Аномия мәдени нормалардың болмауы ямаса бузылыуының ақыбети болып табылады.

Мәдени лаг – мәденияттың айырым бөлеклериниң тең рауажланбауы.

Этногенез хәм мәденият. Гумилевтың этногенез теориясы бойынша мәденияттың өзгешеликлерине этногенез фазасы тәсир етеди. Мәселен, «жас» этносларға этноорайласыу, табысқа ерисиуіге умтылыу, қәуипсизликти көзге илмеу, қатнасықлардың жеке характериниң басымлығы х.б. тән болады. Әдеуір «узақ жасаған» этносларға болса аттрактив байлықларға, қәуипсизликке умтылыу, жәмийет ағзалары арасындағы қарым-қатнасықлардың формал тәрепиниң рауажланыуы (нызамлар) тән болады. Солай етип, бир этностың өзи хәр қыйлы этногенез фазаларында бола турып, хәр бир фаза шеңбериндеги мәденият өзгешеликлери менен сыпатланады.

Бүгинги күнде биз христианлықтың күшли материаллық тәсир де көрсеткенин умытқандаймыз. Жақын ўақытларға шекем ширкеулер бир-бири менен бәсекилесип келди және көбинесе сиясий күши жағынан да, байлығы жағынан да монархлар хәм хукиметлерден үстин турып келди. Клир сауатлылықты, билимлендириуди хәм оқытыуды өз қолында услап турды. Хәтте билимлендириу кең ен жайған дәуірде де ширкеулер оны шөлкемлестириуде баслы роль атқарыуын дауам етти. Индустриализациялаудың басланыуы менен социаллық турмыстың басқа салаларындағы сыяқлы, динниң тутқан орны да өзгерди. Батыс еллериндеги

ширкеў хэм диний жәмийетлер бурынғы хәкимшилигиниң көпшилик бөлегин жоғалтты. Мәмлекет бурын ширкеўлер атқарған ўазыйпалардың көпшилик бөлегин, соның ишинде билимлендириўди де, өз мойнына алды.

Илимий ой-пикир хэм технология барған сайын дүньяны түсиниў хэм оған ийелик етиў қуралы сыпатында түсинилип келген динге хэм магияға идеялық жақтан қарсы турды. Орта әсирлерде адамлардың көпшилиги тек христианлыққа ғана исенип қоймастан, әрўақ, албаслы, руўх хэм жин-шайтанларға да исенген. Илим дүнья ҳаққында физикалық түсиниклерди қаншелли көбирек берген сайын дүньяны жоқарыдағы көрсетилген қыялый нәрселер басқарады деген түсиник те кемеийп барды. Орта әсирлерде халықтың барлығына дүньяны мистикалық көз-қарастан түсиниў тән еди. Мысалы, Жанна д'Арктиң периштелердиң даўысын еситтим, олар Францияны Англия басқыншылығынан қалай қутқарыўды түсиндирди, деген пикири әдеттеги нәрсе еди. Үш әсир өткеннен кейин мистикалық тәжирийбелер туўралы кимнендур еситиў жүдә сийрек ушырасатуғын ўақыя болыў менен бирге, бундай сөзлер руўхый кеселликтиң белгиси деп есапланды.

ИЛИМИЙ ХЫЗМЕТТИҢ НОРМАТИВ-ХУҚЫҚЫЙ ХҮЖЖЕТЛЕРИ. ФАКУЛЬТЕТЛЕРДЕ ИЛИМИЙ-ИЗЕРТЛЕЎ ЖУМЫСЛАРЫН АЛЫП БАРЫЎ. КАФЕДРАЛАРДА ИЛИМИЙ-ИЗЕРТЛЕЎ ЖУМЫСЛАРДЫ АЛЫП БАРЫЎ

Ижтимоий ислоҳатлар орасида таълим социологияси алоҳида ўринга эга. Зеро, Ўзбекистон Конституцияси 41 – моддасидан ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга дейилган экан, албатта таълим-тарибья масаласини ижтимоий жиҳатдан ўрганмоқ лозим.

Таълим социологияси – социологияда таълим тизимини ижтимоий институт сифатида, унинг жамияти, хусусан ишлаб чиқариш, ижтимоий тузилма, сиёсат, ахлоқ ва шу кабилар билан ўзаро таъсири ва ҳаракатини ўрганувчи тармоқдир.

Таълим – шахснинг яшаш фаолият ва ижтимоийлаштиришнинг турли табақалари ривожланиш ва шаклланишида ҳаммадан ҳам бошланғич ва шу сабабдан зарур бўлган асосий омилдир.

Таълим социологияси объекти – таълим тизими ижтимоий институтлар сифатида олинган бир бутун жамиятда ва шу жамият ҳаётида соҳалар ва бошқа ижтимоий институтлар билан ўзаро ҳаракати ва алоқаси ҳисобланади. У таълим тизимининг тараққиёти, фаолияти, тузилиши, ташкил топиши ва ривожланишда кўриб чиқади.

Таълим ўзгача бир ижтимоий институт сифатида доимо мавжуд бўлмаган. У янги авлод томонидан билим ва тажрибаларни эгаллишни мақсад қилиб қўйган. Индустиаллаштирилган жамият юзага келиши билан шаклланади. Ўрта аср ва Европада дастлаб диний мактаблар, бошланғич университетлар пайдо бўла бошланган. Француз инқилобидан кейингина ҳақиқий таълим инқилоби содир бўлди. XX асрга келиб таълим тизимига катта эътибор қаратилди. Ривожланган мамлакатлар бу кичик тизимига катта эътибор билан қараганлар.

Таълим социологияси – жамиятнинг таълим тизими тўғрисида махсус социологик назария бўлиб, нисбатан мустақил ижтимоий институт сифатида жамият ҳаётининг ўзига хос функционал ва ривожланиш қонуниятлар, даражаси ҳамда унинг бошқа ижтимоий ташкилотлар билан ўзаро муносабат ва алоқадорлигини, бу борада давлат сиёсатини ўрганади.

Таълим тизимнинг жамият ривожига таъсири беқиёсдир. У ҳар қандай давлатнинг жамият маънавият ҳаётини ижтимоий ва касбий таркибини бошқаришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Таълим социологияси – мактаб, ўқув юртлари ва муассасалар фаолияти, улардаги педагогик мутахассисларнинг сифати, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари каби масалаларни ўрганади. Ҳозирги вақтда таълим тизими жамиятда ижтимоий-сиёсат тарзда ривожланмоқда. Таълим социологияси бу сиёсатнинг ўзига хос жиҳатларини, унинг амалий натижаларни ўрганишга хизмат қилади.

Таълим социологиясининг асосий вазифаси – таълим тизимнинг барча

функцияларни жамият ҳаётида кенг имкониятлар даражасида амал қилишни таъминлаш ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидаги самарали таъсирини ўтказшдан иборат. Таълим тизими ўзининг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий функцияларга эга бўлиб, у жамият тараққиётнинг шу соҳаларига жиддий таъсир кўрасатади. Мамлакат илмий-техник ривожига, маънавий-маданий кадрларни юксалишда муҳим омил ҳамдир.

Аҳоли саводхонлигини оширишга қаратилган давлат сиёсати, энг аввало таълим тизимни яхшилашга эътибор беришдан бошланади.

Ҳарб таълим социологиясига Э.Дюркгейм ва М.Веберлар асос солган. Улар таълим тизимнинг ижтимоий функцияларини иқтисодий, сиёсий жараёнлар билан алоқаси, олий таълим соҳасининг ўзига хос хусусиятлари каби масалаларни тадқиқ қилганлар.

АҚШ олий таълим тизимнинг асосий хусусиятларидан бири бўажак мутахассисини илмий-тадқиқот шуларига боради.

Таълим тизимининг ҳозирги социологик тадқиқот йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- 1) Бозор муносабатларига ўтиш шароитида таълим тизимининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти;
- 2) Ижтимоий ривожланишдаги таъсири, самарадорлик даражаси;
- 3) Ўқитувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи;
- 4) Таълим муассасаларида таълим беришнинг сифат даражаси мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг улар фаолиятига таъсири ва ҳоказо.

Таълимнинг социал (ижтимоий) функциялари қуйидагилардан иборат:

- 1) Маданият тарқатиш ва авлодданавлодга кўрсатиш функцияси;
- 2) Жамият маданиятини сақловчи ва генератор функцияси;
- 3) Шахсни социаллаштириш функцияси;
- 4) Ижтимоий танлов (селекция), жамият аъзоларининг дифференциялаш функцияси;
- 5) Ижтимоий маданият ўзгаришлари функцияси /янги технологияларни ўзлаштириш;

б) Ижтимоий назорат функцияси ва ҳоказо.

Таълим социологиясида таълим тизим ўз ижтимоий тамйилларига эга:

- ўқув юртлири – ижтимоий тизим, ижтимоий институт, ижтимоий ташкилотлар сифатида;
- ўқув фаолияти таълим соҳасида ижтимоий фаолиятнинг асосий кўриниши сифатида;
- таълим тизим ижтимоий тузилиши (ўқувчилар, педагоглар, таълим ташкилотлари ва бошқлар) ўқувчилар ҳаёт тарзи ва ижтимоий кўриниши, ижтимоий роли, ижтимоий статуси ва бошқалар.

Таълимда замонавий инқилоб соҳасида социологик тадқиқотлар катта аҳамиятга эга. Қарийб 10 йиллар олдин халқ хўжалигида банд бўлганларнинг ўндан тўққизи: ўрта, ўрта махсус ва олий маълумотга эга эди. Таълим социологияси ана шу миқдор ва сифат кўрсаткичлари ўртасидаги қарама-қаршилиқни аниқлаб беради. Эндиликда таълим тизимида:

- Гимназия ва демократизация кенгаймоқда;
- Ўқув юртлирининг мустақиллиги, автономлиги юзага келмоқда;
- Давлат ўқув юртлири хусусийлаштирилмоқда: пулли ва пулсиз ўқитиш, булар таълим тизимига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Маърифатнинг вазифаси кишиларда ижобий ижтимоий эҳтиёжларни шакллантириш, ўсишига йўл қўймаслик. Чунки, эҳтиёжни қондириш учун маълум бир табиий, ижтимоий, иқтисодий ва бўлган жойда эҳтиёж талабга айланади. бутун жамиятга таалуқли эҳтиёж ижтимоий буюртма дейилади.

Ҳар бир давлат ўз жамияти ижтимоий буюртмасини қондиришга қаратилган шароитини яратгандан сўнг у давлат буюртмасига айланади. Таълим-тарбияга бўлган жамият эҳтиёжидан келиб чиққан давлат буюртмасини маърифат соҳаси ходимлари бажарадилар.

Таълимнинг муҳим вазифаларидан бири: - жамият аъзоларига ўзлигини англадиб, уларда миллий ғурур деган зарурий ижтимоий сифатни шакллантириш лозим.

Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратувчи кишилар қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлиши керак:

- 1) ақлли – мустақил фикр юрита оладиган;
- 2) одобли – миллатимиз тўплаган барча яхши фазилатларга эга бўлишлик;
- 3) меҳнатсеварлик – меҳнат кишининг эҳтиёжига айланган ҳолати;
- 4) билимли – дунёвий ва диний билимларни чуқур эгаллаб, уларни ҳаётга қўллай билиш даражаси;
- 5) соғломлик – жисмоний, руҳий ва ижтимоий саломатлик;
- 6) миллий ғурурга эга – аждодларимизнинг моддий ва маънавий меъросини чуқур эгаллаб, улар билан фахрланувчи ва уларни бойитувчи;
- 7) ватанпарварлик – Ватан учун фидокорона меҳнат қилувчи ва зарур бўлса, унинг учун жонини ҳам берувчи;
- 8) байналминал – бошқа миллатларнинг ўзининг миллати қаторида ҳурмат қилиш;
- 9) инсонпарвар – инсон зотига фақат яхшиликлар қилишни ўйловчи;
- 10) жасур – қўрқмас;
- 11) шижоатли – ҳар бир ишга фаол киришиб, уни охиригача етказувчи;

Ижтимоий жараёнларда бошқарув тушунчаси: (яъни таълимни бошқариш):

Бошқариш тушунчаси – тегишли қонуниятлар асосида (бу жараёни оптималлаш орқали) бошқарилувчи мажмуани бир ҳолатдан бошқа ҳолатга келтиришликка атилади.

Бошқарувнинг турлари:

- 1) Илмий бошқариш;
- 2) иқтисодий бошқариш;
- 3) маъмурий бошқарув босқичлари мавжуд.

Ҳар қандай жамият уч ижтимоий соҳалардан иборат бўлади:

- 1) Сиёсий ҳаёт. Марказида давлат туради.
- 2) Иқтисодий ҳаёт. Моддий ва маънавий бойлик яратади.
- 3) Ижтимоий ҳаёт. Инсон ўз-ўзини намоён қилишини ижтимоий ҳаёт соҳаси дейилади.

Давр давлат томонидан таълим соҳасига қанчалик жиддий эътибор берилаётганлигига таркиб топа бориш жараёни таълим тизимини таркибан ва

мазмунан чуқур ўзгаришлари қилинишини тақазо қилаяпди. Аммо, вилоят мактабларида, ҳунар-техника билим юртларида ва мактабгача тарбия муассасаларида ўқув машғулотларини ўтказишда эскича усулдан ҳамон воз кечмаяпди. Бугунги кунда республика бўйича тахминан 9 мингдан кўпроқ умумтаълим мактабларида 5 миллион 300 мингдан кўпроқ ўқувчилар билим олмоқда. Уларда 435 мингдан ортиқ ўқитувчи (73 % олий маълумотли) ишламоқда.

Республикада жами 197 минг киши таълим олаётган 258 ўрта касб-ҳунар таълим ўқув юрти ишлаб турибди. Уларда қарийб 16 минг ўқитувчи ва муҳандис-педагог ходимлар меҳнат қилмоқда.

Аммо мамлакатимиз Презденти И.Каримов таъкидлаганидек, республикамизда тахминан 5 миллион 200 минг мактаб ўқувчилардан 9-синфни битириётганлар 450 минг нафар бола ташкил қилади. Социологик тадқиқот маълумотларига қараганда 250 минг нафарга яқини, яъни 50 фоизи 10-синфда ўқишини давом эттирар экан, тахминан 100 минг нафари ҳунар-техника, ёки махсус ўқув юртларига кириши мумкин. Қолган 100 минг нафар болалар умуман кўчада қолмоқда. 11-синфни битираётганлардан 20-25 минг нафари, яъни ҳаммаси бўлиб 10 фоизи олий ўқув юртларига кириши мумкин. Демак, ана шу қолган 90 фоизи эса на бир касб - ҳунарни эгаллай олмаяпти. Бунинг оқибатида 16-18 яшар йигит - қизлар ўз қобилияти, ҳаваси, интилишига мос, ҳаётда ўзига муносиб ўрин тополмаяпдилар.

Таълимнинг ижтимоий самарадорлиги таълим муассасаларини сони, уларда таълим олаётган ўқувчиларнинг миқдори, жамият аъзоларининг билим даражаси ва сифати билангина белгиланмайди, балки унинг ижтимоий фаолиятда, амалиётда, ҳамда меҳнат фаолиятда қандай даражада тадбиқ қилиниши билан белгиланади. Шу жиҳатдан, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиб бориши ва бозор иқтисодиёти сиёсатининг амалга оширилиб бориши шароитида, республикада кўплаб мутахассис кадрларнинг ўз мутахассислиги бўйича ишлашдан мафаатдор бўлмай ёки ишлаш имкониятига эга эмасликлари сабабли, яхшироқ тирикчилик ўтказиш мақсадида ўз мутахассисликларидан бошқа соҳаларга ўтиб кетиш

тенденцияси кучаймоқда. Социология “тили” билан айтганда жамият аъзоларининг социал мобиллиги ҳам вертикал, ҳам горизонтал тартибдаги ўзгариши кескин ортиб бормоқда.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, “миллий тикланиш йўли юқори саводхонлик, юксак маданият орқали ўтади. Шунинг учун ҳам маълумот даражаси, профессионал тайёргарлик даражаси XXI аср арафасида бизнинг ижтимоий ривожланишимизнинг ўлчови бўлиб қолмоғи керак. Шунинг учун “халқ таълимининг бутун тизимини янада қатъият билан ва қайта тезроқ қуриш зарур”.

Таълим социологиясининг ҳозирги шароитидаги асосий вазифаларидан бири ҳам, юқорида кўрсатилган муаммоларни эмпирик жиҳатдан тадқиқ қилиб, илмий-амалий ва назарий хулосалар чиқаришдан иборат. Демак, ўзининг моҳият эътибори билан ушбу масала фавқулодда давлат аҳамиятига эга бўлган масаладир.

1997 йил 29 августда И.Каримов Олий Мажлиснинг IX сессиясида “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” мавзуида нутқ сўзлади. “Таълим тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. У 5 бўлим 34 моддадан иборат. Улар:

1. Умумий қоидалар (1-8 моддаларда асосланган)
2. Таълим тизими ва турлари (9 – 19 моддалар)
3. Таълим жараёни қатнашчиларни ижтимоий ҳимоя қилиш (20 –24 моддалар)
4. Таълим тизимини бошқариш (25 –29 моддалар)
5. Яқунловчи қоидалар (30 – 34 моддалар)

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
2. Таълимнинг узлуксиз ва изчиллиги;
3. Умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-хунар таълимнинг мажбурлиги;
4. Ўрта махсус, касб-хунар таълимнинг йўналиши: академик лицейда ёки

касб-ҳунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрлиги;

5. Таълим тизимнинг дунёвий характерда эканлиги;

6. Давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;

7. Таълим дастурларини танлашда ягона ва табақлаштирилган ёндашув;

8. Билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

9. Таълим тизимида давлат ва жамаот бошқарувини уйғунлаштириш;

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Давлат таълим стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари;

2. Таълим тизимининг фаолият кўрсатиш ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий педагогик муассасалар;

3. Таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек, уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар;

4. Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими ягона ва узлуксиздир.

Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади:

1. Мактабгача таълим;

2. Умумий ўрта таълим;

3. Ўрта-махсус, касб-ҳунар таълим;

4. Олий таълим;

5. Олий ўқув юртидан кейин таълим;

6. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;

7. Мактабдан ташқари таълим

Таълим-тарбия соҳасида амалга оширишгаётган ислохотлар қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Биринчи босқич – ўтиш даври бўлиб, у 1997 –2001 йилларни, яъни 4 йилни ўз ичига олади;

2. Иккинчи босқич – 2001-2005 йилларни ўз ичига олади. Бунда миллий дастурни кенг, тўлиқ амалга ошириш зарур;
3. Учинчи босқич – 2005 йил ва кейинги йилларни ўз ичига олиши мўлжалланган;

СТУДЕНТЛЕРДИ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕЎ ЖУМЫСЛАРЫНА ҚЫЗЫҚТЫРЫЎ ҲӘМ ҚАТНАСТЫРЫЎ УСЫЛЛАРЫ

Кўп сонли махсус социологиялари ичида одатда улардан бир қатори, янада зарур бўлган ижтимоий институтларни, ҳолатлар ва жараёнларни бевосита тадқиқот қилувчи социология алоҳида ажралиб туради, шулар қаторида таълим ҳам ҳеч ўзгаришсиз қатнашади. Барча таниқли социологлар ижтимоий таълим институти ва унинг аҳамияти ҳақида ўзларининг амалий у ёки бу фикрларини билдирган бўлсалар ҳам, шунга қарамасдан, таълим социологияси социологиянинг мустақил тармоғи бўлб бошланиши Э.Дюркгейм асарлари билан боғлиқ. Шундан бери у ғарб социологларининг илмий ишларини бойитди ва жиддий ривож топтирди. Социологик фикрларнинг бу соҳасига полян социологлари ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар. Бизда таълим социологияси XX асрнинг иккинчи ярмида ишлаб чиқарила бошланди ва бугунги кунда у замонавий социологиянинг нисбатан янада ривожланган тармоқларига киради.

Жамият тарққиёти ва яшаш фаолияти учун бугунги кунда таълим институтининг алоҳида, мустасно ўрни ва аҳамиятини тўла исботлаб ўтиришнинг кераги бўлмаса керак. Соғлиқни сақлаш институтлари қаторида у жамият ҳаётининг барча томонларига бевосита ва энг жиддий тарзда таъсир кўрсатади, унинг илмий, технологик, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий-ахлоқий ва бошқа ҳолатларини аниқлайди. Бугунги кунда ҳар қадамда юқори ва сифатли билимга эга бўлмасдан туриб, жамият муносиб келажакка эриша олмайди деб тан олинмоқда. Шу билан бирга замонавий фан, маданият ва информатика соҳасида эришилган катта имкониятлар билан уларни жамият ҳаётига тадбиқ қилиш ўртасидаги катта узилиш фақатгина

алоҳида бир давлатда эмас, балки бутун жаҳон миқёсида ҳам таълим сифати ва даражасини ошириш ва кенгайтириш асосида бартараф қилиниши мумкин. Таълим-шахснинг яшаш фаолияти ижтимоийлаштиришнинг турли табақалари ривожланиши ва шаклланишида ҳаммадан ҳам бошланғич ва шу сабабдан зарур бўлган асосий омилдир. Шахснинг ижтимоий статусини аниқлашда, жамият ижтимоий тузилишини такрор ва барқарорликни қўллаб-қувватлашда, ижтимоий назоратни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этиш унга хосдир.

Таълим социологияси объекти бўлиб, таълим тизими ижтимоий институт сифатида олинган бутун бир жамиятда ва шу жамият ҳаётидаги соҳалар ва бошқа ижтимоий институтлар билан ўзаро ҳаракати ва ўзаро алоқаси ҳисобланади. У таълим тузилиши унинг тараққиётида, фаол кўрсатилишида, тузилишида, ташкил топишида ва ривожланишида кўриб чиқади. Э.Дюркгейм таълимнинг асосий фаолиятини юқори савиядаги устун маданият бойликларини беришда деб кўрган.

Америкалик социолог Н.Смелзер таълимни институционар (формал) жараён, яъни унинг асосида жамият бутун бойликлари, билимлари ва моҳирликлари бир инсондан, гуруҳлардан, уюшмалардан бошқаларга берилиши сифатида аниқлайди. Формал, институционал таълим – бу мактаблар, техникумлар, олий ўқув юртлари, курслар ва малака ошириш институтлари ва бошқалар, уларда таълим бериш у ёки бу даражада жамият томонидан ундаги устун маданий стандартлар, ижтимоий-сиёсий йўл-йўриқлар ва идеаллар асосида расмий бошқарилади. Формал бўлмаган таълим бугунги кунда шубҳасиз, анчагина кам, ёрдамчи, тобе роль ўйнаши, формал бўлмаган, институционалаштирилмаган, тизимлаштирилмаган, тартибсиз таълим бериш билан атрофдаги ижтимоий муҳит билан мулоқот давомида (масалан, тенгдошлари, касбдошлари ва бошқалари) ёки индивидуал асосда бойликларни ва билимларни эгаллаш (масалан, оммавий ахборот воситаларининг шахсга таъсири натижасида) билан боғлиқдир.

Таълим институтининг алоҳида ажралиши индустриаллаштирилган жамиятгача меҳнат ижтимоий тақсимотчи чуқурлашуви ва кенгайиши

асосида, табақа тенгсизлиги ривожланиши ва давлат тизими жамиятнинг имтиёзли қатламлари вакиллари махсус тайёргарлик билан таъминлаш мақсадида бошланади. Одамларнинг керакли кадриятлар ва билимларни оилада ва ишлаб чиқариш таълими жараёнида ўзлаштирганлар (ўқувчилар, шогирдлар ва бошқалар).

Таълим тизимининг тенгсиз янада юқори даражаси ва улкан қулоч ёйиши XX асрда қўлга киритилди, айниқса унинг иккинчи ярмида, қачонким илмий-техникавий инқилоб ва замонавий саноат ишлаб чиқаришнинг талаблари таъсирида малакали кадрларга умумий эҳтиёж кескин ўсди. Бу даврда маданият жиддий равишда ўсди ва инсонларнинг аёт тарзи ҳам ўзгарди, нафақат бошланғич ва тўлиқ бўлмаган ўрта, балки тўлиқ ўрта таълим кўплаб мамлакатларда оммавий ва мажбурий бўла бошлади, олий таълим ва ўрта махсус таълим кескин кенгайди ва ҳоказо. Бежизмаски, 60-йиллардаги чуқур маданий – таълим ислохотлари қарийб барча дунёдаги индустриал мамлакатларни қоплаб олди.

Ҳозирги замон илғор индустриал давлатларнинг таълим тизими – шахсни социализациялашда, унинг у ёки бу ижтимоий статусни олишга тайёргарликда ва ижтимоий тизимларни мукаммаллаштиришда, интеграциясида ва барқарорлашувида мос муҳим ролни бажарувчи жамият аъзолари билимлари ва маҳоратларини узлуксиз такомиллаштирувчи жуда кенг ва юқори ривожланган дифференцияланган кўп даражали ижтимоий тизим (жамиятнинг кичик тизими) дир.

Таълим социологияси – у таълим тизимини янада кенгроқ ижтимоий тизимларни кичик тизимлар сифатида ва унинг бошқа кичик тизимлар ва бутун бир жамият билан ўзаро нисбати ва ўзаро ҳаракати қонуниятларини ижтимоий институт ва жамият, ижтимоий гуруҳлар ва шахслар бўлган ижтимоий ташкилотлар сифатида ўрганувчи фандир. Бу ерда таълим социологиясининг таълим тизимини ўрганишга ёндашиши билан педагогиканинг ёндашиши ўртасидаги фарқ аниқ равшан. Педагогика аввало педагогика фаолияти таълим жараёнларининг ички хусусиятлари ва қонуниятларини, унинг дидактик асосларини бевосита ўрганган бир пайтда

таълим социологияси – уларнинг янада кенгроқ ижтимоий асосларини, ижтимоий тизимлар ва таълим кичик тизимлар хусусиятлари ва қонуниятларини ўрганadi. Бу таълим социологияси шуғулланувчи ушбу муаммо мазмунини таҳлил қилиш ва аниқлашда аниқ кўриниб турибди.

Таълим социологиясининг муҳим муаммолари.

Социологиянинг ўзига хос соҳаси сифатида, таълим социологияси даставвал таълим тизими ва жамиятнинг ўзаро ҳаракати ва ўзаро муносабатлари умумий масалалари, унинг ўрни ва ижтимоий шароитлари, турли таълим тизимининг ишлаб туришида ва ривожланишида, биринчи навбатда замонавий, уларни ижтимоий жараён ва илмий-техник талаблар билан юзага келтиришлилик, таълим институти ижтимоий функциялари ва унинг жамият ҳаётидаги роли таълим тизимида ижтимоий тенглик (икки нотенглик) принципларини амалга ошириш, унинг жамият ижтимоий тузилиши ва ижтимоий ҳаракатчанлик билан ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро ҳаракати, ижтимоий гуруҳлар ва шахслар, ижтимоий тузилиш ўзгаришида ва такрор ишлаб чиқаришда таълим тизимининг ролини, таълим тизимининг бошқа ижтимоий институтлар билан ўзаро муносабатлари ва ҳоказо муаммолар киради.

Таълим социологияси таълим ва социумнинг чуқур ва мустақил ўзаро боғлиқлигини тан олишдан келиб чиқади. Бир томондан, айнан ижтимоий шароитлар ва омиллар бевосита таълим тизимининг хусусияти, турини аниқлайдилар ва шунинг учун таълимнинг оптимал тизимига эришиш учун мос ижтимоий дастлабки шарт-шароитлар ва фикрлар зарурдир; бошқа томондан, ушбуларнинг керакли ўзгаришсиз таълим тизимини мукаммаллаштирмасдан туриб, эришиб бўлмайди. Бунда шуниси муҳимки, жамият ишлаб чиқаришининг эришилган ривожланиш даражасига нисбатан илмий техник ва ижтимоий тараққиётни, таълим ривожланишининг илгарилаб кетишини шундай таъминлаши керакки, яъни у нафақат бир лаҳзалик балки келажак ижтимоий талабларга жавоб берсин. Реал ҳаётда шу асосда жамият талаблари билан юзага келган хусусияти жиҳатидан етарли консерватив бўлган таълим тизими ўртасида доим турли қарама-

қаршиликлар пайдо бўлади ва ечилади. Бу карама-қаршиликлар ва уларни ечиш жараёнларини тадқиқот қилиш таълим социологияси вазифасига киради.

Таълимнинг ижтимоий роли ва ижтимоий функцияларига бағишланган социологик тадқиқот жуда муҳимдир. Одатда, қуйидаги муҳим функциялар ажралиб туради:

- а) маданиятни тарқатиш ва авлоддан-авлодга кўрсатиш функцияси;
- б) жамият маданиятини сақловчи ва генератор функцияси;
- в) шахсни социализациялаш функцияси, айниқса, ёшларни ва уларнинг жамиятга интеграцияси, ҳолбуки, маданий меросни ўзлаштирмасдан жамият таракқиёти ва шахс ривожланишини тасаввур қилиб бўлмайди;
- г) ижтимоий танлов (селекция), жамият аъзоларини дифференциациялаш функцияси, биринчи навбатда ёшларни, чунки жамият ижтимоий тузилиш ўзгариши ва ишлаб чиқаришни индивидуал ва ижтимоий статусини аниқлашда бугунги кунда муҳим ўлчов бўлиб хизмат қилади;
- д) ижтимоий маданият ўзгаришлари функцияси, айти пайтда айнан таълим тизимида янги технологияларни тадбиқ қилишга ва унинг маданиятини бойитишга йўналтирилган кўплаб янги фикрлар, назариялар, ихтиролар ишлаб чиқилмоқда;
- е) ижтимоий назорат функцияси ва ҳоказо.

Таълим социологиясида таълим тизими ўз ижтимоийтамомойилларини ўрганиш муҳим ўрин эгаллайди; ўқув юртлари ижтимоий тизим, ижтимоий институт ва ижтимоий ташкилотлар сифатида; ўқув фаолияти таълим соҳасида ижтимоий фаолиятнинг асосий кўриништ сифатида; таълим тизими ижтимоий тузилиши (ўқувчилар, педагоглар, таълим ташкилотчилари ва бошқалар), ўқувчилар, ўқитувчилар ҳаёт тарзи ва ижтимоий кўриниши, ижтимоий роллари, ижтимоий статуси ва бошқалар.

Таълим социологияси бўйича мутахассислар жамият эҳтиёжларидан мактабни ажратишни мўлжаллашни бартараф қилишга йўналтирилган таълимни қайта қуриш дастурини ишлаб чиқишда фаол қатнашмоқдалар. Бу ерда таълим тизими тўғрисидаги жамоат фикрини мунтазам ўрганиш муҳим

ўрин эгаллайди.

Таълим тубдан янгилаш тарафдори бўлиш, уни эскича ўта мафкуралаштириш ва сиёсийлаштиришдан воз кечиш, шунингдек таълимни реал ҳаётдан ажратишдан воз кечиш, муҳим бир вақтнинг ўзида ўтмиш тажрибаларидан қолган ўша оз бўлса, ҳам маъқулини йўқотмаслик бизни таълим тизимимизни ярим аср илгари ҳақиқатда дунё миқёсида нисбатан афзалроқ қилган эди.

Таълим тизимининг ривожланиши янги бозор шароитларида анча мураккаб муаммоларни юзага келтиради, уларни социологик тадқиқот қилиш таълим социологиясининг муҳим актуал масалаларидан ҳисобланади. Шундай қилиб, таълим тизимининг гуманизацияси ва демократизацияси, ўқув юртларининг мустақиллигини, автономлигини кенгайтириш, давлат ўқув юртларини хусусийлар билан бирга олиб бориш, пулсиз ва пулли ўқитишлар ва бошқа жиддий янги киритишларни уйғунлаштириш ватанимиз таълим тизими ишига буткул ижобий таъсир кўрсатади, унинг шакл ва усулларининг турли-туманлигини кучайтирди, новаторлик ваҳоказолар учун йўл очди.

ФУНДАМЕНТАЛЛЫҚ ГРАНТЛАР, ЭМЕЛИЙ ГРАНТЛАР, ИННОВАЦИОН ГРАНТЛАР ҲАМ ОЛАРДЫ ИСЛЕП ШЫҒЫЎ ҲАМ ЭМЕЛГЕ АСЫРЫЎ УСЫЛЛАРЫ ҲАМ ҚАҒЫЙДАЛАРЫ

Ижтимоий соҳада кадрлар тайёрлаш социологияси муҳим аҳамият касб этади. Шўро даврида кадрларда тайёрлашда назарий билан амалиёт ўртасида номутаносиблик мавжуд эди, яъни унда:

- 1) расмий йиғилишларда назарий ғоялар, маҳаллий кадрлар тайёрлаш хусусида айтиларди;
- 2) иккинчи томондан амалда эса тескариси бўларди, маҳалла кадрларга ишонмасди. Бу деярли 74 йил шундай кечди.

Хатолик шунда эдики:

- биринчидан янги кадр келган пайтда эскисини танқид қилишдан бошларди.

Масалан, 1984 йил 24 июлда ЎзКП Мкнинг XVI Пленумида республиканинг собиқ 1-котиби Шароф Рашидов асосиз танқид қилинди;

- иккинчи хатолик кадрлар назарий тайёргарлиги, коммунистик мафкура, мақтончоклик, муҳоратга эмас, садоқатлилик асос қилиб олинарди.

Социологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кадрлар сиёсатида бири-бирига зид бўлган икки тенденция мавжуд эди. Улар:

1. Кадрлар корпусида турғунлик ҳолати юзага келган бўлиб, айниқса раҳбар кадрлар 10-15 йил ўз юқори лавозимда ўтирарди. Кейинчалик тез-тез алмаштириш ҳолати ҳам юзага келди. Бундай ҳолат ҳозир ҳам мавжуд деса бўлади.

2. Собиқ СССР даврида ўзга жойлардан маҳаллий шароитни билмайдиган кадрлар юбориларди. Масалан, 1984-1987 йилларда Москва, Ленинград, Россия ва бошқа шаҳарлардан минтақалардан 400 дан кадрлар юборилган. У миллий, диний кадриятларимизни оёқ ости қилишгача бориб етдилар. Мустақиллик йилларида бу масалага эътибор қаратила бошланди. 1994 йил 4 январда Олий Кенгаш 9-сессиясида “Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимият идодаларни қайта ташкил этиш тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Шунга кўра:

1. Ҳокимлик лавозимлари жорий қилинди;

2. Ҳокимлик президент томонидан тайинланиш белгиланди. Биргина 1992 йилда 12 вилоятда президент томонидан ва тавсияси асосида вилоят ҳокимлари тайинланди. 212 шаҳар ва туман ҳокимлари ҳам шу асосда тайинлаб келинди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ Президент И.Каримов кадрлар фаолиятига баҳо бериб, уларни уч тоифага бўлди:

1. Эски тузумни қўмсаб юрган кишилар ёки ўз манфаатини ўйлайдиган, халқ гами, ташвишидан бегона кишилар.

2. Энг хавфлиси – имонсиз, эътиқодсиз кишилар, бундайларга Ватан манфаати бегона, улар шахсий ҳузур-халоват, мансаб учун ҳеч нарсадан тоймайдиганлар. Ёки бефарқ, лоқайд одамлар бўлиб, ҳеч кимга гапиришни, душман орттиришни истамайдиганлар.

3. Ватан манфаати, мустақиллик манфаатини ҳамма нарсадан устун қўядиган, қалбида ўти ва эрк туйғуси бор, ғайратли, куюнчан ва ишончли. Ёки ёш ташаббускор, куч ғайратга тўла, фидойи кадрлар.

Юртбошимиз И.Каримов кадрларни танлаш ва тайёрлаш тамойилларининг иккита йўналишқўрсатиб берган эди.

1. Кадрлар масаласини ҳал қилишга дахлдор кишилар, айниқса халқимизнинг кўп миллатли хусусиятларни эътиборга олиш зарур.

2. Кадрларни ишбилармонлик фазилатларини юқори даражада етарлича қадрлай билиш керак.

Академик И.Мўминов раҳбар фаолияти ҳақида гапириб, бу ишда:

1) ҳалоллик; 2) ростгўйлик; 3) изчил фидойилик бўлиш кераклигини айтган эди.

Ислом Каримов 200 йил 11 февралда 2-чақириқ Олий Мажлис 1-сессиясининг иккинчи йиғилишда янги ҳукумат составини тузиш вақтида айниқса раҳбар кадрлар масаласига жиддий эътибор берди. Ҳукумат аъзолари сони 37 нафар эди. Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби 34 лавозимидан иборат қилиб белгиланди.

Ислом Каримов: “Одамлар ҳар қандай раҳбарнинг биринчи галда унинг фаолияти ишининг амалий натижасига қараб баҳолайди. Қуруқ савлат ва баландпарвоз гаплар билан эмас, фақат шу ҳисобдан раҳбар обрў топиши, ҳурмат қозониши мумкин. Вазир: ватанпарвар ва юртпарвар фазилатларига эга бўлиши, она юртини чин қалбдан севиши ва ардоқлаши, эл-юрт учун ўзини аямаслиги керак, бу йўлда жонини ҳам фидо қилишга тайёр бўлиши лозим”.

Ўз касбини устаси, ишнинг чинакам билимдони, бошқаларга ўрнак бўлиши кутилади. Раҳбар узоқни кўра билиши, кенг фикрлаши, иймон-эътиқодли бўлиши керак. Амир Темур “Ишбилармон, мард ва шижоат соҳиби бўлган – киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайт кишилардан афзалдир” деган эди.

1990 йилдаёқ И.Каримов “Бизга миллий кадрлар тайёрлашнинг махсус дастури керак” деган эди.

Шунга биноан, “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” яратилди. Бу хақида 1997 йил 29 августда Олий Мажлис 9 сессиясида “Таълим тўғрисида”ги билан бирга “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ҳам қабул қилинди.

“Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг тузилиши қуйидагича:

1. Муаммолар ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш омиллари;
2. Миллий дастурнинг мақсади, вазифалари ва унинг рўёбга чиқариш босқичлари.
3. Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели.
4. Кадрлар тайёрлаш тизимининг ривожлантиришнинг асосий йўналишлари.
5. Дастурни рўёбга чиқаришга доир ташкилий чора-тадбирлар.

1997 йил 6 октябрда мамлакат Президентининг “Таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, баркамол авлодни вояга етказиш тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Фармоннинг 1-бандида “Таълим тўғрисидаги қонун ва кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастурни ҳисоблансин” дейилади. Шундан ҳам кўринадики, бу масала долзарб масалалардан биридир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини жорий этишда давлат бюджетидан қўшимча сарф-харажатлар ўтиш даврида, яъни 1997-2000 йиллар давомида 65 миллиард сўмни ташкил этади. 1998 йили дастурни амалга ошириш учун 103,1 миллиард сўм сарфланди. 1999 йили эса 143 миллиард сўм ажратилди. Шундан 30,5 миллиард сўми академик лицей ва касб-ҳунар коллежларини барпо этишга сарфланди.

Таълимга сарф қилинаётган харажатлар, йилига ялпи маҳсулотнинг Ўзбекистонда 7,6 фоиз сарфланмоқда (1990 йили 8,1% ни ташкил этди) - Данияда 8,4 фоиз, Швеция 7,8 фоиз.

Ўзбекистонда олий мактаб тизими 58 олий ўқув юртини, шу жумладан 16 университет ва 42 институтни ўз ичига олади, уларда 164 минг талаба таълим олмоқда. 16 университетнинг 12 таси Ўзбекистон мустақилликка

эришган дастлабки икки йилда ташкил топди. Олий ўқув юртларида ишлаётган 18,5 минг ўқитувчининг 52 фоизи фан доктори ва фан номзодларидир.

Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар сифатига ошган талабларга мувофиқ аспирантура ва докторантурада кадрлар тайёрлаш иши кенгайди. Республикада қарийб 4 мингдан кўпроқ аспирант бўлиб, улардан 69 фоизи олий таълим тизимида ва 31 фоизи илмий-тадқиқот институтларида таълим олмоқда. Жами илмий ва илмий-педагогик кадрларнинг 8 фоизи фан докторлари ва 37 фоизини фан номзодлари ташкил этади.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни тайёрлаш тизимида 23 институт, 16 факультет, 4 марказ ва 14 малака ошириш курслари ишлаб турибди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида мамлакатимизда таълим ислоҳоти ўтказишдан кўзда тутилган мақсад, таълимнинг вазифалари, дастурни рўёбга чиқариш босқичлари, кадрлар тайёрлашнинг миллий модели асослаб берилди.

Мазкур дастурни мақсади – таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳаётимизнинг барча соҳаларида босқичма-босқич амалга оширилаётган сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, маънавий ислоҳотларга монанд равишда амалга оширилмоқда. Миллий дастурда таълим ислоҳотларини уч босқич амалга ошириш назарда тутилди ва шу асосда олиб борилмоқда.

1. Биринчи босқич (1997-2001 йиллар). Бу даврда мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимининг ижобий салоҳиятини сақлаб қолиш асосида ушбу тизимни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш учун ҳуқуқий, кадрлар жиҳатидан, илмий-услубий, молиявий-моддий шарт-шароитлар яратилмоқда. 8 та энг муҳим асосий вазифалар кўзда тутилган.

2. Иккинчи босқич (2001-2005 йиллар). Бу даврда Миллий дастур тўлик рўёбга чиқади. Меҳнат бозорининг ривожланиши ва реал ижтимоий-иқтисодий шароитларни ҳисобга олган, унга аниқликлар киритилади. 3 та энг муҳим вазифалар белгилаб берилган.

3. Учинчи босқич (2005 ва ундан кейинги йиллар). Бу босқичда 5 та муҳим вазифалар белгилаб берилган.

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

1) Шахс – кадрлар тайёрлаш тизимини бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи;

2) Давлат ва жамият – таълим кадрлар тайёрлаш тизими фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафиллари;

3) Узлуксиз таълим – малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асосий бўлиб, таълимнинг барча турларини, давлат таълим стандартларини, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади;

4) Фан – юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи, илғор педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқувчи;

5) Ишлаб чиқариш – кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини – молия ва моддий-техника жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси.

Умуман, таълим, кадрлар тайёрлаш, илм-фан социологияси мавзуини ўқитишда ёшлар онгида илм-фанга, таълим-тарбияга, кадрлар масаласига нисбатан чуқур ҳурмат, қизиқиш ва уни эъзозлаш руҳини яратишга интилиш асосий мақсад бўлмоғи лозим. Чунки, “илм-маърифатга қизиқиши суст миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди. Зеро, илмга интилиш йўқолса, фан тараккий этмайди, илму-фан ривожланмаса – жамиятнинг келажагини тасаввур этиб бўлмайди”.

Мамлакат Президенти ўзининг “Ўзбекистон XXI асрга интиломда” асарида таъкидлаганидек, “Учинчи устувор йўналиш – кадрлар масаласи. Биз олдимизга қандай вазифа қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурати туғилмасин, гап охир-оқибат, барибир кадрларга ва яна кадрларга бориб тақалаверади. Муболағасиз айтиш мумкин, бизнинг келажагимиз, мамлакатимиз келажаги ўрнимизга ким келишига ёки бошқароқ қилиб айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ”. Шу боисдан ҳам Ислон Каримов 200 йил 22 январда иккинчи чақириқ Олий Мажлис 1-сессиясида яна бир бор бу мавзуга қайтиб “Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш, бошланган ишимизни изчиллик билан амалга ошириш катта-кичик раҳбарларнинг вазифаси, бурчи” эканлигини баён этиб ўтди.

Таълим социологияси - жамиятнинг таълим тизими тўғрисидаги махсус социологик назария бўлиб, уни нисбатан мустақил ижтимоий институт сифатида жамият ҳаётидаги ўзига хос функционал ва ривожланиш қонуниятларини, даражасини, унинг бошқа ижтимоий ташкилотлар ва муносабатлар билан ўзаро алоқадорлигини ва шу соҳадаги давлат сиёсатини ўрганеди. Таълим тизимининг жамият ривожига таъсири беқиёсдир. У ҳар қандай давлатнинг жамият маънавий ҳаётини, ижтимоий ва касбий таркибини бошқаришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Таълим социологияси - мактаб, ўқув юртлари ва муассасалари фаолияти, улардаги педагогик мутахассисларнинг сифати, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари каби масалаларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирда таълим тизими ижтимоий сиёсат тарзида ривожланмоқда. Таълим социологияси эса бу сиёсатнинг ўзига хос жиҳатларини, унинг амалий натижаларини ўрганишга хизмат қилади.

Таълим социологиясининг асосий вазифаси - таълим тизимининг барча функцияларини жамият ҳаётида кенг имкониятлар даражасида амал қилишини таъминлаш ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидаги самарали таъсирини ўрганишдан иборат. Таълим тизими ўзининг иқтисодий ижтимоий-сиёсий, маънавий функцияларга эга бўлиб, жамият тараққиётига жиддий таъсир кўрсатади. Мамлакатнинг илмий-техникавий ривожига,

маданий-маънавий кадриятлар юксалишида ва шахс шаклланишида муҳим омилдир.

Аммо, ҳамма вақт ҳам бунга бирдай эътибор берилавермаган, аҳоли саводхонлигини оширишга қаратилган давлат сиёсати, энг аввало, таълим тизимини яхшилашга эътибор беришдан бошланади. Совет тузуми даврида бу соҳада бир қатор жиддий ҳатоликларга йўл қўйилганлигига қарамай аҳоли саводхонлигини ошириш йўлида жуда катта ишлар қилинди.

Ғарбда таълим социологиясига Э.Дюркгейм ва М.Веберлар асос солган. Улар таълим тизимининг ижтимоий функцияларини, иқтисодий, сиёсий жараёнлари билан алоқаси, олий таълим соҳасининг ўзига хос хусусиятлари каби масалаларини тадқиқ қилганлар. Э.Фромм, Т.Парсонс, С.Н.Паркинсон, Т.В.Адорно, Г.Кюлевинд, В.Франкл, Ж.Эллюлн, Э.Глиссан таълим социологияси ривожига ўз ҳиссаларини қўшганлар. АҚШ Олий таълим тизимининг асосий хусусиятларидан бири таълим социологиясини ўрганиш деб кўрсатади.

Ҳозирда таълим тизимининг социологик тадқиқот йўналишлари қўйидагиларни ўз ичига олади: бозор муносабатларига ўтиш шароитида таълим тизимининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти; ижтимоий ривожланишдаги таъсири, самарадорлик даражаси ва сифати; ўқитувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи; таълим муассасаларида таълим беришнинг сифат даражаси ва мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг улар фаолиятига таъсири кабилар. Ўзбекистонда таълим соҳасидаги давлат ислохотининг амалий натижаларини, бозор муносабатларига ўтиш давридаги иқтисодий қийинчиликларнинг таълим соҳасидаги таъсирини ўрганиш муҳим социологик муаммолардан бири ҳисобланади.

Ҳозирда давлат томонидан таълим соҳасига қанчалик жиддий эътибор берилаётганлигига қарамай, аҳвол анча мураккаб. Янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таркиб топа бориши жараёни таълим тизимида таркибан ва мазмунан чуқур ўзгаришлар қилинишини тақозо қилмоқда.

Ҳозирда республика бўйича 8769 умумтаълим мактабларида 4,7 миллион ўғил ва қиз билим олмоқда.

Таълимнинг ижтимоий самарадорлигини таълим муассасаларининг сони, уларда таълим олаётган ўқувчиларнинг миқдори, жамият аъзоларининг билим даражаси ва сифати билангина белгиланмайди, балки унинг ижтимоий фаолиятида, амалиётида, ҳамда меҳнат фаолиятида қандай даражада тадбиқи билан ҳам белгиланади. Шу жиҳатдан, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиб бориши ва бозор иқтисодиёти сиёсатининг амалга оширилиб бориши шароитида, республикада кўплаб мутахассис кадрларнинг ўз мутахассислиги бўйича ишлашдан манфаатдор бўлмай ёки имкониятига эга эмасликлари сабабли, яхшироқ тирикчилик ўтказиш мақсадида ўз мутахассисликларидан бошқа соҳаларга ўтиб кетиш тенденцияси кучаймоқда.

Социология «тили» билан айтганда, жамият аъзоларининг социал муқобиллиги ҳам вертикал, горизонтал тартибдаги ўзгариши кескин ортиб бормоқда. Ачинарлиси шуки, бу жараён айниқса, таълим тизимининг ўзида бошқа соҳаларга нисбатан кўпроқ содир бўлмоқда. Агарда бунинг олди олиниб, жиддий чоралар кўрилмаса, келгусида янада кучайиши ва 5-10 йилдан сўнг эса унинг салбий оқибатлари жамият ижтимоий ҳаётида ўнлаб йиллар давомида бартараф қилиш қийин бўлган ижтимоий-маънавий инқирозга олиб келиши мумкин.

Президентимиз таъкидлаганидек, «миллий тикланиш йўли юқори саводхонлик, юксак маданият орқали ўтади. Шунинг учун ҳам маълумот даражаси, профессионал тайёргарлик савияси ХХІ аср арафасида бизнинг ижтимоий ривожланишимизнинг ўлчови бўлиб қолмоғи керак». Шунинг учун, «халқ таълимининг бутун тизимини янада қатъият билан ва тезроқ қайта қуриш зарур».

Таълим социологиясининг ҳозирги шароитдаги асосий вазифаларидан бири, у ҳам юқорида кўрсатилган муаммоларни эмпирик жиҳатдан тадқиқ қилиб, илмий-амалий ва назарий хулосалар чиқаришдан иборат. Кўриниб

турибдики, ўзининг моҳият эътибори билан ушбу масала Фавкулудда давлат аҳамиятига эга бўлган ҳам социал, ҳам сиёсий масаладир.

Илм-фан социологияси. «Илм-маърифатга қизиқиши суст миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди», - деган эди И.А.Каримов. Давом этиб: «Олимларимиз ҳар қандай тазйикдан озод бўлишлари керак».

Фан социологияси - социологиянинг махсус соҳаси бўлиб, ҳозирги замон фанининг ўзига хос ижтимоий институт сифатида жамият ҳаётидаги функционал ва ривожланиш қонунларини ижтимоий муносабатлардаги ўрни, аҳамияти ва бу муносабатлар билан ўзаро таъсирини ўрганади.

Марксистик социологиянинг бу соҳаси К.Маркс, Ф.Энгельслар томонидан назарий жиҳатдан асосланган. В.Ж.Келле, С.А.Кугел, П.Тамаша, К.Мюллер, В.А.Энгельгард каби социологлар фаннинг ишлаб чиқариш ва жамиятнинг бошқа соҳалари билан алоқасини янада такомиллаштириш, фан ахлоқи каби йўналишларда илмий-тадқиқот ишлари олиб борганлар.

Номарксистик социология ривожланишида эса Америка социологларидан Т.Парсонс, П.Сорокин, Ф.Знанецкий, А.Чайлд, Ч.Р.Миллс, В.Страк, Т.Лукманлар; ғарб социологларидан С.Латкр, Т.Кун, С.Чапин, П.Форман, М.Малкей, Э.Шлиз, М.Шелер, К.Макхеймларнинг роли катта бўлди.

Фан ўз моҳиятига кўра ижтимоий ҳодисадир. Жамият ҳаётида фаннинг ривожланиши, илмий фаолиятнинг эмпирик социологик тадқиқот даражасининг ривожланиши илм-фан социологиясини шаклланишига объектив асос бўлиб, махсус социологик назария сифатида вужудга келишига сабаб бўлади.

Бу эса, ўз навбатидаги ижтимоий омилларнинг фан соҳасидаги фаолиятига таъсирини янада кучайтиради. Бунинг натижаси фанни ижтимоий онг шакли ва билимлар тизими сифатида ўрганишдан, уни ижтимоий фаолияти кўриниши тарзида тадқиқ қилишга ўтилди. Фан социологияси доирасида илм-фан тадқиқ қилишнинг янги йўналишлари пайдо бўлди. Олимларнинг илмий жавобгарлиги ва масъулияти, ижтимоий омилларнинг илмий фаолияти ривожига таъсири, илмий фаолиятининг

кадриятли йўналиши илм-фаннинг иқтисодий ишлаб чиқариш жараёнида фаннинг роли, фан захматкашларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи кабилар шулар жумласидандир. Айниқса, ҳозирда бозор муносабатларига ўтиш даврида илм-фан ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, омилларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, уларни ижтимоий ҳимоя қилиш каби долзарб масалаларни ўрганиш фан социологиясининг асосий вазифаларидан бири бўлиб келмоқда.

Мамлакатимизда илм-фан тараққиётини янада юксалтириш вазифаси билан боғлиқ айрим муаммолар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилиб, президентимиз И.А.Каримов шундай деган эди: «Бугун биз мустақил давлат кураёпмиз. Истиқболимиз тараққиётимиз кўп жиҳатдан фан даргоҳларида ишлаётган олимларнинг изланишларига, уларнинг жасоратига, фидоий эканига юксак илмий салоҳиятлари ва оқилона тасвирларига боғлиқдир».

Жамият ҳаётига, илм-фаннинг ривожланиш таълим тизими билан узвий боғлиқ. Шу жиҳатдан фан социологияси таълим социологияси билан алоқадорликда бўлади. XXI аср бўсағасида ижтимоий муносабатларнинг янада мураккаблашуви уларни мутаносибликда бошқариш соҳасини илмий асосда амалга ошириб боришни тақоза қилади. Бу жиҳатдан эса фан социологияси билан ўзаро уйғундир. Бозор муносабатларни ҳозирги замон илғор фан- техника ютуқларига, тажрибасига таянмасдан бошқариб бўлмайди. Фан социологияси доирасида олинган илмий тадқиқот натижалари аса жамиятни илмий бошқаришга илмга асосланган сиёсат юритишга хизмат қилади.

Ҳозирда Ўзбекистоннинг илмий потенциали қай даражада? Республика ҳудудида фанлар академияси, қишлоқ хўжалик академияси 120дан зиёд илмий тадқиқотлар институтлари ўз фаолиятларини амалга оширмоқда. Бугунги кунда Республиканинг 62 та олий 16 та университет ва 246 та ўрта махсус билим юртлари 519175 нафар йигит-қиз таълим олмоқда. 9575 мингдан зиёд умумтаълим мактаблари ва лицейлар ишлаб турибди.

Илмий ҳодимлар сони 100 минг кишидан ортиқ бўлиб, улар орасида 159 академик ва мухбир аъзо 2200 га яқин фан докторлари ва профессорлар 14600 дан зиёд фан номзодлари ва доцентлар бор.

Аммо ҳозирда фан кишиларнинг иқтисодий аҳволини яхши деб бўлмайди. Жамиятнинг ақлий потенциалини таъминловчи илм аҳлини иқтисодий жиҳатдан давлат қўллаб-қувватлаши шу давлатнинг қудратига боғлиқ. Ўз навбатида давлатнинг қудрати, тараққиёт даражаси эса маънавий ақлий потенциалнинг юқори ёки пастлигига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Бу ўзига хос тарихий амалиётда кўп синовлардан ўтган, исботланган ижтимоий ҳақиқатдир. Япония, Олмония, АҚШ, Жанубий Корея ва бошқа катор ривожланган давлатлар тараққиёти бунга ёрқин мисол бўла олади. Демак, олимлар, фан ходимлари ҳаёти яхшиланиши жамият иқтисодий ҳаётнинг ривожланиш билан тўғри пропорционалдир. Ушбу муаммонинг яна бир жиҳати потенциалнинг нечоғлиқ ва қай даражада амалиётга тадбиқ этилганлигидир. Уларнинг иқтисодий натижасидадир. Бу борада республикада аҳвол қандай?

Ҳозирда олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг ўқув юртлари ҳузурида республика бўйича 68 та кичик корхона 34 та ҳар хил илмий марказлар, 2 та қўшма корхона ташкил этилган. Албатта булар етарли эмас. Келажакда ҳар бир олий ва ўрта махсус билим юртлари, мактаблар қошида уларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб тура оладиган кичик корхоналарни ташкил қилмоқ мақсадга мувофиқдир.

Илм-фан таълим социологияси мавзуини ўқитишда ёшлар онгида илм-фанга, таълим тарбияга нисбатан чуқур ҳурмат, қизиқиш ва уни эъзозлаш руҳини яратишга интилиш асосий мақсад бўлмоғи лозим. Чунки "илм-фан маърифатга қизиқиш суст миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди. Зеро илмга интилиш йўқолса, фан тараққий этмайди, илму фан ривожланмаса-жамиятнинг келажагини тасаввур этиб бўлмайди" - деган эди юртбошимиз.

Қадағалаў сораўлары:

1. Билимлендириў социаллық институт сыпатында? Оның раўажланыўы хэм формалары?
2. Улыўма, орта-арнаўлы хэм жоқары билимлендириў?
3. Жоқары билимлендириў хэм илим: қурамы хэм илимий-педагогикалық кадрлар.
4. Өзбекистан жоқары билимлендириў системасы хэм Европа хэмде АҚШтағы университетлер: улыўмашылығы хэм жекелиги?
5. Билимлендириў системадағы реформалар?
6. Таълим жамиятнинг социал институты сифатида, унинг жамият билан боғлиқлиги.
7. Таълим социологиясининг вазифалари ва муаммолари.
8. Кадрлар тайёрлаш социологияси.

ӘДЕБИАТЛАР:

1. “Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққийетининг пойдевори”. Т., 1997.
2. Ўзбекистон Республикасы Конституцияси. 1992.
3. К.Юнусов “Социология” ўқув қўлланма. Т., 1997.
4. Ўзбекистон Республикасы Таълим тўғрисидағы қонуни. Т., 1997.
5. Сафо Очил, Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. Т.: “Ўқитувчи”, 1997.
6. И.А. Каримов асарлари асосида талаба-ўқувчиларни маънавий ахлоқий тарбиялашнинг асосий тамойиллари. Т., 1997.
7. Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур. Т., 1997.
8. Алиқориев Н.С. Умумий социология. Т., 1999. 122-124 б.
9. Эшонқулов А. Тарбия: Муаммо ва ечимлар. Журнал “Мулоқот” 1993 й. №11-12, 35-38 б.
10. Муллажонова М. Миллий педагогиканинг шаклланиши. Туркистон газетаси. 1999. 17 июль сони.
11. Инсон тараққийети тўғрисида хисобот. Т., 1997.

4-тема: Социологиялық изертлеулерди жәмийеттиң раўажланыў процессиндеги барлық тараўлардығы өткизиўиниң зәрүрлиги

РЕЖЕ:

1. Конкрет социологиялық изертлеў түсиниги.
2. Социологиялық изертлеўдеги теориялық хәм эмпирикалықтың өз-ара қатнасықлары. Гипотеза түсиниги хәм оның роли. Изертлеўди өткерийўдин басқышлары.
3. Социологиялық изертлеўдиң программасы хәм оның методологиялық хәм процедуралық бөлимлери.
4. Таңлаў методының мәниси хәм оны қолланыўдың зәрүрлиги. Бас жыйынды, таңламалы жыйынды түсиниклери. Репрезентативлик түсиниги.
5. Социологиядағы бақлаў методының мәниси хәм өзгешелиги. Хүжжетлерди анализлеўдиң түрлери. Хүжжетлерди контент-анализлеў методы хәм оның өзгешелиги. Мағлыўматларды жуўмақтастырыў.

Таяныш түсиниклер: *социологиялық изертлеў, репрезентативлик, респондент, интервью, сораў-жуўап, инструментарий, пилотаж изертлеўи, социаллық проблема.*

КОНКРЕТ СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕЎ ТҮСИНИГИ

Социология илимин эмпирикалық социологиялық изертлеўисиз көз алдымызға келтирип болмайды, ал “эмпирик” сөзи болса әйемги грек-римше болып “тәжирийбе” мәнисин аңлатады. Эмпирикалық социологиялық изертлеў - жеке бағыт хәм методология менен әмелий негизде социаллық өмир ўақыялары хәм жағдайлары туўралы алынған эмпирик мағлуматларды анализ етиў, улыўмаластырыў, зәрүрли әмелий усылларды, көрсетпелерди ислеп шығыўдан ибарат. Эмпирикалық социологиялық изертлеўде социаллық фактлерди излеў, көрип шығыў, топлаў оғада әхимийетли болады.

Социаллық факт дегенде, әмелий тийкарланған, белгили ўақыт даўамында реал социаллық пайыттың әнейи тәрәплерин көрип шығыў аркалы алынған мағлуматларға айтылады.

Ҳәзирги базар қатнасықларына өтиўдиң барысында жәмийет турмысында пайда болып атырған әҳмийетли өзгерислерди, адамлар арасындағы мүнәсийбетлерди әмелий социологиялық изертлеўлерсиз әмелий негизде үйрениў мүмкин емес, ақыры, жәмийетте илимий басқарыў барқулла әмелий социологиялық изертлеўлери жуўмақларына сүйенген халда жүргизилиўи мақсетке муўапық болады.

Пайда болған социаллық машқалаларды шешип барыўда, жәмийетти социаллық раўажландырыўда хәм оны режели болжаў берий менен илимий тийкарда басқарыўда әмелий социологиялық изертлеў нәтийжелери әҳмийетли ўазийпаларды атқарады.

Изертлеўлердиң сыпат дәрежесин хәм нәтийжелелигин асырыў ушын эмпирикалық мағлуматларды исенимли екенлигин, илимий негизленгенлигин тәминлеў ушын оның методологиялық негизине айрықша итибар берий керек.

2. Социологиялық изертлеўдеги теориялық хәм эмпирикалықтың өз-ара қатнасықлары. Гипотеза түсиниги хәм оның роли. Изертлеўди өткерийдиң басқышлары.

2. Социологиялық изертлеўдеги теориялық хәм эмпирикалықтың өз-ара қатнасықлары. Гипотеза түсиниги хәм оның роли. Изертлеўди өткерийдиң басқышлары.

СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕЎДЕГИ ТЕОРИЯЛЫҚ ХӘМ ЭМПИРИКАЛЫҚТЫҢ ӨЗ-АРА ҚАТНАСЫҚЛАРЫ. ГИПОТЕЗА ТҮСИНИГИ ХӘМ ОНЫҢ РОЛИ. ИЗЕРТЛЕЎДИ ӨТКЕРИЎДИҢ БАСҚЫШЛАРЫ

Әмелий социологиялық изертлеўлер барысының негизин бир неше басқышқа бөлип көрсетиў мүмкин. Усы басқышлардың хәр бири өзине тән

өзгешеликлерге хәм керекли тәреплерге ийе.

Социологиялық изертлеу гипотезасы.

Бар машқала бойынша илимий гипотеза ислеп шығыу эмпирикалық социологиялық изертлеуді теориялық тәрепинен таярлаудың жуу мақлаушы бөлими болып есапланады. Изертлеу гипотезасы-үйренилип атырған социаллық хәдисе қурамы яки оның қурамлық бөлеклери ортасындағы өз-ара байланыслық характери ҳаққындағы илимий тийкарланған гипотезадан ибарат болады.

Гипотеза - бул изертлеу ушын басланғыш нукта болып, кейинги алып барылатуғын әмелий социологиялық изертлеуден илгери алға қойылатуғын гипотезаға байланыссы болады. Гипотезаны ислеп шығыу эмпирикалық мағлыұматларды топлау хәм анализ етиудеги логикалық тийкарды ислеп шығыудан ибарат. Эмпирикалық изертлеу гипотезасы болмағанында социологиялық изертлеудің илимийлик дәрежеси пәс болады.

Әмелий социологиялық изертлеу алып барыуда конкрет изертлеу усылларының әҳмийети айтарлықтай. Олар жәрдемінде дәслепки эмпирикалық мағлыұматлар жыйналып барылады. Социологиялық изертлеулерде бақлау - дәслепки эмпирикалық мағлыұматларды жыйнау усылы болып, ол алдын пухта ойланып алып барылатуғын, сезип қабыл етилетуғын тийкарда болады. Бул усылдан пайдаланыу абзаллығы изертлеуши өзи изертлеп атырған объекттен ғәрезсиз болады.

Булар төмендеги:

Биринши басқыш: **Социологиялық изертлеуді таярлау хәм шөлкемлестириу.**

1.1. Әмелий социологиялық ұазыйпаны белгилеу хәм изертлеу предметин таңлау.

1.2. Социологиялық изертлеу өткизиу бойынша хәм буйыртпа қабыл етиу хәм оны өткизиу бойынша шәртнама дүзиу.

1.2 Орынланатуғын ислер бойынша календарлық реже, техникалық ұазыйпаларды хәм бюджет (сарп етилетуғын қәрежетилер сметасын) дүзиу.

1.2 Программа ислеп шығыу.

1.2. Изертлеу методологиясы, техникасы хәм қуралларын ислеп шығыу.

Екинши басқыш: **Негизги басқыш болып әмелий изертлеу ислерин алып барыу барысын өз ишине алады.**

2.1. Социологиялық изертлеу таңлау методын өткеріу.

2.2. Пилотаж.

2.3. Дәслепки социологиялық мағлуматларды жыйнау.

2.4. Эмпирикалық мағлуматлардың сыпаты хәм анықлық дәрежесин бақлау.

Ушинши басқыш: **Эмпирикалық мағлыұматларды қайта ислеу.**

3.1. Алынған эмпирикалық мағлуматларды топарларға бөлиу.

3.2. Жумақлау таблица дузиу.

3.3. Эмпирикалық мағлуматларды компьютерге киргизиу хәм моделлестириу.

Төртинши басқыш: **Жумақлаушы басқыш болып, алынған мағлыұматларды анализ етиу, улыұмаластырыу, олардан илимий жуұмақлар шығарыу хәм әмелий усыныслар ислеп шығарыуды өз ишине алады.**

4.1. Изертлеу мағлыұматларын дәслепки шолыу хәм теориялық тәрептен ойлау.

4.2. Илимий теориялық жуұмақлар, бар илимий-әмелий усыллар хәм илажлар ислеп шығыу.

4.3. Берилген ўазийпа бойынша илимий текстлер, есаплар таярлау.

Қандай болмасын изертлеу бирер машқаланың шешимин табыудан басланады. Бундай машқала сырттан, буйыртпашы тәрепинен берилиуи яки жәмийет өмиринде өзиниң илимий шешимин күтип турған машқала болыуы мүмкин. Усылардан келип шығып, социологиялық изертлеулерди шөлкемлестириудиң тийкарғы түрлери: Мәмлекетлик буйыртпасы тийкарында, хожалық буйыртпасы тийкарында, жәмәетлик хәм аралас болыуы мүмкин.

СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕҰДИҢ ПРОГРАММАСЫ ХӘМ ОНЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ХӘМ ПРОЦЕДУРАЛЫҚ БӨЛИМЛЕРИ

Эмпирикалық социологияның изертлеудің объекти бойынша өткізілген дәслепки анализлер тийкарында бар машқаланы изертлеу программасы ислеп шығылады. Илимий программа хәр қандай әмелий хәм теориялық социологиялық изертлеудің дәслепки зәрур хұжжети болып табылады. Программа социологиялық изертлеу объекти бойынша жұмыс болжауын (гипотеза) тексеріуіге қаратылған, усының менен, изертлеу бойынша илимий гипотеза, бежерилетуғын тийкарғы уазыйпалары хәм социологиялық изертлеу методологиялық тийкарының баянынан ибарат. Программа мазмуны туұралы қысқаша мағлыұматты аннотация делинеди.

Изертлеу мақсети хәм ұазыйпасы.

Программаның усы бөлими буйыртпашы менен социолог арасындағы қатнасты күтилетуғын нәтийжени анықлаудан алдын тәртиплестиреди, сондай-ақ изертлеушиниң негизги ұазыйпасы белгилеп алынған мақсетти мазмуны, методологиялық хәм шөлкемлестириушлик тәрептен жәнеде анықластырып алыудан ибарат болады.

Изертлеудің предмети хәм объекти.

Изертлеу **предмети** - бул машқаланың орайлық мәселеси. Эмпирикалық социологиялық изертлеу объекти бойынша өткізілетуғын дәслепки анализлер тийкарында машқаланы изертлеу программаысын ислеп шығады. Изертлеу предмети - бар социологиялық машқаланың тийкарғы мәселелеринен есапланады. Изертлеу предметин таңлағанда усы машқаланы шешиу жоллары бойынша илимий гипотеза дүзиледи, усының менен социологиялық изертлеу өткізиу ұсыллары хәм формаларына түсиник бериледи.

Социологиялық изертлеу **объекти** - социаллық ситуация, хәдисе, жағдай хәм дүзиліслер түсиниледи. Хәр қандай социологиялық изертлеу объекти системалық қәсиетине әсиресе, ұақыты, мәканы, имканияты хәм муғдар өлшеу шегарасына ийе болады. Шешилиуи тийис болқан машқаланың характери, оның актуаллығы изертлеу мақсети хәм ұазыйпасы

изертлеу объектинің қандай болыуын белгилейди.

Программасында анық көрсетилиуі талап етиледі:

- 1) Эмпирикалық изертлеу объекти;
- 2) Социологиялық изертлеу объекти толығы менен өзине алама яки оның айырым тәреплерин таңлап алама.

Социологиялық изертлеулерде сорау усылы.

Изертлеу мақсетине мууапық социаллық объект ҳаққында зәрурли болған социологиялық информацияны социолог пенен респондент арасындағы тиккелей болмаған социал-психологиялық қатнас тийкарында жыйнау усылларына айтамыз.

Сорау методы өзинің қолайлылығы менен оператив дәрежедеги информацияны жыйнауды тәминлеу менен социологиялық изертлеудің барлық басқышларында қолланыуы менен басқа методлар менен биргеликте қолланыуында жақсы нәтийже бериуі менен абзал.

Сорау методы арқалы басқа хуҗжетли дәреклерде ушыраспайтуғын хәм басқа социологиялық изертлеу усыллары көмегинде алыу мүмкин болмаған мағлыұматлар, хабарлар алыу мүмкинлигин береді. Усыннан, адамлар, социаллық топарлар, массаның социаллық турмыс барысына болған мүнәсибетин, пикирин социологиялық таманнан үйрениуге сорау методының әҳмийети айтарлықтай. Әсиресе, хәзирги ўақыттада, жәмийетимиздің базар қатнасықларына өтиу барысында, социаллық коммуникацияның ролы артып барыуы менен сорау усылының социологиялық изертлеу алып барыудағы орын хәм әҳмийети елде артып бармақта.

Сорау усылынан дәслепки социологиялық хабарларды алыу ушын пайдаланылады. Изертлеушинің **респондент** (инглиз сөзи жууап бериу мәнисин аңлатады, анкета сорауларына хәм интервьюерге жууап бериуши түсиниледи) пенен сәўбетте болыу формасы хәм шараятына қарап – сорау - жазбаша анкета арқалы мөкан жайы, жұмыс орны хәм шөлкемлескен аудиторияда (мийнет жәмәәтинде, мөхалледе, оқыу орнында) жүзбе-жүз хәм сырттан (газета, почта арқалы анкета өткизиу), телефон арқалы топарлы яки индивидуал усаған көринислерде болыуы мүмкин. Алынған, бар

социологиялық мағлыұматларды қайта тексеріуде, оларды хакыйкатқа қаншелли туұры екенлигин анықлауда эксперт сораұы түринен пайдаланылады. Сораұ усылынан мына жағдайларда пайдаланыұ мүмкин:

1) үйренилип атырған машқала бойынша жетерли дәрежеде мағлыұматлар аз яки, улыұма болмағанында,

2) изертлеұ предмети яки оның айырым тәреплерин бақлаұ имканияты болмағанда,

3) изертлеұ объекти сыпатында ең керекли манфаатлар, қызығыұшылық (мәпдәрлық) кейпият, қадриятлар, иқтиқат, исеним, жақлаұ усаған социаллық яки индивидуаллық сана-сезим элементлерин үйрениұ барысында,

4) Сораұ усылының имканы дәрежесин асырыұ мақсетинде қосымша тәризде хәм басқа социологиялық усылы жәрдеминде алынған эмпирикалық мағлыұматларын қайта тексеріұ ушын,

5) социал машқала үстинде алып барылатуғын социологиялық изертлеұ барысының қаншелли туұры екенлигиниң қадағалап барыұ барысында. Жоқарыда көрсетилгениндей, социологиялық изертлеуде сораұ усылынан жазбаша-анкета арқалы хәм аұызеки-интервью алыұ арқалы пайдаланылады. Алынған мағлыұматлардың қаншелли туұры, объектив хәм турмыслық екенлиги болса изертлеұшилер тәрепинен дүзилетуғын анкета сораұларының қаншелли дана хәм саұатлы екенлигине байланыслы болады.

Анкета сораұы арқалы алынатуғын эмпирикалық мағлыұматлардың анық, турмыслық болыұы-анкета өткизиұ барысының қаншелли туұры шөлкемлестирилиұи менен байланыслы. Анкета өткизиұдиң тийкарғы компонентлери - изертлеұши, сораұ беріұ қағазы хәм респондент есапланады. Изертлеұши яки изертлеұ өткизилип атырған объекттиң рәсмий хәм рәсмий емес ўәкиллери, басшылары тәрепинен респондентлерде анкетаны тарқатыұ хәм оларды толтырыұ ўақтында қадағалап барыұға жол қойылмаұы, респондент тәрепинен мустақил, өзгелериниң мәсләхәтлерисиз толтырылыұы шәрт. Анкета толтырыұда респонденттиң исми-шәрипи көрсетилмеұи керек. Бәлки, анкета қағазында исми-шәрипи көрестилиұи

талап етилгенінде, үйренилип атырған машқалаға респондент өз пикирин ашық-айдын көрсетиуі мүмкин. Сондай-ақ анкета сораўларына, изертлеу исине қарсы кисилерде болыуы мүмкин. Жәмәет басшыларына унамлы көринемен деп анкетаға өз пикирин көрсетпей жалған жуўап жазып, өз исми-шәрипин көрсететуғынлар да ушырасыуы мүмкин. Усы себепли респондентлер менен жүдә иқтият болып, дослық мүнәсибетте болып, жумсақ, әлпайым қатнаста болыу талап етиледі.

Интервью методы.

Бул хәзирги ең көп кең таралған сораў усылы. Хәзирги базар қатнасықларына өтиу дәуиринде күнделик өмирде жүз берип атырған қыйын өзгерислер туўралы социаллық пикирин анықлауда интервью өткеріудің салмағы артпақта. Сораў усылының усы түринде интервью еки негизги функцияны бежереди:

- 1) пайда болған ўақыт хәдийсе туралы мағлыўмат жыйналады,
- 2) усы менен бирге, объектке - респондент интервью арқалы тәсир етиледі.

Интервью арқалы респонденттиң өзи туралы, оның изертленип атырған машқала туўралы көз-қараслары, пикири туралы хабар алынады. Берилетуғын саўалларға қарағанда респонденттиң руўхый реакциясы бақланады хәм есапқа алынады. Интервью алыуда респондентке жақын, ашық, жүдә жақсы мәмледе болыуы шәрт. Берилетуғын саўаллар аўәлден пухта ойланған, респонденттиң шахсиятына тиймей, мазмунлы болыуы талап етиледі.

Интервью алыуда өзине тәң қыйыншылықларда болады. Хәр бир респондент пенен мунасабет орнатыу зәрүр. Буған барқулла ерисиле берилмейди. Оғада ынжық, сөйлемшек хәм угитшил респондентлер ушырап турады. Социологиялық изертлеу өткизиу мәденияты болса интервью жу7мағын барқа табыслы хәм мазмунлы тамамланыуын талап етеди.

Интервью таярлау, оны өткизиу хәм алынған нәтийжелерди улыўмаластырыудың өзи қыйын ис есапланады.

ТАҢЛАҰ МЕТОДЫНЫҢ МӘНИСИ ХӘМ ОНЫ ҚОЛЛАНЫҰДЫҢ ЗӨРҮРЛИГИ. БАС ЖЫЙЫНДЫ, ТАҢЛАМАЛЫ ЖЫЙЫНДЫ ТҮСИНІКЛЕРІ. РЕПРЕЗЕНТАТИВЛИК ТҮСІНИГІ

Таңлау ұсылы қандай да бір бас жыйынды көпликтің изертленип атырған объект қаққындағы жуумақты сол бас жыйындының қандай да бір бөлегін изертлеу арқалы жуумақ шығаруы ұсылы болады. Изертлеуші бас жыйындының бөлегін статистикалық нызамлар тийкарында таңлап алады яғный бул метод статистикадағы таңлау теориясына тийкарланады.

1. Бас жыйынды бул қандай да бір тутаслықты қалиплестиретуғын өз-ара байланысына элементлердің өз-ара тәсири.

Бул тутаслық өзінде социаллық проблеманы көрсетеди хәм проблемалық жағдайға ийе болады. Бас жыйынды социологиялық изертлеудің объекти сыпатында болады.

2. Таңламалы жыйынды бул бас жыйындының тийкарғы қасиетлерин хәм белгилерин көрсететуғын қандай да бір белгилердің қасиет хәм катнастардың байланыстардың сапалы шекленген бөлеги. Усы сапалы турде шекленген бөлектеги факторлар группасы бас жыйындының реал модели сыпатында болып таңламалы жыйынды деп аталады.

Социологиялық изертлеудеги тийкарғы проблемалардың бири усы таңламалы жыйындының ишине түскен адамлар өзлериниң пикиринде, қасиет хәм белгилеринде қандай да бір саналы ийе болған бас жыйындының ишиндеги адамлардың пикирлерин, қасиетлерин хәм белгилерин сәулелендирип береді.

Қандай да бір тутаслықтың бир бөлегиндеги элементлердің белгилери сол тутаслықтағы барлық элементлердің белгилерине сайкес келиу дәрежеси репрезентативлик проблемалар болады.

Социологиялық изертлеудеги таңлаудың жыйындының бас жыйындының анық сәулелениу дәрежеси репрезентативликти тәминлеу деп аталады. Соның ушын таңлап алыу социологиялық изертлеудің әхмиетли бөлеги болып, бул методтың тийкарында бас жыйындыда болатуғын кубылыстарға толық объектив информацияны бериу мумкиншилигине ийе

элементлерди анықлау өткериледи.

Бақлау бирлиги сыпатында қандай да бир индивид группа болуы мүмкин. Бақлау бирлиги изертлеудің мақсет ұазыйпаларына байланысly анықланады. Таңлап алыу теориясының бас проблемасы бул бақлау бирлиги арқалы таңламалы жыйындының бас жыйындыға толық сәйкес келиу мүмкиншилигин табыу. Усының тийкарында таңламалы жыйындының жуўмағын бас жыйындыға тарқатыу хэм оларға тән белгилер деп есапка алыу. Таңлап алыу репрезентативке ийе деп таңламаның көрсеткиши жеткиликли дәрежеде нормада болса айтылады. Таңлап алыудың көрсеткишлери бул таңламаның көрсеткиши бас жыйындының көлеминен t процентинен төмен болмау керек.

СОЦИОЛОГИЯДАҒЫ БАҚЛАУ МЕТОДЫНЫҢ МӘНСИ ХӘМ ӨЗГЕШЕЛИГИ. ХҰЖЖЕТЛЕРДИ АНАЛИЗЛЕУДИҢ ТҮРЛЕРИ. ХҰЖЖЕТЛЕРДИ КОНТЕНТ-АНАЛИЗЛЕУ МЕТОДЫ ХӘМ ОНЫҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ. МАҒЛЫҰМАТЛАРДЫ ЖУЎМАҚЛАСТЫРЫУ

Бақлау методы деп зәрур болған информацияны тиккелей қабыл етиу хэм дизимге алыу жолы менен информацияны жыйнау методлары яғный бул методта социологияда кең қолланылады.

Көплеген жағдайларда бақлау хәзирше сөз бенен дәлилленеди.

Социологиялық изертлеуде информация жыйнау ушын көплеген методлар қолланылады. сорау методы, бақлау методы, документлер анализлеу, социоинженерлик, социаллық экспериментлық бахалау, тест, ойын практикасы. Социологиялық изертлеуде усы методлардың ишинде ең көп қолланылатуғын сорау, бақлау хэм документлерди анализлеу методлары. Улыума түрде информацияны жыйнау методлары деп изертлеу мақсетине муўапық социаллық объект хаккындағы мағлуўматларды жыйнауда қолланылатуғын усыллардың, процедураларның, операциялардың жыйындысына айтамыз.

Документлерди анализлеу методы.

Бул социологияның барлық этаптарда қолланылатуғын метод есапланады. Тийкарығы мәнісі документаллық дәреклерде есапқа информацияларды анализ жасау арқалы социаллық объект ҳаққындағы мағлыұматларды жыйнау болады.

Документ деп өзінде қандай да бир формада информацияларды сәулелендириу предметлердиң барлығына айтамыз, статусы бойынша расмий хәм расмий емес болып бөлинеди.

Документлерди анализлеудиң 4 түри бар.

1. Дәстүрий анализ - бул субъектив метод деп есапланады, ол ози 2 басқыштан ибарат:

1-басқыш - сол документтиң келип шығыуына барлық тарийхий жағдайлары анализленеди, бул анализ сыртқы анализ деп аталады;

2-басқыш - ишки анализ. Изертлеу мақсетине муапық зәрур болған информация сол дәреклерден алынады.

2. Контент-анализ документлерде сәулеленген информацияны қатаң, арнаулы методларды қолланыу арқалы санлық хәм сапалық дәрежеде анализлеудиң тийкарында информацияны жыйнау методды. Бул метод бойынша документ қандай да бир мақсет пенен байланысқан информацияларды жыйындысы нәзерде тутылады.

Социологиялық изертлеулер эмпирикалық мағлыұматларды теориялық көз-қарастан улыұмаластырыу, жуумақлар, әмелий усынысларда ислеп шығыу менен жуумақланады.

Социологиялық изертлеулердиң жуумақлары илимий (анализ) таллау хәм оларды улыұмаластырыу илимий есап-санақ туринде дүзиледи. Илимий есап-санақ топарластырылған хәм дизбеклестирилген ҳалда дүзиллип, буннан кейинги өткизилетуғын изертлеулер ушын тийкар болып хызмет етеди.

Қадағалау үшін сораулар:

1. Социологиялық изертлеудің дәстүрі?
2. Дәстүрдің структурасы: теориялық, методологиялық және методикалық бөлімдері?
3. Дәстүрдің тийкарығы элементтері, машқаланы анықлау, изертлеудің мақсәти және ұазыйпалары, объектти және предметти анықлау, объектти системалы анализлеу, түсиниклерди теориялық және эмпирикалық анықлау, гипотезаларды көрсәтиу, мағлыұматларды жыйнау және анализлеу?
4. Социологияда мағлыұматдарды жыйнау методларының улыұма көриниси: сорау, бақлау, эксперимент, хұжеттерди изертлеу методлары, олардың өзине тәнлиги.
5. Сорау методы, оның түрлері.
6. Анкета (сорау беті) – сорау методының орайлық элементти сыпатыда.
7. Анкета дүзиу техникасы.
8. Анкетаның улыұма дүзилиуі.
9. Анкетадағы сорауларының түрлері, тийкарығы талаптар.
10. Аұзыеки сорау және оның қәсиеттері.
11. Интервью алыу усылы.
12. Бақлау методы және оның әхмийетти.
13. Бақлаудың түрлері.
14. Бақлаудың анықлау проблемасы және оны тәмийнлеу усыллары.
15. Бақлау ұақыты және тәртиби.
16. Бақлау әсбаптары, бақлаудың нәтийжелерин қайта тексеріу усыллары.
17. Хұжеттерди үйрениу методы.
18. Социологияда хұжет түсиниги, оның түрлері.
19. Хұжеттердиң мағлыұмат деректері сыпатындағы исәним проблемасы.
20. Хұжеттерди анализлеу түрлері.
21. Контент-анализ хұжеттерди үйрениу методының бир түри сыпатыда.
22. Эксперимент методы.
23. Эксперимент түрлері.
24. Социаллық эксперимент структурасы, оның билиу имкәниятлары.

25. Объектти таңлаў, эксперименталлық ҳәм қадағалаў топарларды шөлкемлестириў, эксперименталлық жағдайлар.
26. Мағлыўматларды жуўмақластырыў усыллары.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Каримов И.А. Узбекистан: собственная модель перехода к рыночным отношениям. Ташкент, 1993 г.
2. Каримов И.А. Основные принципы общественно-политического и экономического развития Узбекистана. Ташкент, 1995 г.
3. Каримов И.А. Узбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Ташкент, 1995 г.
4. Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века, угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. Ташкент, 1997 г.
5. Гидденс Энтони. Социология. Челябинск, 1991.
6. Смелзер Нейл. Социология. Москва, 1994.
7. Фролов С.С. Социология. Москва, 1996.
8. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. Курс лекций. М., 1995.
9. Основы социологии. Под ред. Эфендиева А.Г. М., 1993.
10. Ядов В.А. Социологические исследования: методология, программа, методы. М.: Наука, 1987.
11. Бекмурадов М.Б. Социология асослари. Ташкент, 1994.
12. Муминов Ф. Социология ва журналистика фаолияти. Ташкент, 1996.
13. Социология. Словарь-справочник. М.: Наука, 1990.
14. Социологический энциклопедический словарь. Москва, 1998.
15. Основы социологии. Под ред. Кравченко А.А. Москва, 1998.

ТЕСТЛЕР

- 1. Бир тутас организм сыпатында жәмийеттиң раўажланыўына хәм хәрекет етиўине тәсир жасайтуғын жеке социаллық қубылыс хәм процесслерге не деп айтамыз?**
 - A) Социаллық фактлер.
 - B) Социаллық байланыслар.
 - C) Социаллық қатнастар.
 - D) Социаллық факторлар.
- 2. Өз-ара қатнас хәм байланыста болған социаллық қубылыс хәм процесслердиң қандайда бир тутас социаллық объект дүзетуғын жыйындыларына не деп айтамыз?**
 - A) Социаллық группалар.
 - B) Социаллық элементлер.
 - C) Социаллық бирликлер.
 - D) Социаллық система.
- 3. Социаллық системаның хәр түрли элементлери арасындағы қандай байланысларды анықлаў социаллық нызамларды изертлеў болып есапланады?**
 - A) Экономикалық.
 - B) Сиясий.
 - C) Зәрүрли хәм турақлы.
 - D) Бағыныўшы-лық.
- 4. Индивидте жәмийеттеги социаллық қатнасықлардың хәм жәмийетлик әхмийетке ийе болған белгилердиң қандайда бир усыл менен жәмлескен адам мәнисиниң конкрет көринисине не деп айтамыз?**
 - A) Инсан.
 - B) Социаллық группа.
 - C) Киши группа.
 - D) Кәнийге.
- 5. Жәмийетте, шөлкемде қандайда бир социаллық статусқа ийе адамның атқаратуғын ўазыйпаларының жыйындысына не деп айтамыз?**
 - A) Социаллық позиция.
 - B) Социаллық бағдарланыў.
 - C) Социаллық роль.
 - D) Шөлкемлесиў.
- 6. Инсанның минезине хәм қәлиплесиўине тәсир жасайтуғын объектив факторлардың жыйындысына не деп айтамыз?**
 - A) Социаллық структура.
 - B) Социаллық планластырыў.
 - C) Социаллық орталық.
 - D) Инсанның жәмийетлик-сиясий белсендилиги.
- 7. Адамлардың социаллық әхмийетке ийе белгилери бойынша биригиўине не деп айтамыз?**
 - A) Мийнет коллективи.
 - B) Социаллық группа.
 - C) Семья.
 - D) Инсан.
- 8. Инсанның жәмийетлик әхмийетли белгилериниң қәлиплесиўиниң тийкары болған мәденият элементлерин, социаллық норма хәм бахалылықларды индивид тәрепинен өзлестириў процессине не деп айтамыз?**
 - A) Идеологизация.
 - B) Социализация.

С) Социаллық дифференциация.

Д) Кәнигелесіу.

9. Алдында турған мақсетлерге жетісіу үшін іске асырылатуғын, адамлардың социаллық тәсір жасауының турақлы формаларын анықлаушы жәмийет тәрепінен орнатылған кәделерге не деп айтамыз?

А) Социаллық норматив.

В) Социаллық байланыслар.

С) Социаллық қатнастар.

Д) Социаллық нормалар.

10. Социаллық системаның элементлерінің өз-ара тәсірін социаллық нормалар тийкарында тәртіпестіретуғын, социаллық системаның өзін-өзі тәртіпестіріу, ретлестіріу усылына не деп айтамыз?

А) Социаллық нормалар.

В) Маденият.

С) Социализация.

Д) Социаллық қадағалау.

11. Өзінің жасауына хәм рауажланыуына объектив зәрүрлі болған іскерліктің түрлеріне, жағдайларға, қәрежетлерге, усылларға, өндірістің рауажланыу дәрежесі хәм жәмийетлік қатнастар арқалы тийкарланған, інсанның ямаса социаллық группаның зәрүрлігіне не деп айтамыз?

А) Талап.

В) Илім.

С) Іскерлік.

Д) Хәрекет.

12. Социаллық норма хәм кәдріятлар арқалы анықланатуғын социаллық іскерліктің сыртқы көрінісіне не деп айтамыз?

А) Социаллық байланыслар.

В) Социаллық мінез.

С) Социаллық өзгерістер.

Д) Адамның социаллық сапасы.

13. Ізертлеу объекті болып бір тутас жәмийет, ал ізертлеу предмети болып сол бір тутас жәмийеттің рауажланыуының хәм хәрекет етіуінің улыуа хәм айрықша оларға тән нызамлықлары болған социологиялық билимнің шөлкемлесіу формасына не деп айтамыз?

А) Социаллық психология.

В) Социаллық философия.

С) Улыуа социологиялық теория.

Д) Конкрет социологиялық ізертлеу.

14. Ізертлеу предмети социаллық турмыстың жеке сфералары, социаллық іскерліктің хәм социаллық бірліклердің жеке түрлері, олардың хәрекет етіу хәм рауажланыу нызамлықлары болған социологиялық билимнің шөлкемлесіу формасына не деп айтамыз?

А) Улыуа социологиялық теория.

В) Арнаулы социологиялық теория.

С) Конкрет социологиялық ізертлеу.

Д) Этносоциология.

15. Социология тарихында, жәмийеттегі өндірістің, техниканың, өнерментшіліктің жағдайы адамзат билимінің улыуа жағдайынан ғәрезлі болатуғынлығын, ал адамзат билимінің рауажланыуы «үш басқыш нызамына» бағынады, сол себеплі бул нызам улыуа адамзат жәмийетінің рауажланыу нызамы болып есапланады деген пікірді айтқан социолог кім екенін анықлаң?

А) Ібн-Хальдун.

В) Джамбатист Вико.

С) Огюст Конт.

Д) Макс Вебер.

16. Социаллық структураның хәр кыйлы элементлериниң бир тарийхый дәўирде өз-ара тәсир жасаўының нәтийжесине не деп айтамыз?

А) Социаллық жағдай.

В) Социаллық искерлик.

С) Социаллық көрсеткишлер.

Д) Социаллық байланыслар.

17. Социаллық кубылыслар хәм процесслердиң ызыамлы раўажланыўын хәм хәрекет етиўин жәмийеттиң саналы түрде иске асырылып атырған мәселелерине бағындырыўға не деп айтамыз?

А) Социаллық планластырыў.

В) Социаллық баскарыў.

С) Социаллық болжаў.

Д) Социаллық дифференциация.

18. Социология тарийхында биринши мәртебе адамлардың жаңа шәраятлардағы турмысын анализлеўде жеке документлерди изертлеў методын яғный биографиялық методты колланған социологлар кимлер?

А) Кетле, Бут, Ле-Пле.

В) Конт хәм Спенсер.

С) Дюркгейм хәм Тард.

Д) Томас хәм Знанецкий.

19. Хоторн экспериментин өткерген социолог ким?

А) М.Вебер.

В) Э.Дюркгейм.

С) Макгрегор.

Д) Э.Мейо.

20. Инсанның кандайда бир социаллық максетке жетисиўи хәм усыған жетисиўи ушын хәр кыйлы экономикалық, социаллық, сиясий куралларды колланыў хәрекетлериниң жыйындыларына не деп айтамыз?

А) Социаллық байланыслар.

В) Социализация.

С) Социаллық дифференциация.

Д) Социаллық искерлик.

21. Огюст Контқа шекем жәмийет хаққында пикирдиң кәлиплесиўине үлкен тәсир жасаған Шығыстың белгили еки уллы философына кимлер киреди?

А) Ал-Фараби хәм А.Яссавий.

В) Ибн-Хальдун хәм Беруни.

С) Ал-Фараби хәм Ибн Сино.

Д) Ал-Фараби хәм Ибн Хальдун.

22. Батыс социологиясындағы орта дәреже теориясын қайсы социолог усынған?

А) Т.Парсонс.

В) П.Сорокин.

С) М.Вебер.

Д) Р.Мертон.

23. Социологиядағы «Конфликт теориясын» ислеп шыққан социолог ким?

А) Маркс

В) Вебер

С) Парсонс

Д) Дарендорф

24. Бир тутас жәмийеттиң кәлиплесиўи, хәрекет етиўи хәм раўажланыўының улыўма хәм айрықша өзине тән ызыамлықлары социологияның несине киреди?

А) Объектине.

В) Предметине.

С) Методына.

Д) Техникасына.

25. Социаллық шынлықты түсіндіріуге, жәмийеттің раўажланыуы хәм хәрекет етиўиниң нызамларын аныклаўға хәм усы нызамлардың жәмийетте хәрекет етиў механизмлерин, көриниў формаларын аныклаўға бағдарланған социологиялық изертлеўлерге не деп айтылады?

А) Амелий социология.

В) Эмпирикалық социология.

С) Теориялық социология.

Д) Когорталық изертлеулер.

26. Социаллық объект хаққындағы информацияларды анализ етиў арқалы алынған жуўмақты жәмийетти социаллық баскарыў практикасында колланыў социологияның қайсы функциясына киреди?

А) Теориялық

В) Көз-қараслық

С) Улыўмамәдениятлық

Д) Инструменталлық

27. Социология тарийхында мийнеттиң өнімдарлығын арттырыўға группа ишиндеги адамлардың өз-ара қатнастарының тәсир жасайтуғынын тәжрийбелік жол менен анықлаған қайсы социолог?

А) Ибн-Хальдун

В) Э.Мейо

С) Т.Парсонс

Д) Р.Мертон

28. Рус социологиясының раўажланыуында, социология жәмийеттеги барлық социаллық қубылыстардың теңлік белгилерин хәм солар арасындағы ғәрезлиликти үйретеди, соның ушында ол турмыстың социаллық аспектинің улыўма теориясы есапланады деген социолог?

А) П.Сорокин.

В) К.Тахтарев.

С) М.Ковалевский.

Д) А.Звоницкая.

29. Социология тарийхында, жәмийеттің раўажланыуын төменги жәмийетлик-экономикалық формациядан жокарысына избе-изликте өтиўи арқалы хәректеленетуғын алға илгериліуши процесс сыпатында түсіндірген социологлар кимлер?

А) Ал-Фараби, Ибн-Хальдун.

В) Конт, Спенсер.

С) Томас, Знанецкий.

Д) Маркс, Энгельс.

30. Өзиниң теориясында жәмийеттің тийкарғы институтлары семья, мәмлекет, динди олардың функциялары хәм ролин жәмийеттеги келесим хәм тилеклесликти орнатыў көз-қарасынан алып карап, жәмийетлик системаның нызамларын үйрениў зәрүрлигин көрсететуғын социолог?

А) Ибн Хальдун.

В) Дж.Вико.

С) О.Конт.

Д) К.Маркс.

31. Социология тарийхында, социаллық системаның адаптация, максетке жетисиў, интеграция хәм структураны өршитиу функцияларын сол системаның белгили бөлеклери арқалы тәмийинленеди деген структуралық функционализмнің ўәкили ким?

- A) Т.Парсонс.
- B) Дж.Хоманс.
- C) В.Парето.
- D) Дж. Мид.

32. Социологиядағы, социологияны минезлик илим ямаса адам минези хаққындағы илим деп, оның тийкарғы ұазыйпасы адамларды баскарыў илимин дузиў деген көз-карастағы бағдарды көрсетиң?

- A) Позитивизм.
- B) Бихевиоризм.
- C) Плюрализм.
- D) Функциона-лизм.

33. Жәмийеттиң, класстың, социаллық группа ямаса инсанның искерлиги тийкарында жетисиўге бағдарланған экономикалык, социаллық-сиясий хәм руўхый бахалылығына не деп айтамыз?

- A) Объект.
- B) Кубылыс.
- C) Процесс.
- D) Мақсет.

34. Индивидлердиң социаллық қатнаслары хәм байланыслары системасының кандайда бир жердеги конкрет шәраятларда хәм конкрет ўақытта шөлкемлесиў принципине не деп айтамыз?

- A) Социаллық процесслер.
- B) Социаллық кубылыслар.
- C) Социаллық ызам хәрекетиниң механизми.
- D) Социаллық фактлер.

35. Барлық социаллық кубылыслар хәм процесслердиң себеплилик келип шығыўының улыўма ызамлылық байланыслары хаққындағы тәлийматқа не деп айтамыз?

- A) Гипотеза.
- B) Теория.
- C) Парадигма.
- D) Социаллық детерминизм.